

Час жити і час помирати

Еріх Марія Ремарк

Час жити і час помирати

I

У Росії смерть пахла інакше, ніж в Африці. В Африці, під шаленим обстрілом англійців, мертвим теж доводилося довго лежати на нейтральній смузі, чекаючи, поки їх поховають, але сонце робило своє. Нічний вітер приносив солодкуватий і важкий запах — мертв'яків розпирало газами; наче привиди, зводились вони у світлі чужих зірок, немов знову збиралися піти в бій — мовчки, без надії, наодинці. Але вже перед світанком вони всихали і, неймовірно зморені, припадали до землі, немовби хотіли заритися в неї. І коли потім їх знаходили, більшість із них були легесенькі і висхлі, а від деяких через тиждень залишались хіба що скелети, котрі потріскували кістками у тепер завеликих мундирах. Це була суха смерть, у пісках на сойці та вітрі. В Росії смерть була липка і смердюча.

Дощ сіявся кілька днів. Сніг розтавав. А ще місяць тому намети сягали людського зросту. Розбите село, що складалось на перший погляд із самих лише спалених дахів, щодня збільшувалося в розмірах — у міру того, як меншало снігу. Спочатку з-під нього визирнули віконні рами, за кілька ночей з'явилися двері, згодом — східці ганків, що спускалися прямо в брудно-білу кашу. Сніг усе танув і танув, і з-під нього з'являлися мертві. Вони лежали тут уже давно. Село безліч разів переходило з рук до рук — у листопаді, грудні, січні й тепер, у квітні. Його займали і залишали, залишали і знову займали, а завірюха так замітала вбитих, що нерідко через кілька годин санітари вже не могли їх розшукати. І мало не щодня біла ковдра знову вкривала руїни, немов та сестра-жалібниця, що застилає білим простирадлом закривавлене ліжко.

Спершу показалися забиті в січні. Вони лежали зверху і проступили вже на початку квітня, невдовзі після того, як почав танути сніг. Тіла закам'яніли на морозі, обличчя здавалися виліпленими із сірого воску.

Їх скидали в могилу, мов колоди. На узвишші, біля села, де снігу було менше, його розгорнули, і продовжали мерзлу землю. Це була важка робота.

В забитих у грудні виявлялася зброя, яка належала забитим у січні,— гвинтівки і гранати вгрузали в сніг швидше, ніж тіла; інколи знаходили й каски. У цих трупів було легше зрізати розпізнавальні знаки під мундирами, від талого снігу одяг уже встиг розмокнути. Вода стояла і в роззявлених ротах, наче в утоплеників. Деякі трупи вже трохи повідтавали, і коли їх переносили, тіла ще не згиналися, але руки вже звисали і гойдалися в такт ході, немовби посилаючи вітання з жахливою, майже цинічною байдужістю. У всіх, хто полежав на сонці, спершу розмерзалися очі. Вони вже втратили природний блиск і стали драглистими, незвичними. Крига повільно танула і витікала з очей. Здавалося, трупи плачуть.

Несподівано на кілька днів повернулись міцні морози. Сніг узявся крижаним

панциром, перестав просідати. Та незабаром знову повіяв гнилий, розпарений вітер.

Спочатку на білому тлі з'явилася сіра пляма. За годину вона перетворилась на руку, піднесену до неба і скорчену судорогою.

— Ще один, — мовив Зауер.

— Де? — запитав Іммерман.

— Там, біля церкви. Може, спробуємо відкопати?

— А навіщо? Вітер сам відкопає. За церквою ще чимало снігу. Може, в метр, а то й два. Це чортове село лежить в якійсь улоговині. Чи тобі знову кортить набрати в чоботи крижаної води?

— Та ні, дякую! — Зауер кинув погляд у бік кухні. — Не чув, що даватимуть жерти?

— Капусту. Капусту з свининою, картоплю і воду. Свинини, як завжди, не вистачить.

— Капуста! Звичайно! Втрете на цьому тижні. — Зауер розстебнув штани і став до вітру. — Ще рік тому струміль бив, мов із шланга, — гірко зауважив він. — Як у справжнього військового. І почував я себе добре. Харчі були першокласні! Щодня ми давали належну кількість кілометрів! Думав, уже скоро й додому. А тепер, справляю малу нужду, як паршива цивільна кляча, ні тобі настрою, ні задоволення.

Іммерман засунув руку під мундир і заходився солодко чухатись.

— А мені байдуже, мені все оце байдуже — тільки б знову стати цивільним.

— А мені, гадаєш, ні? Та тільки схоже на те, що ми довіку зостанемось солдатами.

— Атож. Будь героєм, доки не вріжеш дуба. Тепер лише есесівці мочаться по справжньому. — Зауер застебнув штани. — Чом би й не так! Вся найбрудніша робота лягає на наші плечі, а почесні — їм. Ми по два-три тижні б'ємося за яке-небудь кляте містечко, а в останній день з'являються есесівці і переможно входять у нього першими. Поглянь лише, як з ними панькаються. Шинелі в них завжди найтовщі, чоботи найкращі, а шмат м'яса найбільший!

Іммерман усміхнувся:

— Тепер уже й есесівці не беруть міст. Тепер і вони дають драла. Точнісінько, як ми.

— Е, ні, не так. Ми не розстрілюємо й не палимо все, що трапляється на шляху.

Іммерман перестав чухмаритись і насторожився.

— Що це сьогодні з тобою? — запитав здивовано. — Раптом якісь людські інтонації прорізались? Не дуже розганяйся, а то почує Штайнбреннер і не розминутись тобі із штрафною ротою. А сніг перед церквою тим часом осідає нижче! Руку вже видно аж по лікоть.

Зауер поглянув у бік церкви.

— Якщо сніг танутиме так і далі, то завтра небіжчик висітиме на якому-небудь хресті. Непогане місце. Якраз там, де цвинтар.

— Хіба там цвинтар?

— Звичайно. Ти що, забув? Адже ми тут один раз уже побували. Під час останнього наступу наприкінці жовтня.

Зауер схопив свій казанок:

— А ось і похідна кухня! Мерщій до неї, а то перепадуть нам самі помиї.

Рука росла й росла. Здавалося, це вже не сніг тане, а вона сама повільно підіймається із землі, неначе німа загроза, закам'яніле волення про допомогу.

Командир роти Рае зупинився.

— Що воно там таке?

— Якийсь мужик, пане лейтенант.

Рае придивився пильніше, розглядаючи вицвілий рукав.

— Це не росіянин, — сказав він.

Фельдфебель Мюкке поворушив у чоботях пальцями ніг. Він не міг терпіти ротного командира. Щоправда, він і зараз стояв перед ним струнко — дисципліна понад усякі там особисті почуття, але, щоб виявити своє презирство, непомітно ворушив пальцями ніг у чоботях. "Йолоп, — думав він. — Базікало!"

— Нехай його витягнуть, — звелів Рае.

— Слухаюсь!

— Негайно ж надішліть туди кількох людей. Видовище не з приємних!

"Ганчірка, — думав Мюкке. — Вже наклав у штани! Неприємне видовище! Може, ми ще не надивились на мертв'яків!?"

— Це німецький солдат, — сказав Рае.

— Слухаюсь, пане лейтенант! Ось уже чотири дні ми знаходимо тільки росіян.

— Нехай його витягнуть. Тоді довідаємось, хто він.

Рае попростував до своєї квартири. "Самовпевнена мавпа, — думав Мюкке. — Має піч, теплу хату ще й залізного хреста[1] на шиї. А в мене чортма навіть залізного хреста першого ступеня. А я ж заслужив його не менше, ніж цей усі свої брязкальця".

— Зауер! — гукнув він. — Іммерман! До мене! Не забудьте лопати. Хто там ще є? Гребер! Гіршман! Бернінг! Штайнбреннере, візьміть команду на себе! Бачите руку? Розкопайте і переконайтеся, чи то не німець. Коли німець — поховайте! Хоча б'юсь об заклад, що ніякий то не німець!

Підійшов Штайнбреннер.

— Об заклад? — перепитав він. У нього був високий хлоп'ячий голос, якому він марно намагався надати чоловічої солідності.— На скільки?

Мюкке на мить завагався.

— На три карбованці,— сказав нарешті.— На три окупаційні карбованці.

— П'ять. Якщо менше п'яти, я не згоден.

— Гаразд. П'ять. Але платити обов'язково.

Штайнбреннер засміявся. Його зуби заблищали в промінні блілого сонця. Було йому дев'ятнадцять років, він мав біляве волосся і обличчя готичного ангела.

— Звичайно, платити! А як же інакше, Мюкке?

Мюкке не симпатизував Штайнбреннеру, але побоювався його і був з ним. обережним. Всі знали, що той стопроцентний нацист.

— Добре, добре. — Мюкке дістав з кишені портсигар вишневого дерева з

випаленими на кришці квітами. — Сигарету?

— Можна!

— А фюрер не курить, Штайнбреннере, — недбало кинув Іммерман.

— Стули писок!

— Сам стули!

— Ти тут, видно, розжирів! — Штайнбреннер скося поглянув на нього крізь довгі вії.— Мабуть, уже все позабував, та?

Іммерман розсміявся:

— У мене не така коротка пам'ять. І я знаю, на що ти натякаєш, Максе. Але й ти не забувай того, що сказав я: фюрер не курить. І тільки. Тут четверо свідків. А те, що фюрер не курить, відомо кожному.

— Годі патякати! — сказав Мюкке. — Треба копати. Наказ командира роти.

— Ну що ж, почнемо! — Штайнбреннер припалив сигарету, яку йому дав Мюкке.

— Відколи це в наряді курять? — запитав Іммерман.

— Ми не в наряді,— роздратовано заявив Мюкке. — Годі теревенити. Гіршмане, це й вас стосується! Ідіть відкопуйте росіянина.

— Це не росіянин, — сказав Гребер. Він сам підтягнув до вбитого кілька дощок і заходився звільняти від снігу руку та груди. Тепер стало добре видно мокрий мундир.

— Не росіянин? — Штайнбреннер спритно і впевнено, немов танцівник, пройшов по хистких дошках і присів навпочіпки біля Гребера. — А й справді! Форма німецька. — Він обернувся. — Мюкке, це не росіянин! Я виграв!

Важко ступаючи, Мюкке підійшов ближче. Пильно поглянув у яму, що повільно наповнювалась водою.

— Нічого не розумію, — промурмотів він. — Ось уже майже тиждень, як ми знаходимо лише росіян. Очевидно, цей з грудневих, тільки провалився глибше.

— А може, ще з жовтневих, — промовив Гребер. — Тоді тут проходив наш полк.

— Дурниці! З тих ніхто залишитись не міг.

— Ще й як міг. У нас тут був нічний бій. Росіяни відступили, а нам одразу ж наказали рушати далі.

— Це правда, — підтвердив Зауер.

— Дурниці! Наша тилова служба напевно підбрала і поховала всіх убитих. Напевно!

— Не дуже це напевно. Наприкінці жовтня випав глибокий сніг. А ми просувалися тоді ще досить швидко.

— Я чую це від тебе вже вдруге. — Штайнбреннер поглянув на Гребера.

— Коли маєш охоту, можеш почути ще і втретє. Ми тоді перейшли в контрнаступ і просунулись більш як на сто кілометрів.

— А тепер ми що, відступаємо?

— Тепер ми знову повернулися сюди.

— Отже, відступаємо — так чи ні?

Іммерман застережливо штовхнув Гребера.

— А що, може, йдемо вперед? — запитав той.

— Ми скорочуємо свою лінію, — відповів Іммерман і насмішкувато поглянув Штайнбрєннерові в очі.— Ось уже цілий рік. Стратегічна необхідність, без якої не виграти війни. Це відомо кожному.

— У нього на пальці перстєнь, — раптом промовив Гіршман. Він прогріб іще й вивільнив другу руку мертвого. Мюкке нахилився.

— Справді,— підтвердив він. — Навіть золотий. Обручальний.

Всі подивилися на перстєнь.

— Будь з ним обережнішим, а то цей мерзотник ще зіпсує тобі відпустку. Доповість, що ти панікер. Він так і жде нагоди.

— Він просто задавака. Гляди, краще сам не клепайся. Ти в нього більше на прикметі, ніж я.

— Чхати мені на нього. Я відпустки не матиму.

— На ньому нашивки нашого полку, — мовив Гіршман, розгортаючи руками сніг.

— Отже, тепер немає жодного сумніву, що це не росіянин? Чи не так? — Штайнбрєннер ошкірився до Мюкке.

Ні, не росіянин, — сердито відповів той.

— П'ять карбованців! Жаль, що не побилися об заклад на десять. Давай грошки!

— При мені немає.

— А де ж вони? Чи не в рейхсбанку? Ану давай!

Мюкке розлючено подивився на Штайнбрєннера. Потім дістав з кишені на грудях гаманець і відрахував гроші.

— Сьогодні мені не везе. Прокляття!

Штайнбрєннер сховав гроші.

— По-моєму, це Райке, — сказав Гребер.

— Що?

— Лейтенант Райке з нашої роти. Це його погони. А на правій руці бракує половини вказівного пальця.

— Дурниці. Райке поранило, і його евакуювали в тил. Нам потім сказали.

— І все-таки це Райке.

— Звільніть йому голову.

Гребер і Гіршман відгрібали далі.

— Обережно! — гукнув Мюкке. — Не зачепіть голови.

Нарешті з-під снігу з'явилося обличчя. Воно було мокре, в очницях ще лежав сніг, і це справляло дивне враження; здавалося, скульптор недоліпив маску, залишивши її сліпою. Між посинілими губами блищав золотий зуб.

— Я його не впізнаю, — сказав Мюкке.

— А має бути він. Серед офіцерів, крім нього, втрат у нас не було.

— Витріть йому очі.

Якусь мить Гребер вагався. Потім обережно змів сніг рукавицею.

— Так, це він, — мовив тихо.

Мюкке захвилювався. Тепер він сам перейняв на себе командування. Коли йдеться

про офіцера, вирішив він, командувати має старший чином.

— Підніміть його! Гіршман і Зауер візьмуть за ноги, Штайнбрєннер і Бернінг — за руки. Гребєре, обережніше з головою. Нумо, всі разом — раз, два!

Тіло трохи подалося.

— Ану ще разок! Дружніше!

Труп знову трохи подався. Із снігової ями, коли туди проникло повітря, долинуло глухе зітхання.

— Панє фельдфебель, нога відпадає! — гукнув Гіршман.

Це був лише чобіт. Він наполовину зсунувся! Від талої води ноги в чоботях погнили і м'ясо розповзлося.

— Опустіть на землю! — закричав Мюкке.

Та було вже пізно. Тіло випорснуло, і чобіт залишився у Гіршмана в руках.

— Там хоч нога є? — спитав Іммерман.

— Поставте чобіт збоку і розгрібайте далі, — гримнув Мюкке на Гіршмана. — Хто б міг подумати, що тіло вже розклалося зовсім? А ви, Іммермане, помовчте. Майте повагу до смерті!

Іммерман здивовано поглянув на Мюкке, але нічого не сказав. Через кілька хвилин усе тіло відгребли від снігу. В мокрому мундирі знайшли гаманець з документами. Літери порозпливались, але дещо можна було розібрати. Гребєр не помилився; це був лейтенант Райке, той самий, що восени командував взводом у їхній роті.

— Треба негайно доповісти, — сказав Мюкке. — Залишайтеся тут! Я одразу ж повернусь!

Він подався до хати, де жив командир роти. Це була єдина більш-менш придатна для житла будівля. До революції вона, очевидно, належала попові. Рає сидів у світлиці. Мюкке з ненавистю подивився на широку російську піч, у якій палахкотів вогонь. На припічку спала лейтенантова вівчарка. Мюкке доповів, і Рає вийшов з ним на вулицю.

Зупинившись біля мертвого тіла, Рає хвилину мовчки дивився на нього.

— Закрийте йому очі, — мовив нарешті.

— Неможливо, пане лейтенант, — відповів Гребєр. — Повіки надто розм'якли, можуть одірватися.

Рає перевів погляд на розбиту церкву.

— Перенесіть його поки що туди. Домовина знайдеться?

— Домовини довелося покинути, — доповів Мюкке. — У нас було кілька про всякий випадок. Тепер вони дісталися росіянам. Гадаю, вони їм знадобляться.

Штайнбрєннер зареготав. Рає не сміявся.

— А можна зробити домовину?

— Швидко її не зробиш, пане лейтенант, — відповів Гребєр. — А тіло вже зовсім розклалося. Та й навряд щоб у селі знайшовся підходящий матеріал.

Рає кивнув.

— Загорніть його в плащ-намет. Отак у ньому й поховаємо. Викопайте могилу і збийте хреста.

Гребер, Зауер, Immerman і Бернінг понесли мішкувате тіло до церкви. Гіршман, обережно ступаючи позаду, ніс чобіт, з якого виглядали рештки ноги.

— Фельдфебель Мюкке! — гукнув Рае.

— Я, пане лейтенант!

— Сьогодні сюди пришлють чотирьох російських партизанів. Завтра на світанку їх треба розстріляти. Доручено нашій роті. Підберіть добровольців у своєму взводі. Інакше людей визначать у ротній канцелярії.

— Слухаюсь, пане лейтенант!

— Одному господу відомо, чому робити це мусимо саме ми! Але в цьому шарварку...

— Я йду добровільно, — вихопився Штайнбреннер.

— Гаразд.

Обличчя Рае залишилося непорушним. Немов на ходулях, він подибав прочищеною стежкою до хати.

"Пішов до своєї печі,— подумав Мюкке. — Ганчірка! Що ж тут такого — розстріляти кількох партизанів! Наче вони не розстрілюють наших товаришів сотнями!"

— Якщо росіян приведуть вчасно, хай вони заразом викопають могилу і для Райке, — сказав Штайнбреннер. — Нам не доведеться місити грязюку. Ви як гадаєте, пане фельдфебель?

— Про мене!

На душі в Мюкке було гидко. "Теж мені вчитель знайшовся, — думав він. — Худючий, довготелесий, просто жердина в рогових окулярах. Ще з минулої війни лейтенант! Жодного просування по службі. Хоробрий? Гаразд! А хто не був хоробрим? Немає в нього фюрерського гарту!"

— Якої ви думки про Рае? — запитав він Штайнбреннера.

Той здивовано поглянув на нього:

— Адже він наш ротний командир, чи не так?

— Звичайно. А взагалі?

— Взагалі? Що — взагалі?

— Нічого, — невдоволено буркнув Мюкке.

— Глибше не треба? — запитав найстаріший з росіян. Було йому років сімдесят, він мав брудну білу бороду, сині-сині очі, розмовляв ламаною німецькою мовою.

— Заткни пельку і чекай, доки тебе спитають, — grimнув Штайнбреннер. Він помітно повеселішав. Його очі стежили за жінкою, що була серед партизанів. Вона була молода й здорова.

— Треба глибше, — сказав Гребер. Разом із Штайнбреннером та Зауером він наглядав за полоненими.

— Для нас? — поцікавився росіянин.

Штайнбреннер спритно підскачів до нього й навідліг сильно вдарив по обличчю.

— Я ж тобі, діду, вже казав, щоб ти заткав пельку. По-твоєму, тут що, базар? — І всміхнувся, його обличчя не виражало гніву; на ньому проступало скоріше задоволення, з яким хлопчик відриває мухам лапи.

— Ні, це могила не для вас, — промовив Гребер.

Росіянин не поворухнувся. Він стояв і дивився на Штайнбреннера. Той уп'явся поглядом у нього. Раптом Штайнбреннер перемінівся на обличчі. Він увесь внутрішньо напружився, мабуть, гадаючи, що росіянин неодмінно кине́ться на нього, і чекав лише першого поруху. Що ж, він пристрелить його відразу. Не велика біда! Старого все одно чекає смерть; і ніхто не доскіпуватиметься, чи він убив його захищаючись, а чи просто знічев'я. Проте для самого Штайнбреннера це було не однаково. Гребер не міг збагнути, чи Штайнбреннер навмисне дратує росіянина лише заради спортивного інтересу, аби той на мить утратив самоконтроль, чи в нього ще залишився той своєрідний педантизм, з яким людина, навіть убиваючи іншу, людину, намагається виправдати себе у власних очах. Трапляється і те, й друге. А інколи те й друге одночасно. Гребер спостерігав це не раз.

Росіянин не ворухився. Кров з розбитого носа збігала йому на бороду. Гребер зважував, що б він сам зробив на його місці — кинувся на ворога, ризикуючи бути забитим, чи стерпів би все за кілька зайвих годин, за одну ніч життя? Але так нічого й не вирішив.

Росіянин повільно нахилився і підняв мотику. Штайнбреннер ступив крок назад, готовий вистрілити. Але росіянин не випростався. Він почав знов колупати дно ями. Штайнбреннер ошкірився.

— Лягай униз! — скомандував він.

Росіянин кинув мотику і ліг у яму. Він лежав нерухомо. Кілька кавалків снігу впало на нього, коли Штайнбреннер переступав через могилу.

— Не коротка? — запитав Штайнбреннер Гребера.

— Ні. Райке був невисокий.

Росіянин дивився вгору. Очі його були широко розплющені. Здавалося, в них віддзеркалюється небесна блакить. Від подиху м'яка борода біля рота ворушилася. Штайнбреннер якусь хвилю зачекав, потім звелів:

— Вилазь!

Росіянин вибрався нагору. Мокра земля налипла на його піджак.

— Так, — сказав Штайнбреннер і поглянув на жінку. — А тепер підемо копати могили й для вас. Не обов'язково так глибоко. Байдуже, коли влітку вас пожеруть лисиці.

Був ранній ранок. Тьмяно-червона смуга підперізувала горизонт. Скрипів сніг; уночі знову прихопив морозець. Свіжовикопані могили чорніли.

— Прокляття, — обізвався Зауер. — Знову вони нам підсунули свиню. З якого дива ми повинні цим займатися? Чому не СД? Вони ж спеціалісти спроваджувати на той світ! Чому саме ми? Це вже втретє. Ми ж чесні солдати.

Гребер недбало тримав у руках гвинтівку. Сталь була наче крижана. Він натягнув рукавиці.

— Для СД в тилу вистачає роботи.

Підійшли інші. Лише Штайнбреннер був дуже бадьорий і не виглядав заспано, його

тонка шкіра рожевіла, немов у дитини.

— Послухайте, — промовив він. — Там серед них ота корова. Залиште її для мене.

— Тобто як це для тебе? — запитав Зауер. — Запліднити її ти вже не встигнеш. Про це треба було подумати раніше.

— Він і думав, — уставив Іммерман.

Штайнбреннер обернувся й визвірився:

— А тобі звідки відомо?

— Вона його не пустила.

— Ти, мабуть, страшенно хитрий, еге ж? Якби я захотів оту червону корову, вона б нікуди не ділася.

— А може, й ділася б.

— Годі вам теревенити, — Зауер відкусив шматок жувального тютюну. — Якщо хочеш пристрелити її власноручно, будь ласка. Мені не особливо кортить.

— І мені теж, — додав Гребер.

Інші промовчали. Посвітлішало. Штайнбреннер сплюнув і люто промовив:

— Розстріляти — це надто велика честь для бандитів. Патронів на них жаль! Їх слід повісити!

— А де? — Зауер оглядівся навколо. — Може, ти бачиш хоч одне дерево? Чи накажеш робити шибеницю? Але з чого?

— Ось і вони, — сказав Гребер.

З чотирма росіянами з'явився Мюкке. Два солдати конвоювали їх спереду, два ззаду. Першим ішов дід, за ним жінка, потім два молодших чоловіки. Всі четверо, не чекаючи наказу, вишикувались перед могилами. Перш ніж стати до могили спиною, жінка заглянула вниз. На ній була червона вовняна кофта.

Лейтенант Мюллер з першого взводу вийшов з хати ротного командира. Він заступав Рае при виконанні вироку. Це було смішно, але формальностей нерідко ще дотримувалися. Кожний розумів, що четверо росіян, можливо, були партизанами, а можливо, й ні. Але їх все одно допитали за всталеною формою й винесли вирок, не залишивши їм жодних реальних шансів. Та й що тут було з'ясовувати? Вони нібито переховували зброю. Тепер їх мали розстріляти з дотриманням усіх формальностей, в присутності офіцера. Наче для них це мало якесь значення.

Лейтенант Мюллер мав двадцять один рік, його прислали в роту лише півтора місяця тому. Він оглянув засуджених і прочитав вирок.

Гребер подивився на жінку. Вона спокійно стояла в своїй червоній кофті перед могилою. Молода, міцна, здорова, створена, щоб народжувати дітей. Вона не розуміла того, що читав Мюллер, але знала, що це смертний вирок і що за кілька хвилин життя, яке так нестримно пульсує в її жилах, буде обірване назавжди. І все-таки жінка стояла спокійно, немовби нічого особливого не сталося і вона лише трохи промерзла на ранковому морозі.

Гребер помітив, як Мюкке багатозначно щось прошепотів Мюллеру, Той звів брови.

— А не можна зробити це потім?

— Краще зараз, пане лейтенант, так простіше.

— Гаразд. Робіть, як знаєте.

Мюкке ступив наперед.

— Скажи он тому, щоб скинув чоботи, — звернувся він до діда, що розумів німецьку, й показав на молодого полоненого.

Старий виконав його наказ. Говорив він тихо, майже співучим голосом. Той другий — худий чоловік, до якого він звернувся, спершу нічого не збагнув.

— Ану швидше! — гримнув Мюкке. — Чоботи! Скидай чоботи!

Старий повторив те, що сказав раніше. Молодий нарешті зрозумів, чого від нього хочуть, і, як людина, котра усвідомила свою помилку, почав квапно скидати чоботи. Стоячи на одній нозі й незграбно підстрибуючи, він стягав чобіт з другої. "Чому він так поспішає? — думав Гребер. — Щоб померти хвилиною раніше?" Чоловік узяв чоботи в руки й покірно простягнув їх Мюкке. Чоботи були добрячі. Мюкке щось пробурмотів і показав рукою вбік. Чоловік поставив чоботи і повернувся назад у ряд. Він стояв на снігу в брудних онучах, з них виглядали жовті пальці ніг, і він ніяково їх ховав.

Мюкке уважно оглядав інших. Побачивши в жінки хутрянні рукавиці, звелів покласти їх поряд з чобітьми. Червона кофта теж привернула його увагу. Вона була міцна й добротна. Штайнбреннер нишком посміювався, але Мюкке так і не наказав жінці роздягнутися. Чи то остерігався Рае, який міг усе бачити з вікна; чи то не знав, що йому з тією кофтою робити потім. Він одійшов убік.

Жінка щось швидко заговорила російською мовою.

— Запитайте, що вона хоче, — сказав лейтенант Мюллер. Він був блідий. Він уперше брав участь у страті.

Мюкке перепитав старого росіянина.

— Вона нічого не хоче. Вона лише проклинає вас.

— Що? — крикнув Мюллер, нічого не зрозумівши.

— Вона проклинає вас, — повторив старий голосніше. — Вона проклинає вас і всіх німців, які ходять по російській землі. Вона проклинає ваших дітей! Вона мріє про той день, коли її діти розстріляють ваших дітей, як зараз ви розстрілюєте нас.

— Ну й гадюка! — Мюкке оторопіло втупився в жінку.

— У неї двоє дітей, — сказав дід. — І в мене три сини.

— Досить, Мюкке! — нервово гукнув Мюллер. — Ми ж не пастори!

Відділення стало струнко. Гребер стиснув у руці гвинтівку. Він знову скинув рукавиці. Сталь обпікала пальці холодом. Поруч стояв Гіршман. Він завмер і весь аж пожовтів. Гребер вирішив стріляти в росіянина, що стояв ліворуч. Раніше, коли його призначали в таку команду, він стріляв у повітря, але тепер уже давно цього не робив. Адже людям, яких розстрілювали, це не допомагало. Інші чинили так само, і часом мало не всі навмисне не влучали в ціль. Тоді процедура повторювалась, і таким чином полонених страчували двічі. Щоправда, був випадок, коли жінка, яку не вбили одразу, кинулась на коліна і слізно дякувала їм за подаровані кілька хвилин життя. Він не любив згадувати про ту жінку. Але таке більше й не повторювалось.

— На приціл!

Крізь проріз Гребер бачив росіянина. Це був той самий старий з бородою і синіми очима. Мушка розділяла його обличчя навпіл. Гребер прицілився нижче; останнього разу він комусь зніс пострілом підборіддя. В груди стріляти надійніше. Він помітив, що Гіршман занадто підняв цівку і стрілятиме вище полонених.

— Мюкке стежить! Візьми нижче. Ліворуч! — пробурмотів він.

Гіршман послухався.

— Вогонь! — пролунала команда.

Росіянин немовби став навшпиньки, збираючись ступити до Гребера. Потім вигнувся, наче відображення в кривому дзеркалі ярмаркового балагана, і впав навznak. З ями стирчали його ноги. Інших двоє попадали одночасно, там, де стояли. Той, що без чобіт, в останню мить підняв руки, щоб затулити обличчя. Одна його рука повисла на сухожиллі, наче ганчірка. Росіянам не скручували рук і не зав'язували очей. Про це просто забули.

Жінка впала долілиць. Вона була ще жива. Спершись на лікоть і підвівши голову, дивилася на солдатів. На обличчі Штайнбрєннера відбилося задоволення. Крім нього, в неї ніхто не цілився.

З могили почувся голос старого; потім стало тихо. Тільки жінка все ще лежала, спираючись на лікті. Повернувши до солдатів своє вилицювате обличчя, вона щось прохрипіла. Старий росіянин був мертвий, і ніхто вже не міг перекласти, що вона каже. Вона лежала, спираючись на лікті, неначе велика строката жаба, що не може зрушити з місця, і хрипіла, не відводячи погляду. Здавалося, жінка не бачить, як збоку до неї підходить роздратований її хрипінням Мюкке. Вона все хрипіла й хрипіла, і лише в останню мить побачила пістолет. Відкинувши голову, вона вп'ялася зубами в руку Мюкке. Той вилаявся і лівою рукою з розмаху вдарив її в підборіддя. Коли зуби розціпились, він вистрілив їй у потилицю.

— Нікчемні стрільці, — гаркнув Мюкке. — Цілитись не вмієте!

— Це Гіршман, пане лейтенант, — доповів Штайнбрєннер.

— Ні, не Гіршман, — заперечив Гребер.

— Тихо! — крикнув Мюкке. — Вас не питають! — Він поглянув на Мюллєра. Той стояв страшенно блідий, заціпенілий. Мюкке нахилився, щоб оглянути інших росіян. Приклавши пістолет до вуха одного з молодших, вистрілив. Голова сіпнулася і знову впала. Мюкке заховав пістолета й подивився на свою руку. Потім дістав носовичка й перев'язав рану.

— Помажте йодом, — порадив Мюллер. — Де фельдшер?

— В третій хаті праворуч, пане лейтенант!

— Негайно йдіть туди!

Мюкке пішов. Мюллер подивився на розстріляних. Жінка лежала, розпластавшись, на мокрій землі.

— Покладіть її в яму й закопайте, — звелів солдатам. Він раптом розлютився, сам не знаючи чого.

II

Вночі гуркіт за горизонтом подужчав. Небо почервоніло, а спалахи гарматних пострілів стали чіткішими. Десять днів тому полк відвели з фронту на відпочинок. Але росіяни наближались. Фронт пересувався щодня. Він уже не мав якоїсь певної лінії. Росіяни атакували. Вони наступали вже кілька місяців. А полк кілька місяців відходив.

Гребер прокинувся. Прислухавсь до гуркоту і спробував знову заснути. Але це йому не вдалося. Трохи згодом він узув чоботи й вийшов надвір. Стояла ясна, тепла ніч. Праворуч, за лісом, вибухали снаряди. Освітлювальні ракети висіли в повітрі, немов прозорі медузи, розливаючи холодне сяйво. Десять за лінією фронту прожектори обмацували небо, шукаючи літаків.

Гребер зупинився і глянув угору. Місяць ще не зійшов, але небо було всипане зорями. Він їх не бачив, він бачив лише те, що ця ніч на руку льотчикам.

— Гарна погода для відпускників, — промовив хтось поруч. Це був Іммерман. Він саме заступив у караул. Хоча полк стояв на відпочинку, партизани могли з'явитися будь-де, і вночі все охоронялося.

— Чого так рано підхопився? — запитав Іммерман. — До зміни ще півгодини. Іди краще спати. Я тебе розбуджу. Коли ж тоді спати, як не в твої роки. Тобі скільки? Двадцять три?

— Так.

— Ну от.

— Я виспався.

— Мабуть, кортить скоріше у відпустку, еге ж? — Іммерман пильно подивився на Гребера. — Хіба не свинство? Відпустка!

— Я її ще не одержав. В останню мить можуть відмінити. Мені так бувало вже тричі.

— Все може статися. З якого числа тобі належить?

— Це тягнеться вже півроку, і завжди щось ставало на перешкоді. Останнього разу — легке поранення, але його виявилось недостатньо для відправки на батьківщину.

— Так, не везе, але тобі хоч належить відпустка. А мені ось — ні. Я ж колишній соціал-демократ. Політично неблагонадійний. Маю шанси загинути героєм, тільки й того. Гарматне м'ясо і гній для тисячолітнього рейху.

Гребер озирнувся довкола.

Іммерман розсміявся:

— Типовий погляд німця! Не бійся! Всі хропуть. Штайнбреннер також.

— А я про нього й не думав, — сердито заперечив Гребер. Але думав він саме про нього.

— Тим гірше! — Іммерман знову засміявся. — Виходить, це так глибоко в нас укоренилося, що ми вже й не помічаємо. Кумедно, що в наш героїчний час розвелось так багато донощиків, як грибів після дощу. Є над чим задуматись, правда ж?

Гребер якусь мить помовчав.

— Коли ти так добре у всьому розбираєшся, то тим більше повинен остерігатися

Штайнбренера, — промовив він нарешті.

— Чхати мені на того Штайнбренера. Мені він не стільки може нашкодити, як вам. Саме тому, що я не обережний. Для таких, як я, це найкраща рекомендація. Надмірне виляння хвостом насторожило б наших бонз. Це старе правило колишніх членів СДПН, щоб відвернути від себе підозру. Згоден?

Гребер похукав на руки.

— Холодно, — сказав по тому. Вій не хотів устрявати в політичні дискусії. Краще залишатися осторонь. Він прагнув одного — одержати відпустку й намагався не нашкодити справі. Іммерман має рацію: в третьому рейху люди не довіряють одне одному. Майже ні з ким не можна почувати себе в безпеці. А коли не відчуваєш себе в безпеці, то краще тримати язика за зубами.

— Коли ти востаннє був дома? — спитав Іммерман.

— Десь років два тому.

— Давненько, чорт забирай! Ох і надивуєшся ж ти!

Гребер не відповів.

— А таки надивуєшся, — повторив Іммерман. — Як там усе змінилося!

— А що там, власне, могло змінитися?

— Геть усе. Сам побачиш.

На якусь мить Гребер відчув страх, гострий, немов колька в животі. Це почуття було йому відоме, воно з'являлося час од часу, раптово і без будь-якої особливої причини. У світі, який вже давно втратив гарантію безпеки, це було не дивно.

— Звідки ти знаєш? — спитав він. — Ти ж не був у відпустці.

— Не був, але знаю.

Гребер підвівся. І навіщо тільки він вийшов надвір? Йому не хотілося розмовляти. Кортіло побути наодинці. От якби поїхати зараз! Це стало в нього ідеєю фікс. Він прагнув самоти, самоти на кілька тижнів, щоб обдумати все самому, більш нічого. Було багато чого такого, над чим варто задуматись. Не тут — там, на батьківщині, сам на сам, по той бік війни.

— Пора змінюватись, — сказав він. — Зберу свої бебехи й розбуджу Зауера.

Гуркіт котився крізь ніч далі. Гуркіт і спалахи од вибухів на горизонті. Гребер вдивлявся вдалину. Росіяни. Восени 1941 року фюрер оголосив, що з ними покінчено, і це було схоже на правду. Восени 1942 року він заявив так удруге, і ще й тоді це скидалось на правду. Але потім під Москвою і Сталінградом сталося щось незбагненне. Просування вперед раптом припинилося. Немовби з волі якогось чародія. В росіян знову десь узялася артилерія. З'явився оцей гуркіт на горизонті і заглушив усі фюрерові промови. Відтоді він не стихає і жене поперед себе німецькі дивізії в зворотному напрямку. Ніхто не розумів, що воно діється, але раптово поширилися чутки, нібито цілі армійські корпуси потрапили в оточення і здалися в полон. А незабаром уже кожен побачив, що перемоги обернулися на поразки і втечу. Втечу, так само як і в Африці, коли Каїр був так близько.

Гребер обходив село. Біде нічне сяйво спотворювало перспективу. Сніг десь

перехоплював розсіяне світло і відбивав його. Хати віддалялися, а ліс наближався. Все було не так, як насправді. Пахло чужиною і небезпекою.

Літо 1940 року у Франції. Прогулянки до Парижа. Рев штукасів[2] над знетямленою країною. Дороги, забиті евакуйованими та залишками розбитої армії. Середина червня, поля, ліси, марш через зруйновану країну, потім міста, залиті яскравим світлом, вулиці, кав'ярні, що відчинялися без жодного пострілу. Чи задумувався він тоді про що-небудь? Чи відчував тривогу? Ні. Все здавалося правильним. На Німеччину накинувся ворог, нав'язав їй війну, і вона мусила захищатися. Це було все. Те, що противник був погано підготовлений, ледве оборонявся, Гребера не дивувало.

А пізніше, в Африці, на вирішальних етапах наступу, в пустелі, ночами, сповненими зорями та ревом танків, чи задумувався він у той час? Ні, він не задумувався навіть тоді, коли армія відходила. Це була Африка, чужа країна, за нею лежало Середземне море, далі Франція, а вже потім Німеччина. Про що там було дуже задумуватись, навіть коли й доводилося щось утратити? Не можна ж скрізь лише перемагати!

А потім — Росія. Росія, і поразки, і втеча. Та за нею вже не лежало море, відступати доводилося до Німеччини. Їй відступало не кілька розбитих корпусів, як це було в Африці. Назад котилося все німецьке військо. Тоді він раптом задумався. Він і багато інших. Було над чим поміркувати. Поки перемагали, все було гаразд, а те, що не гаразд, вони намагалися не помічати або пояснювали високою метою. Що ж то була за мета? Хіба вона ніколи не мала зворотного боку? І хіба той зворотний бік не був завжди темний і варварський? Чому він не помічав цього раніше? А чи справді не помічав? Скільки разів виникали сумніви, вагання і скільки разів він їх уперто відкидав!

Він почув кашель Зауера і, обминувши кілька зруйнованих хат, пішов йому назустріч. Зауер показав на північ. Могутня заграва розгоралася на горизонті. Чулися вибухи, яскраво спалахували снопи вогню.

— І там уже росіяни? — запитав Гребер.

Зауер похитав головою.

— Ні, це наші сапери. Висаджують у повітря якесь село.

— Виходить, ми відступаємо далі.

Вони замовкли й прислухались.

— Давно вже мені не доводилось бачити цілої хати, — промовив Зауер.

Гребер показав на ту, в якій мешкав Рає.

— Ось ця майже ціла.

— По-твоєму, вона ціла? А сліди кулеметних черг, а обгорілий дах і розвалений сарай?

Зауер важко зітхнув.

— А нерозбитої вулиці не бачив, здається, цілу вічність.

— Я теж.

— Скоро побачиш. Удома.

— Так, дякувати богам.

Зауер задивився на відсвіти пожежі.

— Часом отак поглянеш, скільки ми тут у Росії всього познищували, аж страх бере. Як ти гадаєш, що б вони зробили з нами, якби колись прийшли до наших кордонів? Ти коли-небудь над цим задумувався?

— Ні.

— А я задумувався. Моя садиба у Східній Пруссії. Я ще не забув, як у чотирнадцятому році ми змушені були тікати, коли прийшли росіяни. Мені було тоді десять років.

— До кордону ще далеко.

— Це як складеться. Все може закрутитися з біса швидко. Пригадуєш, як ми просувалися тут на початку?

— Ні. Я тоді був у Африці.

Зауер знову поглянув на північ. Стіна вогню звелася там аж до неба, й долинуло кілька важких вибухів.

— Ти бачиш, що ми робимо? А тепер уяви собі, що одного чудового дня росіяни влаштують таке саме у нас? Що там залишиться?

— Не більше, аніж тут.

— Саме про це я й думаю. Невже ти не розумієш? В голову мимоволі лізуть всякі думки.

— Вони ще не на кордоні. Ти ж позавчора слухав лекцію, на яку нас усіх зганяли. Виявляється, ми тільки скорочуємо свою лінію, щоб створити сприятливі умови для застосування нової таємної зброї.

— Все то вигадки! Хто тепер, цікаво, в це вірить? Тоді навіщо ж було забиратися так далеко вперед? Ось що я тобі скажу: коли ми дійдемо до своїх кордонів, треба буде укласти мир. Нічого іншого нам не лишається.

— Чому?

— Чоловіче, ти ще питаєш? Щоб вони не зробили з нами того, що ми з ними. Добрав нарешті?

— Так. А що, коли вони не захочуть укладати миру?

— Хто?

— Росіяни.

Зауер здивовано поглянув на Гребера.

— Цього не може бути. Ми їм запропонуємо мир, і вони муситимуть його прийняти. Мир — це мир! Війна одразу закінчиться — і ми врятовані.

— Вони погодяться лише з умовою цілковитої капітуляції. Тоді вони окупують всю Німеччину, і ти знову залишишся без своєї садиби. Таке тобі спало на думку чи ні?

Зауер на мить розгубився.

— Звичайно, спало, — нарешті відповів він. — Але ж це не те саме. Після укладення миру вони не матимуть права руйнувати. — Він примружив очі і раптом став схожим на хитрого селянина. — У нас усе залишиться ціле. Тільки в інших буде знищене. А колись їм усе-таки доведеться забратися геть.

Гребер не відповів нічого. "Навіщо я знову завів розмову? — думав він. — І не хотів

же. Розмовами справі не зарадиш. Скільки за ці роки балакалося-перебалакалося. Кожен товк своє. Розмови стали непотрібні й небезпечні. А оте величезне, грізне й непевне тим часом наближалося — повільно і непомітно. Розмовлялося про службу, харчі, холоднечу. І ніхто не згадував про оте страшне. Ні про нього, ні про мертвих".

Назад він пішов через село. Там, де сніг порозтавав, лежали кладки. Дошки прогиналися, мало не провалюючись у баговиння.

Він поминув церкву. Вона була маленька, зруйнована, і в ній лежав лейтенант Райке. Двері стояли навстіж. Увечері знайшли ще двох мертвих солдатів, і Рає розпорядився поховати всіх трьох наступного ранку з військовими почестями. Особу одного із солдатів, єфрейтора, так і не вдалося встановити. Його обличчя було спотворене, розпізнавального знака при ньому не виявилось.

Гребер зайшов у церкву. Пахло селітрою, гнилизною і трупами. Він освітив кишеньковим ліхтариком кутки. В одному стояли дві розбиті статуї святих, а поряд валялося кілька розірваних лантухів з-під зерна; при більшовиках це приміщення служило, видно, зерносховищем. Біля входу стояв заметений снігом іржавий велосипед без ланцюга і шин. Посеред церкви лежали на своїх плащ-наметах мертві. Вони лежали байдуже, в суворій самотині, і ніщо в світі їх уже не обходило.

Гребер зачинив двері й рушив через село далі; серед руїн хиталися тіні, і навіть слабе світло видавалося зрадливим. Він піднявся на пагорб, де були викопані могили. Та, яку готували для Райке, тепер була розширена — солдатів вирішили ховати разом з ним.

Він прислухався до тихого дзюрчання води, що стікала в яму. Викопана земля тьмяно відсвічувала. Зверху лежав хрест з іменами. Коли кому-небудь забагнеться прочитати цей напис через кілька днів, він ще довідається, хто тут похований. Пізніше — ні. Незабаром село знову стане полем бою.

Гребер оглянув місцевість з пагорба. Вона була гола, похмура, зрадлива; місячне світло все спотворювало й робило невпізнаним. Кругом чужа, холодна, невідома пуста. Ніщо не викликало довіри, ніщо не зігрівало душу. Все безмежне, як сама країна. Безмежне й чуже. Чуже ззовні і всередині. Греберу стало холодно. Ось воно. Так склалося його життя.

З купи викопаної землі скотилась грудка, і він почув, як вона глухо гупнула об дно ями. Чи вижили черв'яки у цій перемерзлій землі? Можливо, якщо зарилися достатньо глибоко. Але чи виживуть вони на метровій глибині? І що вони там знаходять для життя? Після завтрашнього дня, якщо вони ще не подохли, у них вистачить харчу надовго.

"В останні роки черв'яки мали що їсти, — думав він. — Скрізь, де ми побували, вони розкошували. Черв'якам Європи, Азії, Африки ми принесли золотий вік. Ми залишили для них ділі армії мертвих. В перекази черв'яків ми на багато поколінь увійдемо добрими богами достатку".

Він одвернувся. Мертві... Їх було так багато, мертвих. Спершу чужих, переважно чужих. Але потім смерть усе невблаганніше почала винищувати і їхні власні ряди.

Полки доводилося весь час поповнювати; дедалі більше гинуло товаришів, з якими він воював з початку війни, і тепер їх невеличка жменька. З колишніх його друзів тут лишився один — Фрезенбург, командир четвертої роти. Інші — хто загинув або потрапив у госпіталь, кого перевели в інше місце або відправили інвалідом — це кому пощастило — до Німеччини. Все це колись мало інший вигляд і називалось інакше.

Він почув чийось ходу і здогадався, що то до нього піднімається Зауер.

— Щось сталося? — запитав Гребер.

— Та ні. Мені на мить здалося, ніби я щось почув. Але то виявилися пацюки в сараї, де лежать росіяни.

Зауер подивився на пагорб, на схилі якого було закопано партизанів.

— Цим хоч яка-небудь яма дісталася.

— Так. Вони її самі собі викопали.

Зауер сплюнув.

— Зрештою, цих бідолах можна зрозуміти. Адже ми руйнуємо їхню країну.

Гребер звів очі на товариша. Вночі міркується інакше, ніж удень, але ж Зауер старий вояка і не дуже сентиментальний.

— Як це ти до такого додумався? — запитав Гребер. — Тому, що відступаємо?

— Звичайно. А ти собі уяви, що колись вони так само вчинять з нами.

Гребер хвилю помовчав. "Я не ліпший від нього, — міркував він. — Я теж усе зволікав і зволікав скільки міг".

— Дивно, що інших починаєш розуміти лише тоді, коли самому припече в одне місце, — сказав у відповідь. — А поки все добре, ні про що не думаєш, чи не так?

— Звичайно. Це кожному відомо.

— Атож. Але гордитися тут нічим.

— Гордитися? Які там гордощі, коли йдеться про власну шкіру? — Зауер дивився на Гребера здивовано і водночас сердито. — Ваш брат з вищою освітою завше щось намудрує! Не ми з тобою затіяли цю війну і не ми за неї відповідаємо. Ми тільки виконуємо свій обов'язок. А наказ є наказ. Чи, може, ні?

— Авжеж, — стомлено підтвердив Гребер.

III

Залп одразу захлинувся в сірій ваті безкрайого неба. Навіть ворони, що сиділи на мурах, не встигли злетіти. Вони лише відгукнулися кількома криками, які пролунали голосніше, ніж постріли. Птахи не звикли до такого шуму.

Три плащ-намети були наполовину залиті талою водою. Той, що належав людині без обличчя, був зав'язаний. Райке лежав посередині. Розмоклий чобіт із рештками ноги поклали на місце, але дорогою від церкви він зсунувся і тепер звисав. Ніхто більше не мав бажання його поправляти. Всім раптом здалося, ніби Райке хоче якомога глибше заритися в землю.

Вони закидали тіла мокрими грудками. Яму вже загорнули, але поруч ще залишилася купа землі. Мюкке поглянув на Мюллера:

— Може, втоптати?

— Що?

— Втоптати, пане лейтенант. Могилу. Тоді можна буде згорнути туди решту землі й покласти зверху кілька каменів. Від вовків та лисиць.

— Вони не дістануться. Яма достатньо глибока. Та й крім того...

Мюллер подумав, що вовкам та лисицям і так вдосталь поживи, навіщо ж їм розривати могили.

— Дурниці,—мовив він. — Звідки ви це взяли?

— Траплялося.

Мюкке байдуже дивився на Мюллера. "І в цього немає клепки, — промайнуло в нього. — Чомусь нікчеми завжди стають офіцерами. А справжні люди гинуть. Як от Райке".

Мюллер похитав головою.

— З решти землі нагорніть могилку, — звелів він. — Так буде ліпше. І поставте в головах хрест.

— Слухаюсь, пане лейтенант!

Мюллер наказав роті шикуватись і рушати. Він командував голосніше, ніж потрібно було. Йому завжди здавалося, що літні люди не сприймають його серйозно. Власне, так воно й було.

Зауер, Іммерман і Гребер позгрібали лопатами рештки землі до купи.

— Хрест тут довго не встоїть, — сказав Зауер. — Земля надто м'яка.

— Звичайно, ні.

— І трьох днів не втримається.

— Тобі Райке що, рідня? — поглузував Іммерман.

— Стули писок! Він був чудовий хлопець! Що ти в цьому тямиш?

— То будемо ставити хреста? — спитав Гребер.

Іммерман обернувся:

— А, наш відпускник. Поспішає!

— А ти б не поспішав, га? — втрутився Зауер.

— Мені відпустки не дадуть, і тобі це добре відомо, гнойовий ти жук!

— Звичайно. Бо назад ти не повернешся.

— А може, й повернуся?

Зауер сплюнув. Іммерман зневажливо засміявся:

— Можливо, я повернуся навіть добровільно.

— Авжеж, можливо. Тебе ніхто не розбере. Ти можеш наплести всякої всячини. А хто знає, що там у тебе на умі?

Зауер підняв хреста. Внизу він був загострений. Поставивши його, Зауер ударив кілька разів лопатою зверху. Хрест глибоко вгруз у землю.

— От бачиш, — звернувся він до Гребера. — Не простоїть і трьох днів.

— Трьох днів цілком достатньо, — відгукнувся Іммерман — Хочу дати тобі одну пораду, Зауере. Через три дні сніг на кладовищі так осяде, що можна буде туди дістатися. Візьмеш там кам'яного хреста і поставиш отут. Тоді твоя вірнопіддана душа

матиме спокій.

— Російського хреста?

— А чом би й ні? Бог — явище інтернаціональне. Чи, може, вже ні?

Зауер відвернувся.

— А ти, виявляється, жартівник! Справжній інтернаціональний клоун!

— Я став ним недавно. Став, Зауере. Раніше я був не такий. А з хрестом — це твоя вигадка. Вчора ти сам запропонував.

— Вчора! Вчора! Тоді ми гадали, що це росіянин, а ти все переінакшив!

Гребер узяв свою лопату.

— Я піду, — мовив він — Здається, ми тут упорались, чи не так?

— Так, відпускнику, — відповів Іммерман, — Так, обережнику! Тут ми впорались.

Гребер промовчав. Він спускався з пагорба.

Відділення розмістилося в погребі, куди світло проникало через дірку в стелі. Якраз під діркою сиділи четверо і грали на ящику в скат. Інші спали по кутках. Зауер писав листа. Погріб був великий, колись він належав, очевидно, якомусь керівникові; тут майже не відчувалося вологи.

Зайшов Штайнбреннер.

— Ви чули останні вісті?

— Радіо вдавалося.

— Неподобство! Воно мусить працювати!

— Ну то полагодь його, молокососе, — кинув Іммерман. — Чоловік, який його лагодив, два тижні тому залишився без голови.

— А що там зіпсувалося?

— У нас просто немає батарей.

— Батарей?

— Авжеж. — Іммерман ошкірився до Штайнбреннера. — А може, воно запрацює, коли ти всунеш дроти собі в ніс, у тебе ж у голові завжди повно електрики. Спробуй-но!

Штайнбреннер відкинув рукою чуба назад.

— Є люди, які не можуть заткнути пельку доти, доки добряче не обпечуть язика.

— Не говори так таємниче, Максе, — спокійно відповів Іммерман. — Ти вже не раз доносив на мене. Це кожному відомо. Ти спритний хлопець, нівроку. Та от біда — я прекрасний механік і непоганий кулеметник. В даний момент такі люди тут потрібніші, ніж ти. Ось чому тобі так не щастить. А скільки тобі, власне, років?

— Стули писок!

— Років двадцять, еге ж? Чи навіть дев'ятнадцять? Тоді ти прожив чудове життя. П'ять чи шість років полюєш за євреями та зрадниками народу. Слухайте всі! Коли мені було двадцять, я полював лише за дівчатами.

— Воно й видно.

— Авжеж, — відповів Іммерман. — Видно.

На порозі став Мюкке.

— Що тут знову сталося?

Ніхто не відповів. Всі мали Мюкке за дурня.

— Я питаю, що тут сталося?

— Нічого, пане фельдфебель, — озвався Бернінг, що сидів до нього найближче. — Просто ми розмовляли.

Мюкке глянув на Штайнбренера.

— Що таке?

— Десять хвилин тому передавали останні вісті.

Штайнбреннер підвівсь і озирнувся довкола. Ніхто не виявляв жодного інтересу. Слухав лише Гребер. Картярі нишком грали далі. Зауер не підводив голови від листа. Ті, що спали, безперервно хропіли.

— Увага! — загорланив Мюкке. — Вам що, позакладало? Останні вісті! Слухати всім! Це стосується служби!

— Так точно! — відповів Іммерман.

Мюкке кинув на нього погляд. Іммерманове обличчя нічого, крім уваги, не виражало. Картярі поклали карти догори сорочками. Вони не збирали їх у колоду — ощадили кожну мить, щоб одразу ж знову грати далі. Зауер відірвався від свого листа.

Штайнбреннер випростався.

— Важливі новини! Передавали в Годину Нації. В Америці величезні страйки. Сталеливарна промисловість паралізована. Більшість військових заводів не працює. В авіаційній промисловості — акти саботажу. Повсюди демонстрації з вимогою негайного миру. Уряд хитається. Передбачається його повалення.

Він зробив паузу. Ніхто не обізвався. Тих, що спали, розбудили. Вони лежали і чухались. Через дірку в стелі тала вода капала у підставлене відро.

Мюкке голосно зітхнув.

— Наші підводні човни блокують все американське узбережжя. Вчора потоплено два великі військові транспорти і три вантажні пароплави з військовими матеріалами; це становить тридцять чотири тисячі тонн лише за один тиждень. Англія голодує серед руїн. Наш підводний флот перерізав будь-який рух на морях. Створено нову таємну зброю. В тім числі бомбардувальники дальньої дії, які без екіпажу можуть долетіти до Америки і, не роблячи посадки, повернутися назад. Атлантичне узбережжя перетворено в могутню фортецю. Якщо ворог спробує полізти на нас, ми його скинемо в океан, як це вже сталося в сороковому році.

Картярі знову взяли за карти. Грудка снігу впала у відро й розбризкала воду.

— Я волів би сидіти зараз у пристойному сховищі, — пробурмотів Шнайдер, присадкуватий чолов'яга з короткою рудою борідкою.

— Штайнбреннере, — звернувся Іммерман, — а які в тебе вісті щодо Росії?

— Чому раптом?

— Бо ми тут. Декого з нас це цікавить. Нашого товариша Гребера, наприклад. Відпускника.

Штайнбреннер завагався. Він не довіряв Іммерману. Але почуття партійного обов'язку взяло гору.

— Скорочення лінії фронту майже закінчено, — пояснив вій. — Росіяни знекровлені величезними втратами. Нові позиції, оснащені для контрнаступу, вже готові. Підхід резервів завершується. Наш контрудар із застосуванням нової зброї буде нестримним.

Він хотів був викинути руку, але відразу ж опустив її. Важко було сказати про Росію щось підбадьорливе; кожен сам усе добре бачив. Штайнбрєннер раптом став схожий на зразкового учня, який будь-що намагається врятувати іспит.

— Це, звичайно, ще далеко не все. Найважливіші новини тримаються в суворій таємниці. Про них не можна говорити навіть у Годину Нації. Але незаперечно одне: ми знищимо ворога ще в цьому році.

Він якось незграбно повернувся, збираючись іти в інший постій.

М'юкке пішов за ним.

Задоліз, — кинув один з тих, що спали, потім упав на соломі й знову захропів.

Четверо грали далі в скат.

— Знищимо! — поглузував Шнайдер. — Ми їх знищуємо по двічі на рік. — Він заглянув у свої карти. — В мене двадцять.

— Росіяни народжуються вже обманщиками, — заявив Іммерман. — У фінську війну вони прикинулися значно слабшими, ніж були насправді. Це був підлий більшовицький викрутас.

Зауер підвів голову.

— Може, ти, нарешті, трохи помовчиш? Ти, мабуть, усе знаєш, еге ж?

— Абсолютно! Ще кілька років тому вони були нашими союзниками. А висловлювання щодо фінської війни належить самому Герінгу. Ти маєш щось проти?

— Діти, годі вам, урешті-решт, сперечатися, — сказав хтось під стіною. — Що це сьогодні, справді, сталося?

Запанувала тиша. Тільки карти й далі ляскали об дошку та капала вода. Гребер незрушно сидів на своєму місці. Він знав, що сталося. Так було завжди після розстрілів і похоронів.

Надвечір почали прибувати цілі групи поранених. Частину з них одразу ж відсилали далі. Вони приходили у закривавлених пов'язках із сіро-білої далечини і рухались в інший бік, до похмурого горизонту. Здавалося, вони ніколи не дістануться до госпіталю і десь потонуть у цьому безкінечному сіро-білому місиві. Більшість із них мовчали. Всі були голодні.

Для інших, хто не міг іти і кому не залишалося санітарного транспорту, в церкві обладнали тимчасовий госпіталь. Розбитий дах трохи полагодили, і смертельно зморений лікар, що прийшов з двома санітарами, вже приступив до операцій.

Двері стояли розчинені, аж доки стемніло, й ноші то вносилося, то виносилося. В золотистих сутінках церкви яскраве світло над операційним столом скидалося на казковий намет. В кутку валялися рештки двох скульптур святих. Діва Марія простягала руки, пальців на них уже не було. Ісус Христос утратив ноги, він мав такий вигляд, немовби його розіп'яли після ампутації.

Поранені кричали не часто. У лікаря ще були наркотичні засоби.

Воду кип'ятили в казані та нікельованому посуді. Ампутовані кінцівки помалу наповнювали цинкову балію, принесену з хати ротного командира. Десь узявся собака. Він усе крутився під дверима й, хоч скільки його проганяли, щоразу повертався назад.

— Звідки він тут узявся? — запитав Гребер. Він стояв з Фрезенбургом неподалік від попової хати. Фрезенбург пильно придивився до кошлатого пса, що весь тремтів і витягував шию.

— Мабуть, з лісу.

— Що йому там робити? В лісі ж немає чого їсти.

— Чому немає? Вистачає. І не лише в лісі. Скрізь.

Вони підійшли ближче. Собака насторожено підвів голову, збираючись утекти. Обоє зупинились.

Собака був високий і худий, з рудувато-сірою шерстю й продовгуватою, вузькою головою.

— Це не дворняга, — сказав Фрезенбург. — Породистий пес.

Він тихо цмокнув язиком. Тварина підняла вуха. Фрезенбург цмокнув ще раз і заговорив до собаки.

— Гадаєш, він шукає тут поживи? — спитав Гребер. Фрезенбург похитав головою:

— Поживи повно скрізь. Він прийшов не тому. Тут є світло і щось схоже на оселю. Мені здається, він просто шукає людського товариства.

Винесли ноші. На них лежав поранений, що помер під час операції. Собака відскочив на кілька метрів назад. Він стрибнув так легко, ніби його підкинула пружина. Потім став і знову подивився на Фрезенбурга. Той, розмовляючи з ним, неквапом ступив до нього. Пес знову відскочив назад, потім зупинився й ледве помітно завиляв хвостом.

— Він боїться, — сказав Гребер.

— Звичайно. Але гарний собака.

— До того ж людожер.

Фрезенбург обернувся.

— Ми всі такі.

— Чому?

— Бо такі. Але думаємо, що добрі. І тому, як і цей пес, шукаємо трохи тепла, світла, дружби.

Фрезенбург усміхнувся одним боком обличчя. Другий лишився майже непорушний — через широкий шрам. Цей бік Греберові завжди здавався мертвим, і йому було трохи моторошно, коли він бачив цю усмішку, яка немовби вмирала перед бар'єром. Це здавалося йому невинним.

— Ми нічим не відрізняємося від інших людей. Це війна, і цим сказано все.

Фрезенбург похитав головою і обтрусив ціпком сніг з гамашів.

— Ні, Ернсте. Ми втратили почуття міри. Десять років нас тримають в ізоляції, тримають в ізоляції і виховують жакливу, волаючу до неба, нелюдську й сміхотворну зверхність. Нас оголосили панівною нацією, якій інші мають служити рабами. — Він

гірко посміхнувся. — Панівна нація! Коритися кожному йолопові, кожному пройдисвітові, кожному наказові — що тут спільного з панівною нацією? Ось тобі вся відповідь. І вона, як завжди, б'є невинних більше, ніж винних.

Гребер здивовано дивився на товариша. Тут, на чужині, Фрезенбург був єдиною людиною, якій він цілком довіряв. Обидва вони вирости в одному місті й були давні знайомі.

— Коли ти все знаєш, — сказав він нарешті, — тоді чому ти тут?

— Чому я тут? Замість того, щоб сидіти в концтаборі чи бути розстріляним за ухиляння од військового обов'язку?

— Я не про те. Але ж у тридцять дев'ятому твій рік не призивався, і тебе не могли мобілізувати? Тоді чому ж ти зголосився добровільно?

— Так, тоді я був ще надто старий. Але потім усе змінилося. Тепер беруть ще старіших від мене. Та справа не в цьому. Це не виправдання. Те, що ми тут, нічого не міняє. На той час ми переконували себе в тому, що у війну не можна кидати батьківщину напризволяще. А що воно за війна, хто в ній винен, хто її розпочав нас не обходило. Це була відмовка. Точнісінько, як раніше, коли ми їх підтримували, аби не накликати біди. То була теж відмовка. Для самих себе. І тільки! — Він замахнувся і вдарив ціпком по снігу. Собака нишком подався геть, за церкву.

— Ми спокушали бога, Ернсте. Ти це розумієш?

— Ні, — відповів Гребер. Він не хотів розуміти.

Фрезенбург якусь мить помовчав.

— Ти не можеш цього зрозуміти, — сказав потім спокійніше — Ти ще молодий. Крім істеричних мавп'ячих кривлянь та війни, ти ще багато чого не знаєш. Але я вже був на одній війні. І пережив час між війнами.

Він знову засміявся; один бік його обличчя всміхався, другий лишався непорушним. Усмішка не могла його подолати і розбивалася, немов стомлена хвиля об берег.

— Як би мені хотілося бути оперним співаком, — сказав він. — Тенором. З порожньою головою і переконливим голосом. Або дідом. Або дитиною. Ні, тільки не дитиною. Дитині ще потрібно жити. Війну програно, ти хоч це принаймні усвідомлюєш?

— Ні.

— Кожен генерал, якщо в нього є почуття відповідальності, вже давно здався б. Ми б'ємося тут ні за що. — Він повторив ще раз: — Ні за що! Навіть не за сприятливі умови миру. — І підняв руку, показуючи на темний горизонт. — З нами ніхто вже не захоче розмовляти. Ми шаленіли, як Атілла або Чингіз-хан. Ми поламали всі угоди й людські закони. Ми...

— Це було СС, — сказав Гребер з відчаєм. Він прийшов до Фрезенбурга, щоб позбутись Іммермана, Зауера і Штайнбренера; йому хотілося поговорити про тихе старе місто над річкою, про липові алеї і юність. Але тепер на серці стало ще важче, ніж досі. Останнім часом все складалося проти нього. Від інших він не сподівався допомоги; лишався тільки Фрезенбург, якого він давно не бачив у веремії відступу. І

саме від нього тепер почув те, в чому так довго не хотів зізнаватись, у чому хотів спершу розібратися вдома і чого боявся найбільше.

— Есесівці,— повторив Фрезенбург презирливо. — Лише за них ми ще б'ємося. За СС, за гестапо, за брехунів і спекулянтів, за фанатиків, убивць і божевільних — щоб вони ще якийсь рік утримались при владі. За них — і більше ні за кого. Війну давно програно.

Смеркло. Церковні двері позачиняли, щоб надвір не проникав жоден промінчик світла. В проймах вікон з'явилися темні постаті, що запинали їх ковдрами. Входи до погребів та сховищ також затемнювали. Фрезенбург озирнувся довкола:

— Ми стали кротоми. Навіть у своїх проклятих душах. Ось до чого ми докотилися!

Гребер дістав з кишені мундира почату пачку сигарет і простягнув товаришеві. Фрезенбург відмовився.

— Пали сам. Або залиш собі. У мене їх вистачає.

Гребер похитав головою:

— Візьми.

Фрезенбург ледь усміхнувся і взяв сигарету.

— Коли їдеш?

— Не знаю. Відпустку ще не затверджено.

Гребер глибоко затягнувся і видихнув дим. Добре, коли є сигарети. Інколи навіть краще, ніж друзі. Сигарети не збивають з пуття. Вони мовчазні й добрі.

— Не знаю, — повторив він. — Я вже давно взагалі нічого не знаю. Раніше все було ясно, а тепер все переплуталось. Я хотів би заснути і прокинутись у зовсім інший час. Але це не так легко. Я з біса запізнився з роздумами. Немає чим гордитися!

Фрезенбург потер ребром долоні шрам на обличчі:

— Заспокойся. За останні десять років нам так протуркали вуха пропагандою, що просто важко було почути щось інше. Особливо те, у чого не такий крикливий голос. Сумніви й совість. Ти ще пригадуєш Польшмана?

— Він був у нас учителем історії та релігії.

— Будеш удома, провідай його. Можливо, він ще живий. Поклонись йому від мене.

— Чому б йому не жити? Адже він не солдат.

— Ні.

— Тоді ще живий, напевно. Йому не більше шістдесяти п'яти.

— Привітай його від мене.

— Гарзд.

— Я мушу йти. Хай тобі щастить. Мабуть, більше не побачимось.

— Мабуть. Хіба що після повернення. Та це й не довго, якихось три тижні.

— І то правда. Ну, бувай здоровий.

— Ти також.

Фрезенбург, провалюючись у снігу, попростував до своєї роти, що розташувалася в сусідньому розбитому селі. Гребер дивився йому вслід, аж доки той не зник у сутінках. Тоді повернув назад. Перед церквою побачив темну тінь собаки. Двері прочинилися, і

тоненький промінчик світла на мить вирвався надвір. То хтось відслонив плащ-намет при вході. Від тієї крихти світла повіяло теплом; не знаючи, що то за світло, можна було подумати, що ти на батьківщині. Гребер підійшов до собаки. Той відскочив убік, і Гребер побачив, що обидві покалічені статуї святих винесено з церкви надвір і поставлено в сніг. Поряд валявся розбитий велосипед. Їх викинули — всередині потрібен був кожний клаптик простору.

Він рушив далі, до погребу, де розмістився його взвод. Тьмяне саяво вечірньої зорі мерехтіло над руїнами... Трохи збоку від церкви лежали мертві. В талому снігу знайшли ще трьох — давніх, жовтневих. Вони майже розклались і змішалися з землею. Поблизу лежали інші — ті, що померли пополудні в церкві. У них був ще блідий, ворожий і чужий вигляд; здавалося, вони ще не змирилися зі смертю.

IV

Вони попрокидалися. Погріб двигтів. У вухах дзвеніло. Звідусюди сипалося сміття. За селом шаленіли зенітки.

— Мерщій нагору! — гукнув хтось із поповнення.

— Спокійно! Не засвічуйте вогню!

— Швидше з цієї пацючої нори!

— Ідіот! А куди? Тихо! Чорт забирай, ви що, ще й досі новобранці?

Глухий удар знову струсонув погріб. У темряві щось упало. З гуркотом і тріском посипалося каміння, сміття, дошки. Крізь дірку в стелі було видно тьмяні спалахи.

— Тут когось прикидало!

— Спокійно! То всього-на-всього відпав шматок стіни.

— Вилазьмо, доки нас тут не поховали!

На виході з погребу забовваніли постаті.

— Баранячі голови! — лаявся хтось. — Сидіть унизу, тут хоч осколків немає.

Але ніхто про це не думав. Люди не довіряли цьому неукріпленому погребу. Й вони мали рацію — так само, як і ті, що залишалися. Все залежало від випадку: можна було загинути під обвалом, а можна і від осколка.

Вони чекали. Напружено, затамувавши подих. Чекали наступного удару. Він мав бути ось-ось. Але його не було. Замість нього почулися вибухи, що лунали один за одним усе віддаляючись.

— Прокляття! — вилаявся хтось. — Де наші винищувачі?

— Над Англією.

— Мовчати! — закричав Мюкке.

— Над Сталінградом! — сказав Іммерман.

— Заткни пельку!

В проміжку між розривами зенітних снарядів почувся гул моторів.

— Ось вони! — вигукнув Штайнбреннер. — Це наші!

Всі прислухалися. Крізь ревище й гуркіт долинули кулеметні черги. Потім один по одному розляглися три вибухи. Зразу ж за селом. Бліде світло спалахнуло, над погребом, і ту ж мить усередину ввірвалося щось неймовірно біле, червоне й зелене;

земля стала дибки й розлетілася у вирі грому, блискавки і мороку. Серед вибухів надворі чулися крики, в погребі з гуркотом валилися стіни. Гребер навпомацки почав пробиратись до виходу, на голову сипалася штукатурка. "Церква", — подумав він і відчув у душі таку порожнечу, немовби від нього залишилася тільки оболонка, а все інше знищила вибухова хвиля. Вихід з погребу був цілий, він засірів у темряві, щойно стали бачити засліплені очі. Гребер поворухнувся. Здається, не ушкодило.

— Прокляття, — обізвався біля нього Зауер. — Близенько рвонуло. По-моєму, погребу амба.

Вони поповзли далі. Надворі знову загриміло. Час од часу долітали команди Мюкке. Шматок каменя влучив йому в лоб. Кров, чорна від раптових спалахів світла, текла по його обличчю.

— Швидше! Всі сюди! Розкопати! Кого немає?

Ніхто не відповідав. Запитання було надто безглузде.

Гребер із Зауером розгортали щебінь і каміння. Просувались повільно. Металеві балки й великі уламки затримували їх. Вони майже нічого не бачили. Було видно тільки бліде небо та ще спалахи вибухів.

Гребер прибрав з дороги штукатурку й поліз уздовж стіни, що обвалилася. Нахилившись обличчям майже до самого щебеню, обмацував руками довкола. Він напружено прислухався, чи не почується крізь гуркіт прохання допомогти або стогін, і ретельно обстежував руїни, щоб не проминути людського тіла. Це було, краще, ніж шукати навмання. При обвалах дорога кожна хвилина.

Раптом Гребер, натрапив на руку, що ворушилася.

— Тут хтось є! — гукнув він і почав мацати довкола, шукаючи голови. Він не зміг її знайти і сіпнув за руку. — Де ти тут? Чого мовчиш, обізвися! Де ж ти? — кричав він.

— Я тут, — тихо прошепотів над самісіньким його вухом у проміжку між вибухами той, кого присипало. — Не тягни. Мене добре привалило.

Рука знову поворухнулася. Гребер прогріб штукатурку. Знайшов обличчя. Намацав рот.

— До мене! — гукнув він. — Допоможіть мені!

В цьому кутку могли працювати одночасно не більше двох чоловік. Гребер почув голос Штайнбренера.

— Витягайте його сюди! Глядіть, щоб не присипало голову! Ми спробуємо з цього боку!

Гребер відсунувся вбік. Інші поквапливо працювали в темряві.

— Хто це? — спитав Зауер.

— Не знаю. — Гребер звернувся до потерпілого: — Ти хто?

Той щось відповів. Гребер нічого не розібрав. Поруч працювали товариші. Вони розгрібали й відтягували уламки.

— Він ще живий? — запитав Штайнбреннер.

Гребер обмацав обличчя. Воно було нерухоме.

— Не знаю, — відповів він. — Кілька хвилин тому був ще живий.

Гуркіт знову посилювався. Гребер нахилився до самого обличчя засипаного.

— Ми тебе зараз витягнемо! — гукнув він. — Ти мене зрозумів?

Йому здалося, ніби він відчув у себе на щоках слабе дихання, але впевнений не був. Поруч сопіли Штайнбреннер, Зауер і Шнайдер.

— Він більше не відповідає.

— Ми далі не можемо. — Зауер увігнав лопату в землю з такою люттю, що вона задзвеніла. — Тут металева арматура і величезне каміння. Потрібне світло й інструменти.

— Ніякого світла! — закричав Мюкке. — Хто спробує засвітити, буде розстріляний!

Всі самі добре знали, що світити під час повітряного нальоту означало б самогубство.

— От йолоп! — вилаявся Шнайдер. — Кому це не відомо!

— Далі ми не просунемось. Доведеться зачекати, поки розвидниться.

— Авжеж.

Гребер присів навпочіпки під стіною і задивився в небо, звідки на погріб падали важкі громи. Він не міг там нічого розібрати. Він лише чув, як десь гуркоче невидима смерть. В цьому не було нічого незвичайного. Він уже не раз переживав і таке, і ще страшніше.

Він обережно торкнувся рукою чужого обличчя. Сміття й куряви на ньому вже не було. Намацав губи. Потім зуби. Відчув, як вони легенько вкусили його за палець. Тоді вкусили дужче й відпустили.

— Він ще живий, — повідомив товаришів.

— Скажи йому, що двоє побігли по інструменти.

Гребер знову доторкнувся до губів. Вони вже не ворушилися. Знайшов серед сміття руку і стиснув її. Але й рука більше не відповідала. Гребер її стискав і стискав — це було все, що він міг зробити. Отак він і сидів, чекаючи, доки закінчиться наліт.

Принесли інструменти й відкопали засипаного. Це був Ламмерс. Худорлявий чоловік в окулярах. Знайшлися й окуляри. Вони лежали за якийсь метр на підлозі і були цілі. А Ламмерс був мертвий.

Гребер із Шнайдером заступили в караул. Повітря було імлисте і пахло, як пахне завжди після бомбардування. Один бік церкви розбило. Хату командира роти також. Гребер запитав сам себе, чи не вбито Рає. Потім побачив його у напівтемряві, тонкого й довгого, за хатою; він спостерігав, як розбирають руїни коло церкви. Частину поранених засипало. Решта лежали надворі, просто неба, на ковдрах та плащ-наметах. Вони не стогнали. Їхні очі були звернені до неба. Ні, вони не чекали звідти допомоги. Вони боялися неба.

Гребер поминув свіжі воронки. Вони смерділи і на тлі снігу здавалися такими чорними, немов були бездонні. Туман уже клубочився над ними. Невелика воронка виднілася на схилі пагорбу, де вони поховали забитих раніше.

— Он ту можна використати замість могили, — сказав Шнайдер. — Мертвих чимало.

Гребер похитав головою.

— А де ти візьмеш землю щоб їх загорнути?

— Можна накопати по краях.

— Це не допоможе. Все одно залишиться яма. Краще викопати свіжі могили.

Шнайдер пошкріб свою руду бороду.

— А хіба на могилах обов'язково мають бути надгробки?

— Мабуть, що ні. Просто так уже ведеться.

Вони пішли далі. Гребер побачив, що хрест на могилі Райке зник. Очевидно, вибухом його відкинуло кудись убік.

Шнайдер зупинився й прислухався.

— Отак і проходить твоя відпустка, — сказав він.

Прислухались обоє. Фронт раптом ожив. Освітлювальні ракети повисли над горизонтом. Артилерійський вогонь став сильніший і розміреніший. Чути було, як рвуться міни.

— Ураганний вогонь, — сказав Шнайдер. — Це означає, що ми знову опинимося на передовій. Відпустці кінець!

— Так.

Вони слухали далі. Шнайдер мав рацію. Те, що вони чули, не скидалося на випадкову атаку. Це була важка артилерійська підготовка. Завтра вранці на цій неспокійній ділянці фронту, очевидно, слід чекати загального наступу. Погода через ніч зіпсувалася, й туман усе густішав. Росіяни наступатимуть під прикриттям туману, як це вже було два тижні тому, коли рота втратила сорок два чоловіка.

Відпустка пропала. Щоправда, Гребер не дуже в неї вірив. Навіть не написав про це батькам. Звідтоді, як його призывали, він їздив додому лише двічі, і це було так давно, що здавалося чимось невірогідним. Майже два роки тому. Чи двадцять років. Зрештою, це однаково. Він навіть не відчував розчарування. Лише порожнечу.

— Ти в який бік підеш? — спитав Шнайдер.

— А мені однаково. Праворуч?

— Гаразд. Тоді я піду ліворуч.

Туман густішав. Він був схожий на брудний молочний суп, через який доводилося брести. Він уже сягав їм по шиї, клубочився, обдавав холодом. Шнайдерова голова попливла по тому супові вбік. Гребер пішов ліворуч, далеко обминаючи село. Він то пірнав у туман, то знову виринав і бачив на гребенях молочних хвиль різнобарвні вогні фронту. Вогонь усе дужчав.

Гребер не пам'ятав, скільки вже пройшов, коли раптом почув кілька поодиноких пострілів. "Це Шнайдер, — подумав він. — Мабуть, для хоробрості". Потім знову пролунали постріли й на цей раз вигуки. Пригнувшись, він сховався в тумані і звів гвинтівку. Голоси наближались. Хтось покликав його на ім'я. Він відповів.

— Ти де?

— Тут.

Гребер на мить виткнувся з туману і з обережності відскочив убік. Ніхто не стріляв.

Він почув голоси тепер уже зовсім близько, але вночі та ще в тумані не міг прикинути відстань. Потім побачив Штайнбрєннера.

— Свині! Вбили Шнайдера. Прямо в голову!

То були партизани. Вони підкралися в тумані. Руда Шнайдерова борода, певно, виявилася для них непоганою мішенню. Вони, видно, вважали, що рота спить; робота на руїнах стала їм на перешкоді, але Шнайдера вони все-таки підстерегли.

— Бандити! В цьому клятому супі ми не можемо їх переслідувати.

Обличчя Штайнбрєннера було вологе від туману. Очі його блищали.

— Тепер патрулюватимемо по двоє,— сказав він. — Наказ Рає. І не заходьте далеко.

— Гарзд.

Вони трималися так близько, що бачили обличчя один одного. Пильно вдивляючись у туман, Штайнбрєннер обережно пробирався вперед. Він був досвідчений солдат.

— От якби злапати хоч одного, — пробурмотів він. — Я знаю, що б з ним учинив у цьому тумані. Ганчірку в пельку, щоб не писнув, руки й ноги позв'язував би і ну! Ти не повіриш, як далеко можна витягнути з орбіти око, і воно не відірветься. — Він зробив обома руками такий жест, немов щось повільно роздушував.

— Чому ж ні, вірю, — відгукнувся Гребер. "Шнайдер, — думав він. — Якби той пішов ліворуч, а не праворуч, вони порішили б мене". Але ця думка майже не викликала в нього тривоги. Так траплялося вже часто. Солдатське життя залежало від випадку.

Вони шукали, доки їх підмінили, але нікого не знайшли. Вогонь і фронт перенісся на тили. Світало. Наступ розпочався.

— Заварилося, — сказав Штайнбрєннер. — От якби зараз опинитися на передовій! В такому наступі часто потрібне поповнення. За кілька днів можна стати унтерофіцером.

— Або кавкнути під танком!

— Ех ти! Завжди ви, старі козли, думаєте про те саме! Так далеко не заїдеш! Адже не всіх убивають.

— Звичайно, ні. Інакше не було б ніякої війни.

Вони знову полізли в погріб. Гребер ліг і спробував заснути, але не зміг. Він дослухався до гуркоту на фронті.

Настав день, сірий і вогкий. Фронт вирував. У бій потупили танки. На півдні передову лінію вже було відкинуто назад. Гули літаки. Рівниною мчали машини. Поранені поверталися в тил. Рота чекала наказу виступати на передову.

О десятій Гребера викликали до Рає. Командир роти змінив квартиру. Тепер він жив у другій половині кам'яного будинку, що якимось дивом уцілів. Поряд була канцелярія.

Кімната Рає містилася на першому поверсі. Стілець на трьох ніжках, розвалена велика піч, на якій валялося кілька ковдр, похідне ліжко і стіл — ось і вся обстановка. Під розбитим вікном виднілася воронка. Вікно було затулене картоном. В кімнаті гуляв холод. На столі стояла спиртівка з кавником.

— Вашу відпустку затверджено, — сказав Рає. Він налив кави в строкату чашку без

вушка. — Це вас дивує?

— Так точно, пане лейтенант!

— Мене також. Документи в канцелярії. Заберіть їх. І щоб зараз же вашої ноги тут не було. Сідайте на яку-небудь попутну машину. З години на годину я чекаю, що всі відпустки відмінять. А коли вас уже не буде, то не буде, зрозуміло?

— Так точно, пане лейтенант!

Здавалося, Рає хотів додати ще щось. Але потім передумав, вийшов з-за столу і подав Греберу руку. — Щасливої дороги, і постарайтесь якнайшвидше забратися звідси геть. Ви вже давно цього чекаєте. І заслужили.

Він одвернувся й підійшов до вікна. Воно було для нього надто низьке. Нахилившись, виглянув надвір.

Гребер повернувся кругом і пішов поза будинком до канцелярії. Проходячи під вікном, побачив ордени на грудях Рає. Голови не видно було.

Писар простягнув йому обліплену печатками та підписами відпустку.

— Тобі повезло, — промимрив він. — І навіть неодружений, еге ж?

— Ні. Але ж це моя перша відпустка за два роки.

— Повезло, — повторив писар. — Такий шарварок і — відпустка!

— Я ж не вибирав час.

Гребер повернувся до погребу. Він уже втратив був усяку надію на відпустку і тому завчасно не спакувався. Та й пакувати, власне, не було чого. Миттю постягував докупи свої речі. Серед них була емальована російська іконка, яку він хотів подарувати матері. Він її підібрав десь по дорозі.

Йому знайшлося місце на санітарній машині. Переповнене пораненими авто потрапило в занесену снігом яму, запасного водія викинуло з кабіни, й він зламав собі руку. Гребер сів на його місце.

Машина поїхала дорогою, яка була позначена кілками та солом'яними віхами й проходила поза селом. Гребер побачив свою роту, що вишикувалася на сільському майдані перед церквою.

— А он тим доведеться йти вперед, — сказав водій. — Знову в бій. Бідолахи! Чоловіче, звідки в росіян стільки артилерії?

— Так...

— Танків у них теж повно. Звідки раптом?

— З Америки, або з Сибіру. Там у них заводів, кажуть, хоч греблю гати.

Водій обминув вантажну машину, яка застрягла.

— Росія надто велика. Надто велика, кажу тобі. В ній не важко й пропасти.

Гребер кивнув і поправив краги. На мить він здався сам собі дезертиром. На сільському майдані стоїть його рота, а він їде в тил. Сам. Інші залишаються, а він їде. Вони підуть на фронт. "Але ж я заслужив, — думав Гребер. — І Рає так сказав. Та що тут розмірковувати? Просто мені страшно, що мене хтось наздожене й поверне назад".

Через кілька кілометрів вони побачили машину з пораненими, яка з'їхала на узбочину і загрузла в снігу. Зупинились і оглянули своїх поранених. Двоє померло.

Вони їх зняли і на їхнє місце взяли трьох з машини. Гребер допомагав переносити. У двох були ампутовані кінцівки, третій був поранений в обличчя, він міг сидіти. Ті, що залишалися, лаялись і кричали. Вони лежали на ношах і для них місця не знайшлося. Їх пригнічував страх, властивий усім пораненим: а що, коли в останню мить війна наздожене їх знову?

— Що сталося? — запитав водій шофера машини, що загрузла.

— Зламалася вісь.

— Вісь? У снігу?

— Кажуть, один навіть зламав собі пальця, колупаючись у носі. Ти не чув про таке, молокососе?

— Чув. Усе-таки тобі хоч трохи пощастило, що справжня зима минулася. Тут усі позамерзли б.

Вони поїхали далі. Водій відкинувся на сидінні.

— Місяців зо два тому і зі мною таке було, — сказав він. — Коробка передач підвела. Ледве повзли. Люди попримерзали до нош. Нічого не можна було вдіяти. Шестеро ще жило, коли ми, нарешті, приїхали. Руки, ноги, носи, звичайно, повідморожували. Бути пораненим в Росії та ще взимку — це не жарт. — Він дістав жувальний тютюн і відкусив шматок. — А ходячі поранені! Тим довелося йти пішки. Вночі, в холод. Накинулися були на нашу машину. Пообліплювали дверцята й приступки, немов бджоли. Довелося їх поскидати.

Гребер неуважно кивнув і озирнувся. Села вже не видно було. Воно сховалося за сніговим заметом. Не існувало більше нічого, крім неба та рівнини, якою вони їхали на захід. Був полудень. Сонце тьмяно світило крізь сіру запону. Сніг ледь-ледь блищав. І раптом у грудях Гребера щось прорвалося — гаряче й нестримне; він уперше відчув, що врятувався, що віддаляється від смерті все далі й далі. Він відчував це, дивлячись на розбиту снігову дорогу, що метр за метром зникала під колесами машини; метр за метром віддалявся він від небезпеки — на захід, на батьківщину, в незбагненне життя, що чекало на нього там, за рятівним горизонтом.

Перемикаючи швидкість, водій ненароком штовхнув його. Гребер здригнувся. Він обмацав кишені й дістав пачку сигарет.

— На, — сказав він.

— Мерсі,— відповів водій, не глянувши. — Я не палю. Лише жую.

V

Вузькоколійка не працювала. Невеличкий, замаскований вокзал стояв на осонні. Від кількох будинків, які були довкола, мало що залишилося; замість них побудували кілька бараків, пофарбували їхні дахи та стіни в захисний колір. На колії стояли залізничні вагони. Російські полонені щось перевантажували в них. Вузькоколійка сполучалася тут з ширококолійною магістраллю.

Поранених перенесли в один з бараків. Ті, що могли рухатись, посідали на саморобні грубезні лави. Прибуло ще кілька відпускників. Вони старалися не показуватись нікому на очі — боялися, що їх побачать і відішлють назад.

День видався якийсь млявий. Бліде світло, відбиваючись від снігу, гралося саме з собою. Здалеку долинав гуркіт авіаційних моторів. Але не з повітря; отже, десь поруч, мабуть, був захований аеродром. Пізніше над вокзалом пролетіла ескадрилья літаків і почала набирати висоту, аж поки стала схожою на зграйку жайворонків. Гребер задрімав. "Жайворонки, — думав він. — Мир".

Їх налякали двоє польових жандармів.

— Документи!

Жандарми були здорові, міцні і впевнені в собі, як люди, котрим не загрожує небезпека. Уніформа сиділа на них бездоганно, зброя блищала, і кожен з них важив щонайменше на кілограмів десять більше, ніж будь-який відпускник.

Солдати мовчки подіставали свої відпускні. Перш ніж повернути, жандарми пильно й прискіпливо вивчили їх. Потім звеліли показати солдатські книжки.

— Харчуватиметесь у бараці номер три, — сказав нарешті старший. — Та добре вимийтесь. Який у вас вигляд! Ви що, хочете приїхати на батьківщину, як свині?

Гурт попрямував до третього барака.

— Прокляті собаки-шукачі! — вилаявся зарослий чорною щетиною чоловік. — Повідгодовували пики — й подалі од фронту. Поводяться з нами, наче ми злочинці.

— Під Сталінградом вони десятками розстрілювали як дезертирів тих, хто відставав від свого полку, — сказав інший.

— Ти був під Сталінградом?

— Якби я був під Сталінградом, то не сидів би зараз отут. З того котла не вибрався жоден.

— Послухай-но, — промовив літній унтер-офіцер. — На фронті можеш патякати що завгодно. Але тут усе по-іншому. Відтепер краще заткни пельку, коли не бажаєш собі зла, ясно?

Вони стали зі своїми казанками в чергу. Чекати довелося не менш як годину. Ніхто не відходив. Було холодно, але всі чекали. Вони вже до цього звикли. Нарешті одержали по ополонику супу, в якому плавало трохи м'яса, овочів та кілька картоплин.

Чоловік, що не був під Сталінградом, пильно озирнувся навколо.

— Хотів би я знати, чи й жандармів так годують?

— Чоловіче, тобі не все одно! — презирливо зауважив унтер-офіцер.

Гребер їв суп. "Принаймні хоч теплий, — думав він. — Удома їстиму інше. Мати приготує. Можливо, навіть почастує смаженою ковбасою з цибулею й картоплею і малиновим пудингом з ванільним соусом".

Вони змушені були чекати до ночі. Польові жандарми ще двічі перевіряли їх. Поранені прибували й прибували. З кожною новою групою відпускники нервували все більше. Вони боялися, що їх тут залишать. Нарешті, після півночі, сформували поїзд. Похолодало, небо всіяли великі зорі. Кожен їх ненавидів; вони провіщали добру погоду для літаків. Природа сама по собі для них уже давно не означала нічого іншого, крім поняття, пов'язаного з війною. Захист або загроза.

Почали вантажити поранених. Трьох одразу ж винесли назад. Вони були мертві.

Ноші залишилися на платформі. На мертвих ковдр не було. Ніде ані вогника.

Потім настала черга поранених, які могли рухатись, їх перевіряли прискіпливо. "З ними ми не пройдемо, — думав Гребер. — їх надто багато. Поїзд переповнений". Він похмуро вдивлявся в ніч. Серце калатало. Десь над головою гули літаки. Він знав, що це німецькі, але однаково боявся. Він боявся тут куди більше, ніж на фронті.

— Відпускники! — почулося нарешті.

Група кинулася до поїзда. Знову з'явилася польова поліція. Пополудні, під час останньої перевірки, кожен одержав талон, який тепер повинен був здати. Вони полізли у вагон. Там уже сиділо кілька поранених. Відпускники товпилися й штовхались. Пролунала команда. Всі мусили вилізти й вишикуватись. Тоді їх повели до сусіднього вагона, в який також уже пробралися поранені. Оголосили посадку. Гребер знайшов місце посередині. Він не хотів сідати кодо вікна. Він знав, що можуть накоїти осколки.

Поїзд стояв. В купе було темно. Всі чекали. На платформі все стихло, але поїзд не рухався. З'явилося двоє польових жандармів, що вели посередині якогось солдата. Вагон поминула група росіян, які несли ящики з боеприпасами. Потім, голосно розмовляючи, пройшло кілька есесівців. А поїзд усе ще не рушав. Поранені почали лаятись. Вони мали право на це. Тепер з ними уже ніхто не міг нічого вчинити.

Гребер прихилився головою до стінки. Він хотів заснути й прокинутися тоді, коли поїзд уже їхатиме, але це йому не вдалося. Він прислухався до кожного звуку. Бачив у темряві очі супутників. Слабке світло, відбиваючись від снігу, проникало у вікно й блищало в їхніх очах. Але його було замало, щоб розгледіти обличчя. Лише очі. Купе сповнював морок і неспокійні очі, а серед них мертво біліли пов'язки.

Поїзд рушив і одразу ж знову став. Пролунали вигуки. Перегода грюкнули двері. На платформу винесли двоє нош. "Двома мертвими більше. Двома місцями більше для живих, — подумав Гребер. — Коли б тільки в останню мить не прибули нові поранені і нам не довелось забиратися геть!" Всі думали про те саме.

Поїзд знову смикнувся. За вікном повільно попливла платформа. Польові жандарми, полонені, есесівці, штабелі ящиків. І раптом зору відкрилася рівнина. Всі подалися вперед. Вони ще не йняли віри. А що, коли поїзд знов зупиниться? Але він котився, котився, і поступово судорожне посмикування перетворилося в ритмічний рух. З'явилися танки й гармати. Солдати, що проводжали очима поїзд. Гребер відчув себе враз страшенно стомленим. "Додому, — думав він. — Додому! О боже, я ще не наважуюсь радіти".

Зранку йшов сніг. Зупинилися на якійсь станції, щоб напоїти поранених кавою. Станція лежала на околиці містечка, від, якого мало що залишилося. Повиносили мертвих. Почали переформовувати поїзд. Гребер з кухлем ерзац-кави наздогнав свій вагон. Виходити вдруге, по хліб, він не важився.

Ешелонам пішли патрулі, виловлюючи легкопоранених, які мали залишитись у місцевому госпіталі. Звістка миттю облетіла вагони. Поранені в руку кинулися до туалетів, щоб сховатися. Кожен намагався відвоювати собі місце. З люттю і відчаєм

вони витягували тих, які намагалися зачинити за собою двері.

— Йдуть! — крикнув хтось зненацька па платформі.

Клубок людських тіл розпався. Двоє посідали на унітази й зачинили двері. Один з поранених, який, під час бійки упав на підлогу, з жахом дивився на свою руку в гіпсі. Невеличка червона пляма ставала все більшою. Ще один відчинив двері, що виходили на протилежну платформу, і через силу сповз прямо в сніговий замет. Він стояв, Припавши всім тілом до вагона. Решта залишилися сидіти.

— Зачиніть двері,— сказав хтось, — а то вони одразу здогадаються.

Гребер зачинив. На мить він побачив крізь снігову завію бліде обличчя солдата, що причаївся біля вагона.

— Я хочу додому, — сказав поранений із закривавленою пов'язкою. — Двічі я потрапляв до цих проклятих польових госпіталів, і щоразу мене посилали назад, без відпустки на лікування. Я хочу на батьківщину.

Він з ненавистю дивився на здорових відпускників. Ніхто до нього не обзивався. Минуло чимало часу, поки прийшли патрулі. Двоє з них перевіряли купе, інші стерегли на платформі поранених, яких уже спіймали. Один з патрульних був молодий фельдшер. Він недбало проглядав довідки про поранення.

— Виходьте, — спокійно говорив він, беручи до рук уже інший папірець.

Один з поранених залишився сидіти. Це був невеличкий, сивий чоловік.

— Вимітайтесь, діду, — повторив наказ жандарм, що йшов слідом за фельдшером.

— Ви що, не чули?

Чоловік не вставав. У нього було перев'язане плече.

— Геть звідси! — гримнув жандарм.

Чоловік не поворухнувся. Він стиснув губи і дивився перед себе, немовби нічого не розуміючи. Жандарм зупинився перед ним, широко розставивши ноги. — Чекаєш на особливе запрошення, так? Встати!

Чоловік усе ще поводився так, ніби нічого не чув.

— Встати! — проревів жандарм не своїм голосом. — Ви що, не бачите, що з вами розмовляє, начальство! Захотілося до військово-польового суду, чоловіче?

— Спокійно, — сказав фельдшер. — Все треба робити спокійно.

У нього, було рожеве обличчя без вій.

— У вас кров, — звернувся він до солдата, що брав участь у бійці коло туалету. — Вас потрібно перев'язати. Вийдіть.

— Я... — почав був солдат, але тут побачив другого жандарма, що саме увійшов до вагона і, взявши сивого чоловіка попід руки, допомагав товаришеві відірвати його від лавки. Чоловік зойкнув, але обличчя його залишалось непорушним. Тоді другий жандарм ухопив його на оберемок, мов легенький клунок, і витяг з купе. Він робив це без зла, абсолютно байдуже. Чоловік більше не кричав. Він зник у натовпі на платформі.

— Ви щось хотіли? — перепитав фельдшер.

— Я вже не Поїду далі після перев'язки, пане лікарю? — звернувся до нього

закривавлений солдат.

— Це ми побачимо. Можливо, й поїдете. Але спершу треба зробити перев'язку.

Солдат вийшов. На обличчі його був відчай. Він назвав фельдшера лікарем, але й це не допомогло. Жандарм поторсав двері в туалет.

— Так і є,— сказав він презирливо. — їм більше нічого не спадає на думку. Завжди те саме. Відчиняй! — скомандував. — Швидше!

Двері відчинились. Один солдат вийшов.

— Усе хитруєте, еге ж? — гримнув жандарм. — Навіщо замкнулися? Закортіло погратися в схованки?

— У мене пронос. По-моєму, туалет саме для цього й існує.

— Та невже? Прямо-таки зараз? І я повинен у це вірити?

Солдат розкинув поли шинелі. Всі побачили залізний хрест першого ступеня. Солдат глянув на груди жандарма, де не було нічого.

— Так, — відповів він спокійно. — Ви повинні вірити!

Жандарм побагровів. Фельдшер поквапився утрутитись.

— Прошу вийти, — сказав він, не дивлячись на солдата.

— Ви ж мене не оглянули.

— Я бачу по перев'язці. Вийдіть, будь ласка.

Солдат ледь посміхнувся:

— Добре.

— Тут ми, здається, вже впорались, чи не так? — запитав роздратовано фельдшер у жандарма.

— Так точно! — Жандарм кинув погляд на відпускників. Кожен з них тримав у руках документи. — Так точно, впорались, — повторив він і вийшов услід за фельдшером.

Двері туалету тихенько прочинились. Єфрейтор, що сидів там, прослизнув у купе. Його обличчя блищало від поту. Він сів на лавку.

— Пішов? — спитав пошепки по хвилі.

— Та начебто.

Єфрейтор довго сидів мовчки, обливаючись потом.

— Я за нього молитимуся, — промовив він зрештою.

Всі попідводили погляди.

— Що? — запитав хтось недовіжливо. — За цю тварюку, за, польового жандарма ти ще молитимешся?

— Ні, не за цю свиню. За хлопця, що був разом зі мною в туалеті. Він порадив мені не виходити, сказав, що залагодить справу сам. Де він?

— Висадили. От і залагодив. Він так роздратував отого товстого кнура, що той більше нікого не перевіряв.

— Я молитимусь за нього.

— Ну гаразд, молись собі, про мене.

— Авжеж, неодмінно. Моє прізвище Лютєнс. Я неодмінно за нього молитимусь.

— Добре. А тепер заткни пельку. Молитимешся завтра. Або хоч почекай, доки рушить поїзд, — порадив хтось.

— Я молитимусь. Мені треба додому. Я не одержу відпустки додому, коли потраплю до місцевого госпіталю. Мені треба в Німеччину. В моєї дружини рак. Їй тридцять шість років. Тридцять шість виповнилося в жовтні. Вже чотири місяці не підводиться з ліжка.

Він оглянув усіх заляканим поглядом. Ніхто йому, не відповідав. Усі до такого надто звикли.

За годину поїзд рушив далі. Солдат, що зійшов на протилежну платформу, більше не з'являвся. "Очевидно, його схопили", — подумав Гребер.

Ополудні до вагона зайшов унтер-офіцер.

— Охочі поголитись є?

— Що?

— Поголитись. Я перукар. Маю чудове мило. Ще з Франції.

— Голитись? Тоді, коли поїзд рухається?

— Звичайно! Я щойно голив офіцерів.

— І скільки це коштує?

— П'ятдесят пфенігів. Піврейхсмарки, Дешево, майже задарма, коли врахувати, що спершу треба постригти ваші солідні бороди.

— Згода. — Хтось уже дістав гроші. — Але якщо ти мене вріжеш, не одержиш нічого.

Перукар поставив збоку мильницю й видобув з кишені ножиці та гребінець. Був у нього ще й чималий кульок, в який він збирав волосся. Потім намилив першого клієнта. Працював біля вікна. Піна була така біла, немовби перукар намилював снігом. Працював він спритно. Поголилося троє солдатів. Поранені відмовились. Гребер сів четвертим. Він розглядав тих трьох, що вже поголилися. Вони мали дивний вигляд. Щоки в них були червоні, всі в плямах, а підборіддя неприродно білі. Це були обличчя напівсолдатів-напіввідлюдників. Гребер прислухався, як бритва шкребе щетину. Після гоління він повеселішав. Це трохи нагадувало батьківщину; особливо, коли взяти до уваги те, що голив його старший чином. Здавалося, він знову одягнув цивільний одяг.

Надвечір поїзд зупинився знову. Польова кухня стояла неподалік. Вони вирушили по їжу. Лютенс з ними не пішов. Гребер помітив, що той мовчки ворухить губами. При цьому він молитовно тримав здорову руку так, немовби склав її з пораненою. Ліва була перев'язана й висіла під мундиром. Дали суп з капустою. Він був ледь теплий.

Був уже вечір, коли вони дісталися до кордону. Поїзд спорожнів. Відпускників зібрали всіх разом і повели до санпропускника. Вони поздавали одяг і сиділи в бараці голі, чекаючи, доки подохнуть на тілі воші. Кімната була тепла, вода тепла, а мило сильно пахло карболкою. Вперше за багато місяців Гребер сидів у по-справжньому теплій кімнаті. На фронті, щоправда, інколи теж випадало посидіти біля печі; але там завжди зігрівався лише один бік, обернений до вогню, другий же замерзав. Тут була тепла вся кімната. Нарешті кістки могли відтанути. Кістки і мозок. Мозок потрібно було відігрівати довше.

Вони сиділи кружком, ловили вошей і душили їх. На голові в Гребера вошей не

було. Лобкові й одержні в чуб не перелазять, це здавна відомо. Воші поважають екстериторіальність, вони не воюють.

Від тепла хилило до сну. Він бачив бліді тіла товаришів, обморожені ступні, червоні смуги шрамів. Ці люди раптом перестали бути солдатами. Їхні мундири десь пропарювалися; це були просто голі чоловіки, що душили вошей і розмовляли зовсім про інше. Про війну більше не говорилося. Мова зайшла про їжу і жінок.

— У неї дитина, — сказав один, якого звали Бернгард. Він сидів біля Гребера і, заглядаючи в невеличке дзеркальце, виловлював у бровах воші.— Я два роки не був удома, а дитині чотири місяці. Жінка ж твердить, що їй чотирнадцять місяців і я її батько. Але моя мати мені написала, що дитина від росіянина. Та й сама жінка повідомила мене про це лише місяців десять тому, а до того мовчала. Що ви на це скажете?

— Буває,— байдуже відгукнувся лисий чоловік.

— У селах чимало дітей від військовополонених.

— Правда? Гаразд. Але що мені тепер діяти?

— Я вигнав би жінку під три чорти, — обіззався інший, що саме перебинтовував собі ноги. — Це справжнє свинство.

— Свинство? Чому свинство? — Лисий зробив заперечливий жест. — У війну все по-іншому. Пора це зрозуміти. А хто в неї — хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик. Вона пише, що схожий на мене.

— Коли хлопчик, залиш його собі. Стане в пригоді. На селі завше потрібна поміч.

— Але ж він напівросіянин!

— Ну то й що? Росіяни ж арійці. А вітчизні потрібні солдати.

Бернгард відклав дзеркальце вбік.

— Усе це не так просто. Тобі легко говорити. Не з тобою ж трапилося.

— Може, ти хотів би, щоб твоїй дружині зробив дитину краще який-небудь вгодований співвітчизник, відкликаний з фронту на виробництво?

— Звичайно, ні.

— От бачиш.

— Але ж вона могла б мене дочекатися, — сказав Бернгард тихо і ніяково.

Лисий стенив плечима:

— Одні ждуть, інші ні. Що ж тут вимагати, коли чоловіка роками немає вдома.

— Ти теж одружений?

— Ні. Дякувати богам, ні.

— Росіяни не арійці,— втрутився раптом схожий на мишу чоловічок з гострим обличчям і маленьким ротом. Досі він мовчав.

Всі пооберталися до нього.

— Ти помиляєшся, — відповів лисий. — Арійці. У нас з ними була угода.

— Вони виродки. Більшовицькі виродки. Ніякі вони не арійці, це точно.

— Ти помиляєшся. Поляки, чехи, французи — ті, справді, виродки. Росіян ми звільняємо від комуністів. Росіяни арійці. За винятком комуністів, звичайно. Можливо,

нижчі, аніж ми. Просто робочі арійці. Але їх не знищують.

Чоловік-миша розгубився.

— Вони завжди були виродки, — заявив він. — Я це знаю достеменно. Справжні виродки.

— Все вже давно змінилося. Так, як з японцями. Тепер вони теж арійці. Відтоді, як стали нашими союзниками. Жовті арійці.

— Ви обидва маєте рацію, — промовив басом надзвичайно волохатий чоловік. — Поки діяла наша угода, росіяни не були виродками. Зате тепер вони стали ними. Такі-то справи.

— Тоді що ж йому робити з дитиною?

— Віддати, — авторитетно сказав чоловік. — Безболісна смерть. А що ж іще?

— А жінка?

— Це справа властей. Поставлять тавро, поголять голову, запакують до концтабору чи тюрми. Або й на шибеницю.

— Досі її не чіпали.

— Бо ще, очевидно, не довідались.

— Довідались. Моя мати повідомила.

— Тоді місцеві власті безвідповідальні й недбалі. Їх теж треба до концтабору або на шибеницю.

— Ой чоловіче, дай мені спокій, — раптом сердито промовив Бернгард і відвернувся.

— Можливо, краще, якби то був усе-таки француз, — сказав лисий. — Як показали дослідження останнього часу, французи лише напіввиродки.

— Це звиродніла проміжна раса. — Бас поглянув на Гребера. Гребер завважив на його широкому обличчі легку посмішку.

Чоловік з курячими грудьми, що досі метушливо бігав по кімнаті на своїх кривих, як дві шаблі, ногах, зупинився.

— Ми панівна раса, — сказав він. — А всі інші виродки, це ясно. А хто ж, власне, звичайні люди?

Лисий задумався.

— Шведи, — відповів нарешті. — Або швейцарці.

— Дикуни, — втрутився бас. — Справжні дикуни.

— Білих дикунів у природі більше не існує, — зауважив чоловік-миша.

— Хіба? — Бас пильно подивився на нього.

Гребер задрімав. Він чув, як знову почалися розмови про жінок. Але на цьому він мало розумівся. Расові теорії співвітчизників не відповідали його уявленню про кохання. Він не хотів думати про примусовий відбір, родовід, здатність народжувати дітей. Він був солдат і навчився, не багато, бо його зв'язки обмежувалися знайомством з кільком повіями в тих країнах, де воював. Вони були так само ділові, як і члени Спілки німецьких дівчат; але від них цього вимагав принаймні їхній фах.

Вони одержали свої речі й одяглися. Раптом вони знов обернулись на рядових,

ефрейторів, фельдфебелів і унтер-офіцерів. Той, у кого дружина народила дитину від росіянина, виявився унтер-офіцером. Бас також. Чоловік-миша служив у тиловому підрозділі. Побачивши, що тут унтер-офіцери, він припишк.

Гребер оглянув свій мундир. Він був ще теплий і тхнув кислотами. Під пряжками підтяжок Гребер виявив цілу колонію вошей, які там заховалися. Вони подохли. Від газу. Він вишкріб їх геть. Потім відпускників зібрали в бараку. Офіцер з націонал-соціалістського керівництва виголосив промову. Він стояв на трибуні, над якою висів портрет фюрера, і розповідав про ту високу відповідальність, яку вони беруть на себе, їдучи на батьківщину. Забороняється розповідати про справи на фронті. Ні слова про розташування частин, населені пункти, підрозділи, пересування військ. Скрізь підслуховують шпигуни. Тому найважливіше — мовчати. Хто любить базікати, хай не забуває про суворе покарання. Несправедлива критика — також державна зрада. Воєнними діями керує фюрер, а він знає, що робить. Обстановка чудова; росіяни знекровлені, вони зазнали нечуваних втрат, і тепер ми готуємося перейти в контрнаступ. Постачання військ першокласне, настрій бойовий. Ще раз: хто називатиме пункти розташування військ, вважатиметься зрадником батьківщини. Хто скавулітиме— теж!

Офіцер зробив паузу. Потім, уже іншим тоном, пояснив, як фюрер піклується про своїх солдатів, незважаючи на страшенну заклопотаність. Він підписав наказ, за яким кожний відпускник має привезти на батьківщину подарунок. З цією метою їм буде видано по продовольчому пакету. Вони повинні передати його своїм домашнім як доказ того, що на фронті війська почувають себе добре і навіть можуть привозити подарунки. Того, хто по дорозі відкриє пакет і сам з'їсть його вміст, буде покарано. Контроль на кінцевій станції виявить це одразу. Хайль Гітлер!

Вони стояли струнко. Гребер чекав, що зараз вони славимуть третій рейх співом "Німеччини" та "Хорста Весселя". Але нічого такого не сталося. Замість цього надійшов наказ:

— Відпускники з Рейнської області! Три кроки вперед!

Вийшло кілька чоловік.

— Відпустки у Рейнську область скасовано, — заявив офіцер і звернувся до солдата, що стояв поряд:

— Куди ви хочете поїхати натомість?

— В Кельн!

— Я ж вам щойно пояснив, що в'їзд до Рейнської області заборонено. Куди ви хочете замість того?

— В Кельн, — знову промовив нетямущий солдат. — Я з Кельна.

— В Кельн не можна. Ви це розумієте? В яке інше місто поїдете?

— Ні в яке інше. У Кельні в мене дружина й діти. Я там слюсарював. Мої відпускні документи виписані до Кельна.

— Я бачу. Але туди не можна. Зрозумійте ж нарешті! Кельн тепер закритий для відпускників.

— Закритий? — перепитав колишній слюсар. — Чому?

— Ви що, чоловіче, збожеволіли? Хто тут запитує? Ви чи начальство?

Підійшов капітан і щось шепнув офіцерові на вухо, Той кивнув.

— Відпускникам, що їдуть у Гамбург і Ельзас, вийти з строю! — скомандував голосно потім.

Ніхто не вийшов.

— Всім, хто з Рейнської області, залишитися! Решта — ліворуч, кроком руш! Одержувати подарунки на батьківщину.

Вони знову стояли на вокзалі. Через деякий час підійшли ті, що з Рейнської області.

— Що там трапилося? — запитав бас.

— Ти ж чув!

— У Кельн не можна? Куди ж ти тепер?

— В Ротенбург. У мене там сестра. Але що мені робити в Ротенбурзі? Я мешкаю в Кельні. Що сталося в Кельні? Чому мене не пускають в Кельн?

— Увага! — попередив хтось, угледівши двох есесівців, що прорипіли чобітьми мимо.

— Плювати я на них хотів! До чого мені Ротенбург? Де моя сім'я? Вона була в Кельні. Що там скоїлося?

— Можливо, твоя сім'я також у Ротенбурзі?

— Вони там не будуть. Там немає де жити. До того ж моя дружина й сестра не можуть одна одну терпіти. Що трапилося в Кельні?

Слюсар запитливо дивився на інших. На його очах виступили сльози. Товсті губи тремтіли.

— Чому вам можна додому, а мені ні? Після-всього, що я пережив. Що трапилося? Що з моєю дружиною й дітьми? Старшого звати Георгом. Йому одинадцять років. Га?

— Слухай-но, — обізвався бас. — Ти нічого не вдієш. Пошли дружині телеграму. Хай приїде до Ротенбурга. А то ти її взагалі не побачиш!

— А дорога? Хто їй оплатить дорогу? І де вона житиме?

— Коли тобі не можна в Кельн, то й дружину не випустять з Кельна, — сказав чоловік-миша. — Це точно. Такий порядок.

Слюсар роззявив рота, але нічого не сказав. Лише по хвилі запитав:

— Чому не випустять?

— А ти сам поміркуй.

Слюсар озирнувся довкола. Він переводив погляд з обличчя на обличчя.

— Невже всьому кінець? Це ж неможливо!

— Ти ще радій, що тебе одразу ж не відіслали назад, на фронт! — сказав бас. — Могло й таке статися.

Гребер слухав мовчки. Він відчував, як його трясє лихоманка, але не від морозу, а від холоду всередині. Щось примарне, невловиме поставало перед ним, воно давно вже блукало навколо, не давалось у руки, зникало і з'являлося знов, зазірало в очі, мало сотні невиразних облич і було водночас безлике. Він поглянув на рейки. Вони вели на

батьківщину, там була надія, тепло, мати, мир — все, що в нього залишилося. І ось оте невловиме, здавалось, прокралося слідом за ним, зловісно дихало поряд, і його не можна було позбутися.

— Відпустка, — гірко мовив солдат з Кельна. — Оце така в мене відпустка? Що ж тепер?

Всі дивилися на нього й нічого більше не відповідали. Так наче раптом помітили, що в чоловіка якась інфекційна хвороба. Він ні в чому не був винен, але якесь невидиме тавро лягло на нього й відштовхнуло вчорашніх його супутників. Вони були раді, що це трапилося не з ними, але, самі ще так само невпевнені, відвернулися від нього. Нещастя — хвороба заразна.

Поїзд повільно вкотився під критий вокзал. Шибки були закіптюжені і поглинали рештки світла.

VI

Вранці ландшафт змінився. Він чітко виступав у м'якій ранковій імлі. Гребер сидів тепер біля вікна, припавши чолом до шибки. Він дивився на поля, місцями ще вкриті снігом. Але де-не-де на них уже виднілися рівні чорні борозни й ніжнозелені молоді сходи. Жодної воронки. Жодної руїни. Пласка, гладенька рівнина. Ніяких окопів. Ніяких бункерів. Земля!

Потім з'явилося перше село. Церква з блискучим хрестом. Школа, над якою повільно повертався флюгер.

Пивниця, перед якою стояли люди. Відчинені двері в хатах, прибиральниці з мітлами, підвода, перший промінь сонця на невибитих вікнах. Дахи на цілих будинках, дерева в рядному гіллі, вулиці, які були схожі на справжні вулиці і якими до школи йшли діти. Дітей Гребер не бачив уже давно. Він глибоко зітхнув. Це було саме те, чого він так довго ждав. Це було те! Саме те!

— Тут усе виглядає інакше, чи не так? — запитав якийсь унтер-офіцер, що сидів біля сусіднього вікна.

— Зовсім інакше!

Імла піднімалася все вище й вище. На видноколі засиніли ліси. Погляд уже сягав аж до них. Телеграфні дроти бігли за поїздом. Вони то опускалися, то піднімалися, немов ноти якоїсь безкінечної, нечутної мелодії. Птахи злітали з них, неначе пісні. Кругом панувала тиша. Фронтний гуркіт розчинився в ній. Ніяких літаків. Греберу здавалося, ніби він уже тижнями в дорозі. Навіть спогади про товаришів раптом стали невиразними.

— Який воно сьогодні день? — запитав він.

— Четвер.

— Так, четвер.

— Звичайно, вчора ж була середа.

— Ти як гадаєш, удасться нам де-небудь роздобути кави?

— А певно. Тут усе лишилося так, як колись.

Дехто з відпускників подіставав із ранців хліб і почав жувати. Гребер вирішив

почекати; йому хотілося з'їсти свій хліб із кавою. Пригадався сніданок удома, ще до війни. Мати стелила біло-голубу квітчасту скатертину й подавала до кави мед, булочки та гаряче молоко. Співала канарка, і літнє сонце осявало герань на вікні. Він, бувало, часто зривав її темно-зелені листки, розминав між пальцями і, вдихаючи незвичайний, міцний аромат, думав про далекі, чужі країни. Чужих країн тепер він надивився вдосталь; але не так, як тоді мріяв.

Гребер знову подивився у вікно. Раптом у нього з'явилася впевненість. Біля залізниці стояли сільськогосподарські робітники й дивились на поїзд. Серед них були й жінки в хустинках. Унтер-офіцер відчинив вікно і помахав привітливо рукою. Ніхто йому не відповів.

— Не хочете, не треба, гнойовики, — буркнув унтер-офіцер розчаровано.

Кількома хвилинами пізніше показалося інше поле і люди на ньому, й він знову помахав рукою. Але цього разу далеко висунувся з вікна. І зараз йому ніхто не відповів, хоча всі попідводилися із землі й дивилися на поїзд.

— За кого ми тільки воюємо? — роздратовано промовив унтер-офіцер.

— Очевидно, то полонені або іноземні робітники.

— Але ж між ними чимало жінок. Вони ж могли принаймні помахати?

— Можливо, то росіянки. Або польки.

— Дурниці. Вони зовсім не схожі.

— Ми їдемо санітарним поїздом, — мовив лисий. — Кого ж тут вітати?

— Бидло. — Зробив висновок унтер-офіцер. — Гноєчисники та доярки. — Він рвучко зачинив вікно.

— В Кельні люди інші, — сказав слюсар.

Поїзд їхав далі. Години дві він простояв у якомусь тунелі. Світла не було, і кругом стояла непроглядна пітьма. Щоправда, вони звикли жити під землею, але через якийсь час тунель усе-таки став їх пригнічувати.

Закурили. Яскраві вогники сигарет мерехтіли в темряві, нагадуючи світлячків.

— Мабуть, поламався паровоз, — обізвався унтер-офіцер.

Вони прислухались. Літаків не чути було. Вибухів також.

— З вас хто-небудь бував у Ротенбурзі? — поцікавився слюсар.

— Кажуть, це старовинне місто, — мовив Гребер.

— Ти в ньому бував?

— Ні. А ти?

— І я ні. Що мені там робити?

— Тобі поїхати б у Берлін, — сказав чоловік-миша. — Відпустку дають лише раз. А в Берліні є що подивитися.

— Для Берліна у мене немає грошей. Де там жити? В готелі? Я хочу до своєї сім'ї.

Поїзд рушив.

— Нарешті, — відгукнувся бас. — Я вже думав, що нас тут поховають.

Крізь сутінки пробилося сіре світло. Потім воно стало яскравішим, і знову відкрився ландшафт. Він видався їм кращим, ніж будь-коли. Всі товпилися коло вікон. Надвечір'я

було немовби напоєне вином. Їхні очі мимоволі шукали свіжих воронок. Але не знаходили жодної.

Через кілька зупинок з поїзда зійшов чоловік з басом. Потім унтер-офіцер і ще двоє. Годиною перегода вже й Гребер почав упізнавати знайому місцевість. Сутеніло. Синій серпанок повив дерева. Будинки, села, пагорби перестали бути конкретними предметами — це був лише ландшафт, який раптом заговорив. Він підступав з усіх боків, солодкий, приголомшливий, сповнений несподіваних спогадів. Він утратив чіткі обриси й деталі і був нічим іншим, як передчуттям повернення, саме передчуттям, а не поверненням; але саме тому вражав неймовірно. Алеї примарливих видінь перетинали його, і не було їм кінця.

Назви станцій Греберові були вже добре знайомі. За вікном пропливали місця, куди раніше він виїжджав на прогулянки. Раптом пригадався запах суниць, живиці, лук, розігрітих на сонці. Ще кілька хвилин, і з'явиться місто. Гребер зібрав свої речі. Він стояв і виглядав перших будинків.

Поїзд зупинився. Люди бігли вздовж вагонів. Гребер виглянув у вікно. Він почув назву міста.

— Ну, хай тобі щастить, — сказав солдат з Кельна.

— Ми ще не доїхали. Вокзал у центрі міста.

— Може, його перенесли. Краще запитай.

Гребер відчинив двері. В сутінках побачив людей, що сідали в поїзд.

— Це Верден? — спитав він.

Кілька чоловік попідводили очі, але нічого не відповіли, вони поспішали. Він вийшов на перон. І тут почув, як залізничник гукнув:

— Верден! Усім вийти!

Він підхопив свій ранець і протовпився до залізничника.

— А до вокзалу поїзд не піде?

Чоловік окинув його втомленим поглядом.

— Вам у Верден?

— Так.

— Он там праворуч, за пероном, автобусна зупинка. Звідти поїдете далі.

Гребер пішов пероном. Він був новий, із свіжих дощок. Раніше Греберу ніколи не доводилося тут бувати. Розшукав автобус.

— Ви їдете у Верден? — запитав водія.

— Тому, що доходить лише сюди.

Гребер подивився на чоловіка і зрозумів, що розпитувати далі марна річ. Все одно нічого не доб'єшся. Він повільно вліз, в автобус. У кутку ще було вільне місце. Надворі стемніло. В п'ятні поблискували, очевидно, свіжопокладені рейки. Вони вели в напрямку міста. Поїзд уже переформували. Гребер забився в куток. "Можливо, вокзал перенесли з метою безпеки", — невпевнено подумав він.

Автобус рушив. Це була стара тарадайка на поганому бензині. Мотор чмихав. Їх обігнало кілька мерседесів. В одному сиділи офіцери вермахту, в двох інших — офіцери

СС. Пасажири автобуса провели їх очима. Всі мовчали. Всю дорогу в автобусі майже не говорилося. Лише чиясь дитина сміялася, граючись у проході. Це була дівчинка років двох, білява, з голубим бантом у косах.

Гребер побачив перші вулиці. Були вони неушкоджені. Він полегшено зітхнув. Протарабанивши ще кілька хвилин, автобус зупинився.

— Виходьте! Всі!

— Де ми? — запитав Гребер сусіда.

— На Брамшештрассе.

— Ми що, далі не поїдемо?

— Ні.

Чоловік вийшов. Гребер рушив слідом.

— Я у відпустці, — пояснив він. — Вперше за два роки.

Він мусив сказати це хоч кому-небудь. Чоловік подивився на Гребера. У нього був свіжий шрам на чолі і бракувало двох передніх зубів.

— Де ви мешкаєте?

— Гакенштрассе, вісімнадцять.

— Це в старому місті?

— На межі. Ріг Луїзенштрассе. Звідти видно церкву святої Катаріни.

— Так, так... — Чоловік звів очі на темне небо. — Ну, то ви знаєте дорогу.

— Авжеж. Хіба таке забувається?

— Звичайно, не забувається. На все добре!

— Дякую.

Гребер рушив по Брамшештрассе. Дорогою розглядав будинки. Вони стояли цілі. Вій дивився на вікна. В жодному з них не світилося. "Протиповітряна оборона, — промайнуло в нього, — нічого дивного". Це виглядало по-дитячому, але, правду кажучи, він не чекав, що місто буде затемнене; він сподівався, що воно сяятиме вогнями. А проте, це слід було передбачити. Він швидко йшов вулицею. Побачив булочну, в якій не було хліба. У вітрині стояло кілька паперових троянд у скляній вазі. Поминув бакалію. У вітрині лежала гора пакетів, але всі вони, були порожні. Потім порівнявся з лавкою лимаря. Гребер згадав її. Раніше за вітриною красувалося чучело гнідого коня. Він заглянув усередину. Кінь був на місці, а перед ним, задерши голову, немовби гавкаючи, так само стояло чучело чорно-білого тер'єра. На мить він затримався біля вікна, яке за всі ці роки зовсім не змінилося, немовби нічого й не сталося. Потім пішов далі. Він раптом відчув себе вдома.

— Добрий вечір, — привітався до якогось незнайомого, що стояв біля прочинених дверей.

— Добри вечір, — здивовано відповів той йому вслід.

Чоботи Гребера гупали по бруківці. Скоро він скине оцю пудову амуніцію й дістане свої легенькі черевики. Він викупається в прозорій, теплій воді і одягне чисту сорочку. Гребер прискорив ходу. Вулиця, здавалося, вгиналася під його ногами, наче жива або наелектризована. Несподівано звідкись потягнуло димом.

Він зупинився. Цей дим був не з димаря і не від багаття; так пахло згарище. Він озирнувся навколо. Будинки були непошкоджені. Дахи цілі. Небо над ними дуже високе і темно-синє. Він рушив далі. Вулиця вивела його до невеличкої площі зі сквером. Запах згарища став сильніший. Здавалося, він заплутався в голому вітті дерев. Гребер пригнувся, не розуміючи, звідки цей запах. Він уже поширився скрізь, неначе упав з неба, як попіл.

Дійшовши до рогу, Гребер уздрів перший розвалений будинок, його пересмикнуло. За останні роки він майже нічого не бачив, крім руїн, і вони не викликали в нього ніяких думок; але ця купа уламків вразила його так, ніби йому вперше в житті довелося побачити зруйноване житло.

"Це лише один будинок, — думав він. — Один-єдиний. Не більше. Всі інші цілі".

Він квапливо поминув руїни і знову пригнувся. Але згарищем несло не звідси. Цей будинок стояв розбитий уже давно. Очевидно, з літака випадково впала якась забута бомба, коли він повертався з бомбардування.

Гребер пошукав очима назву вулиці. Бремерштрассе. До Гакенштрассе ще далеко. Щонайменше півгодини ходи. Він пішов швидше. Людей майже не видно було. В одному темному підворітті горіли синюваті електричні лампочки. Вони ледве світилися, і здавалося, ніби підворіття хворе на туберкульоз.

Потім перед очима постав зруйнований ріг вулиці. На цей раз у руїнах лежав уже не один будинок. Уціліло лише кілька підмурків. Задимлені й пощерблені зводилися вони в небо. Покручені сталеві балки висіли між ними, наче чорні змії, що повипазили з-під каміння. Частину уламків було прибрано. Гребер пройшов попід самими руїнами. Вони теж виявилися давніми. Він переступив через уламки, що перегородили тротуар, і помітив у темряві чорні тіні, що ворушилися й повзали, немов величезні жуки.

— Гей! — гукнув він. — Тут є хто-небудь?

Посипалась штукатурка, загриміла цегла. Невиразні постаті кинулися врозтіч. Гребер почув важке сапання. Він прислухався і нарешті збагнув, що це дихає він сам. Він уже майже біг. Запах згарища дужчав. Руїни траплялися частіше; ось і старе місто. Він став і дивився, широко розплющивши очі. Раніше тут стояли ряди середньовічних дерев'яних будинків з навислими фронтонами, гостроверхими дахами, різноманітними написами. Тепер їх не було. Замість них Гребер побачив хаос пожарища, обвуглені балки, підмурки, купи каміння, рештки вулиць, а над усім цим — білуватий ядучий туман. Будинки згоріли, мов тріски. Він подався далі, його охопив раптом дикий страх. Він пригадав, що недалеко, будиночка його батьків був невеликий мідноливарний завод, який міг стати ціллю для літаків. Гребер щодуху помчав вулицями, перестрибуючи через купи битої цегли, обминаючи тліючі вологі руїни і нашттовхуючись на людей раптом він спинився. Гребер більше не розумів, де він.

Місто, знайоме йому з дитинства, так змінилося, що він просто заблукав у ньому. Він звик орієнтуватися по фасадах будинків. А їх більше не було. Він запитав в однієї жінки, котра проходила мимо, як пройти на Гакенштрассе.

— Що? — перелякано перепитала жінка. Вона була брудна і тримала руки біля

грудей.

— На Гакенштрассе.

Жінка махнула рукою:

— Он туди, за ріг.

Він пішов у тому напрямку. По один бік вулиці стояли обвуглені дерева. Тонке віття та сучки пообгорали, стовбури й товщі гілляки ще стирчали. Вони скидалися на величезні чорні руки, що простягалися від землі до неба.

Гребер спробував зорієнтуватися. Звідси мало бути видно дзвіницю церкви святої Катаріни. Він її не бачив. Можливо, й церкву розбито? Він більше нікого не розпитував. В одному місці помітив ноші. Люди працювали лопатами. Снували пожежники. Серед диму і чаду бризкала вода. Темне полум'я здіймалося над мідноливарним заводом. Нарешті він знайшов Гакенштрассе.

VII

На погнутому ліхтарному стовпі висіла бляха. Стрілка на ній показувала вбік, на воронку, в якій валялися рештки стіни та металеве ліжко. Гребер обминув воронку і побіг далі. Згодом він побачив цілий будинок. "Вісімнадцятий, — прошепотів він. — Це має бути вісімнадцятий номер. Боже, зроби так, щоб це був вісімнадцятий".

Але він помилився. Перед ним стояв лише фасад будинку. В темряві він просто не роздивився одразу. Коли Гребер підійшов ближче, то побачив, що решта будинку перетворилася в руїни. На сталевих балках зависло піаніно. Кришка була зірвана, і клавіші поблискували, мов зуби в роті велетенського доісторичного звіра, що розлючено ошкірився на когось унизу. Двері парадного входу стояли навстіж.

Гребер підбіг до дверей.

— Гей, ви! — гукнув хтось до нього. — Зупиніться. Вам куди?

Він не відповів. Він раптом збагнув, що не годен пригадати, де стояв батьківський будинок. Всі ці роки він бачив його перед собою, кожне вікно, вхід, кожен східець. Але зараз, цієї ночі, все переплуталось. Він навіть не знав, на якому боці вулиці опинився.

— Гей, чоловіче! — знову закричав той самий голос. — Ви що, чекаєте, доки вам на голову впаде стіна?

Гребер знетямлено дивився крізь парадні двері. Він бачив початок східців і намагався відшукати номер будинку. В цей час до нього підійшов черговий протиповітряної оборони.

— Що ви тут робите?

— Це вісімнадцятий номер? Де вісімнадцятий?

— Вісімнадцятий? — Черговий поправив каску на голові. — Де вісімнадцятий? Ви хотіли сказати, де був вісімнадцятий?

— Що?

— Звичайно. Ви що, осліпли?

— Це не вісімнадцятий?

— Це був не вісімнадцятий! Був! Тепер його більше немає. В наш час слово "був" стало паролем.

Гребер схопив чергового за вилоги мундира.

— Послухайте, ви, — сказав він, шаленіючи, — я тут не для того, аби слухати ваші дотепи. Де вісімнадцятий?

Черговий витріщив на нього очі.

— Ану пустіть мене негайно, а то я викличу поліцію. Вам тут нема чого шукати. В цьому районі проводяться очисні роботи. Вас заарештують.

— Мене не заарештують. Я приїхав з фронту.

— Яка важниця! Ви гадаєте, що тут не фронт?

Гребер відпустив чоловіка.

— Я мешкаю у вісімнадцятому, — сказав він. — Гакенштрассе, вісімнадцять. — Тут живуть мої батьки...

— На цій вулиці більше ніхто не живе.

— Ніхто?

— Ніхто. Мені це добре відомо. Я теж тут жив. — Черговий раптом вишкірив зуби. — Жив! Жив! — закричав він. — За два тижні ми пережили тут шість повітряних нальотів, чуєте, ви, фронтовик! А ви, сучі сини, б'єте там байдики! Здорові собі, нівроку, зразу видно! А моя дружина? Отут... — Він показав на будинок, біля якого вони стояли. — Хто її відкопає? Ніхто! Мертва! "Немає радії, — кажуть рятувальні команди. — Завалені терміновою роботою". Розвели достобіса всяких лайняних паперів, бюро, задрипаних керівників, і всіх треба рятувати. — Він нахилив до Гребера своє худе обличчя. — Знаєте що, солдате? Ніколи нічого не второпаєш, до тих пір, поки сам не вип'єш гіркої! А коли нарешті второпаєш, буває надто пізно. Отаке-то, фронтовику! — Він сплюнув. — Ви хоробрий солдат з іконостасом на грудях! Вісімнадцятий номер там, насподі. Де оце саме копають.

Гребер відійшов від чоловіка. "Де оце саме копають, — думав він. — Де оце саме копають! Це неправда! Зараз я прокинуся і опинюся в бункері або в погребі якого-небудь російського села, поруч залається Іммерман, Мюкке, Зауер. Це Росія, а не Німеччина, Німеччина ціла, вона в безпеці, вона..."

Він почув вигуки, скрегіт лопат, потім побачив людей на руїнах, що дотлівали. На вулиці з пошкодженого водогону лилася вода. Вона тьмяно блищала при світлі затінених лампочок.

Він зіткнувся з якимось чоловіком, що віддавав накази.

— Це вісімнадцятий номер?

— Що? Ану, забирайтеся геть! Що вам тут потрібно?

— Я шукаю своїх батьків. У вісімнадцятому. Де вони?

— Чоловіче, звідки мені знати? Я що, бог?

— Їх урятували?

— Запитайте в іншому місці. Це не наше діло. Ми лише відкопуємо.

— А тут є завалені?

— Звичайно. Гадаєте, ми копаємо для розваги? Чоловік повернувся до колони. — Припинити роботу! Тихо! Вільмане, постукайте!

Робітники порозгинали спини. Це були люди в светрах, у білих сорочках з брудними комірцями, в старих комбінезонах, люди в солдатських штанях і цивільних піджаках. Всі в грязюці, обличчя мокрі від поту. Один з них став серед руїн навколішки і почав щось вистукувати молотком по трубі, що стирчала з землі.

— Тихо! — гукнув старший групи.

Запанувала тиша. Робітник з молотком припав вухом до труби. Чути було, як дихають люди і обсипається штукатурка. Здалеку долинали гудіння санітарних та пожежних машин. Чоловік знову постукав. Потім підвівся.

— Вони ще відповідають. Стукають частіше. Мабуть, їм уже бракує повітря.

Він швидко постукав кілька разів у відповідь.

— Швидше, — гукнув старший. — Далі! Тут, праворуч! Треба спробувати вставити трубу, щоб дати їм повітря.

Гребер усе ще стояв біля нього.

— Це бомбосховище?

— Звичайно. Що ж ще? Хто б там, по-вашому, стукав, якби не було бомбосховища?

Гребер проковтнув клубок у горлі.

— Там люди з цього будинку? Черговий протиповітряної оборони сказав мені, що тут уже ніхто не жив.

— Той ваш черговий просто йолоп. Там під землею люди, вони стукають, і для нас цього досить.

Гребер зняв свій ранець.

— У мене вистачить сили. Я допоможу розкопувати. — Він поглянув на чоловіка. — Я повинен. Можливо, тут мої батьки...

— Будь ласка! Вільмане, тут підійшло підкріплення! У вас знайдеться зайва сокира?

Спочатку з'явилися розтрощені ноги. Балка тріснула і придушила їх. Але чоловік був ще живий. Навіть не втратив свідомості. Гребер пильно вдивлявся в його обличчя. Він його не знав. Вони перепиляли балку й підсунули ноші. Чоловік не кричав. Він лише закотив очі, які раптом побіліли.

Розкопали вхід і знайшли ще двох мертвих. Обоє були просто, розчавлені. Обличчя сплющилися й нічого більше не виражали. Носів не було, зуби перетворилися на два ряди плескатих зерен, рідких і кривих, немов мигдалини, запечені в булці. Гребер схилився над ними. Побачив темне волосся, його батьки були біляві. Мертвих витягли нагору. Вони лежали на вулиці, розплескані і незвичайні.

Зійшов місяць. Посвітлішало. Небо стало блідо-синім, майже безбарвним, і якимсь холодним.

— Коли був наліт? — запитав Гребер після того, як його підмінили.

— Вчора вночі.

Гребер глянув на свої руки. У цьому примарному світлі вони здавалися чорними. Кров, що скапувала з них, була теж чорна. Він не знав, чия вона. Навіть не пам'ятав, як розгрібав голими руками сміття, бите скло. Робота тривала. Очі сльозились від ядучих випарів, що піднімалися з воронок. Усі раз у раз витирали рукавами сльози, але вони

виступали знову.

— Гей, солдате, — гукнув хтось за спиною.

Гребер обернувся.

— Це ваш ранець? — запитав чоловік, постать якого ледь проступала крізь пелену, що застинала Греберові очі.

— Де?

— Та он. Хтось його схопив.

Гребер байдуже відвернувся.

— Він його поцупив, — гукнув той, що стояв позаду, й показав рукою. — Ви ще можете наздогнати! Мерщій! Я попрацюю замість вас.

Гребер уже не здатний був думати. Він просто підкорився голосові й простягненій руці. Він кинувся вулицею і помітив, як хтось перелазить через руїни. Схопив його. Це був дідок, що силкувався вирвати ранець назад. Гребер наступив на лямки. Тоді старий випустив ранець, обернувся й, скинувши руки догори, заверещав пронизливо і тонко. У місячному світлі його рот здавався величезним і чорним, а очі блищали.

З'явився патруль. Два есесівці.

— Що тут сталося?

— Нічого, — відповів Гребер, одягаючи ранець.

Старий перестав верещати. Він дихав поривчасто і важко.

— Що ви тут робите? — запитав один з есесівців. Це був уже літній обершарфюрер.
— Документи!

— Я допомагав розкопувати. Он там. Тут жили мої батьки. Мені треба...

— Солдатську книжку! — звелів обершарфюрер суворіше.

Гребер розгублено дивився на патрулів. Не було рації сперечатися з приводу того, чи мають право есесівці перевіряти документи в солдатів. Їх було двоє, і обое озброєні. Він поліз у кишеню, шукаючи відпускну. Старший дістав кишеньковий ліхтарик і почав читати. Якусь хвилю аркуш паперу був так яскраво освітлений, що здавалося, ніби світиться зсередини. Гребер відчував, як у нього тремтить кожен м'яз. Нарешті ліхтарик погас, і обершарфюрер повернув папір назад.

— Ви живете на Гакенштрассе, вісімнадцять?

— Так, — згораючи від нетерпіння, відповів Гребер. — Он там. Ми якраз розгрібаємо руїни. Я шукаю своїх батьків.

— Де?

— Он там. Де розкопуємо. Ви що, не бачите?

— Це не вісімнадцятий номер, — пояснив обершарфюрер.

— Що?

— Це не вісімнадцятий. Це двадцять другий. Вісімнадцятий ось тут.

Він показав на руїни, з яких стирчали металеві балки.

— Ви це напевне знаєте? — затинаючись спитав Гребер.

— Звичайно. Тепер тут важко розібратися. Але вісімнадцятий тут, це я знаю напевне.

Гребер подивився на руїни. Вони не курилися.

— Цю частину вулиці розбомбило не вчора, — сказав обершарфюрер. — По-моєму, це трапилося минулого тижня.

— А ви не знаєте... — Гребер затнувся, потім повів далі: — Ви не знаєте, чи врятували людей?

— Цього я не знаю. Але завжди кого-небудь рятують. А може, ваших батьків зовсім не було вдома. Коли починається тривога, більшість людей ідуть у велике бомбосховище.

— Де я можу що-небудь узнати? У кого запитати, де вони тепер?

— Вночі нічого не визнаєте. Ратуша розбита, там усе догори дном. Запитаєте завтра вранці в окружному управлінні. Що тут у вас з оцим чоловіком?

— Нічого. Скажіть, а ви вірите, що під руїнами ще можуть бути люди?

— Люди є скрізь. Мертві. Але щоб усіх їх повідкопувати, треба мати в сотні разів більше робітників, аніж ми маємо. Ці триклятущі свині бомблять усе місто, без розбору.

— Обершарфюрер зібрався йти.

— Тут заборонена зона? — спитав Гребер.

— Чому раптом?

— Так твердить черговий протиповітряної оборони.

— Черговий з'їхав з глузду. Його вже звільнено. Лишайтеся тут, скільки вам забажається. Переспати ви, мабуть, зможете в приміщенні Червоного Хреста. Там, де був вокзал. Якщо пощастить, звичайно.

Гребер пошукав вхід. В одному місці уламки і сміття було прибрано, але отвору, який вів би в підвал, він не знаходив. Він переліз через руїни. Серед них стирчав шматок сходового маршу з поручнями. Але сходи вели в страшну порожнечу. Далі здіймалася гора уламків. У ніші акуратно стояло плюшеве крісло, так наче хтось обережно поставив його туди. Задня стіна будинку впала прямо в сад, і тепер її уламки лежали поверх інших. Зненацька там щось промайнуло і зникло. Греберу здалося, що це той самий дідок, але потім він побачив кота. Ні про що не думаючи, підняв камінець і кинув на тварину. Раптом йому прийшла в голову безглузда думка: а що, коли кіт обгризає трупи? Гребер покwapно переліз на другий бік руїн. Нарешті він упізнав будинок; залишився непошкодженим клаптик саду, в якому стояла дерев'яна альтанка з лавочкою, а позаду — зламана липа. Обережно обмацав пальцями стовбур і нащупав літери, які сам вирізав багато років тому. Оглянувся навколо. Місяць піднявся вище і освітив руїни. Вони скидалися па кратер, чужий і грізний, який може тільки приснитися, але якого не може бути насправді. Гребер забув, що за останні роки він майже не бачив нічого іншого.

Чорні ходи були, мабуть, безнадійно засипані. Гребер прислухався. Постукав по металевій балці, завмер і знову прислухався. Зненацька йому здалося, що він почув схлипування. "Це, мабуть, вітер, ніщо інше як вітер", — подумав він. Схлипування повторилося. Він кинувся до сходів. Кіт вискочив у нього з-під ніг. Гребер прислухався ще раз. Його лихоманило. І раптом він відчув непохитну впевненість, що його батьки

лежать саме тут, під цими руїнами, в непроглядній темряві, що вони ще живі, закривавленими руками у відчаї розгрібають уламки і кличуть його...

Він заходився розкидати каміння та сміття в усі боки, але скоро опам'ятався і подався назад. Упав, обдер коліна, сповз по купі уламків на вулицю й побіг до будинку, де пропрацював цілу ніч.

— Це не вісімнадцятий! Вісімнадцятий там! Ходіте! Допоможіть мені розкопати!

— Що? — перепитав старший, випростуючись.

— Це не вісімнадцятий! Мої батьки там...

— Де?

— Там! Швидше!

Чоловік подивився в той бік, куди показував Гребер.

— Це сталося вже давно, — мовив він м'яко і обережно. — Надто пізно, солдате. Ми мусимо розбирати, далі ці руїни.

Гребер скинув з плечей ранець.

— Там же мої батьки! Ось! У мене є речі, харчі. Трохи грошей...

Старший подивився на нього червоними запаленими очима.

— А ті, що лежать тут, нехай пропадають?

— Ні, але...

— Отож-то! Тут ще є живі.

— Можливо, ви зможете пізніше...

— Пізніше! Ви що, не бачите, що люди від втоми падають з ніг?

— Я ж тут працював цілу ніч. Могли б і ви мені...

— Чоловіче, — раптом сердито сказав старший, — майте розум! Адже ритися там — безглуздя! Невже ви не розумієте? Ви ж навіть не знаєте, чи є там живі. Мабуть, немає, інакше ми б щось почули.

Він узяв свою кирку. Гребер стояв непорушно і дивився на спини людей, що працювали. Бачив ноші, які стояли поруч. Бачив двох санітарів, котрі їх принесли. Вода з розбитого водогону затопила вулицю. Гребер відчував, як його полишають останні сили. Він ще хотів допомогти цим людям, але більше не міг. Ледве пересуваючи ноги, рушив туди, де колись стояв будинок номер вісімнадцять.

Він зупинився перед руїнами. Знову заходився був розбирати каміння, але невдовзі опустив руки. Це була марна робота. Після того, як він розчистив биту цеглу, з'явилися металеві балки, бетон, залізобетон. Будинок споруджувався на совість, і тепер до його руїн нелегко було навіть підступитися. "А може, батькам справді пощастило врятуватися, — думав він. Може, їх евакуювали? Можливо, вони живуть у якому-небудь селі на півдні Німеччини? Чи в Ротенбурзі? Може, вони спокійно сплять собі в ліжках. Мамо! Я порожній, спустошений. У мене немає більше голови, я став безплотний".

Він сів біля сходів. "Драбина Якова, — думав він. — Про що там ішлося? Здається, про мотузяну драбину, котра вела на небо. І про ангелів, які по ній піднімалися і спускалися. Але де ті ангели тепер? Обернулися літаками. Де все це? Де земля? Невже навкруги самі могили? І я копав ті могили, безліч могил. Чому я тут? Чому ніхто не

допомагає мені? Я бачив тисячі руїн. Але по-справжньому не бачив жодної. Сьогодні я побачив їх уперше. Лише сьогодні. Ці не такі, як інші! Чому я не лежу під ними? Моє місце там..."

Запанувала тиша. Віднесли останні ноші. Місяць підбився вище, його серп звисав над самісіньким містом. Знову з'явився кіт. Він довго спостерігав за Гребером. Його очі в примарному світлі іскрилися зеленим вогнем. Кіт обережно підійшов ближче. Безшумно описав кілька кіл. Потім, лагідно потерся об ногу, вигнув спину й замуркотав. Нарешті влігся в його ногах. Але Гребер цього вже не помічав.

VIII

Ранок видався сонячний, ясний. Минув якийсь час, доки Гребер збагнув, де він, — такою сильною була звичка спати серед руїн. Але потім враз пригадалися всі вчорашні події.

Він прихилився до східців і задумавсь. Неподалік, під напівзасипаною ванною, сидів кіт і спокійно вмивався. Всі ці жахливі спустошення його не обходили.

Гребер поглянув на годинник. До окружного управління йти було ще рано. Він повільно підвівся. Суглоби затерпли, руки були закривавлені, брудні. У ванні він знайшов трохи чистої води — очевидно, вона залишилась після протипожежних робіт або дощу. У воді він побачив своє обличчя. Воно було чуже. Дістав із ранця шматок мила і почав умиватися. Вода одразу потемніла, а на руках знов повиступала кров. Він простягнув їх до сонця, щоб висохли. Потім оглянув себе. Штани порвані, мундир брудний. Мокрою хустиною спробував почистити його. Більше він нічого не міг удіяти.

В ранці був хліб, у флязі трохи кави. Він запив хліб кавою і раптом відчув, що ще дужче зголоднів. В горлі так дерло, ніби він цілу ніч кричав. Підійшов кіт. Він відломив шматочок хліба й простягнув йому. Кіт обережно взяв його, відніс убік і поклав на землю, збираючись поласувати. При цьому він не зводив очей з людини. У нього була чорна шерсть; а одна лапа біла. Серед руїн на скалках битого скла вигравало сонце. Гребер узяв ранець і виліз на вулицю.

Внизу він зупинився, озираючись довкола. Він не впізнавав обрисів рідного міста. Навколо чорніли діри, немов у щелепі з вибитими зубами. Десь поділась зелена баня собору. Церква святої Катаріни була зруйнована. Дахи кругом понівечені й ніби погризені, так наче якась доісторична істота розтоптала мурашник. На Гакенштрассе лишилося кілька будинків. Місто зовсім не схоже було на ту батьківщину, до якої він так прагнув; здавалося, тут теж Росія.

Двері будинку, від якого залишився тільки фасад, відчинились. З них вийшов учорашній черговий протиповітряної оборони. Було моторошно дивитись, як з будинку, що практично вже не існував, виходить людина, так наче нічого не сталося. Черговий привітався. Гребер на мить завагався з відповіддю. Він згадав слова обершарфюрера про те, що цей чоловік не сповна розуму. Потім усе-таки рушив до нього.

Черговий вишкірив зуби.

— Що ви тут робите? — запитав він суворо. — Грабуєте? Хіба вам не відомо, що це заборонено...

— Чоловіче! — вигукнув Гребер. — Годі вам верзти нісенітниці! Краще скажіть мені, чи не знаєте ви що-небудь про моїх батьків? Про Пауля і Марію Греберів. Вони мешкали он там.

Черговий наблизив до нього своє схудле, неголене обличчя.

— А, то це ви! Фронтовик! Ми зустрічалися вчора ввечері. Але не горланьте так, солдате! Гадаєте, тільки ви втратили рідню? А як ви думаєте, що ото таке? — І він показав убік будинку, з якого щойно вийшов.

— Не розумію!

— Он там, на дверях! Ви що, осліпли? Чи, по-вашому, там понаписувані жарти?

Гребер промовчав. Він побачив, що з другого боку всі двері, які гойдалися на вітрі, геть заклеєні папірцями. Гребер швидко підійшов до дверей.

Тут були адреси і прохання відгукнутись на них. Деякі написи були зроблені олівцем, чорнилом або вугіллям просто на дверях, але більшість усе ж таки на клаптиках паперу, приклеєних або пришпилених кнопками. "Генріху і Георге, приходьте до дядька Германа. Ірма загинула. Мати", — було написано на великому аркуші в лінійку, вирваному із шкільного зошита і прикріпленому чотирма кнопками. Одразу ж під цим аркушем, на картонній кришці від коробки для взуття, стояло: "Бога ради, сповістіть що-небудь про долю Брунгільди Шмідт, Тюрінгерштр, 4". А поряд, на поштовій листівці: "Отто, ми в Гасті, в народній школі". В самому низу, під написаними олівцями й чорнилом адресами, хтось вивів кольоровою пастеллю на паперовій зубчастій серветці: "Маріє, де ти?" І жодного підпису.

Гребер випростався.

— Ну? — спитав черговий. — Знайшли що-небудь про своїх?

— Ні. Вони не знали, що я приїду.

Божевільний скривився. Здавалось, він безгучно сміється.

— Ніхто нічого і ні про кого не знає, солдате! Ніхто! Лише брехунам чорти дітей колинуть, а негідники виходять сухими з води. Невже ви ще й досі цього не збагнули?

— Збагнув.

— Тоді запишіться. Запишіться й ви в цей список нещасних. А потім чекайте! Чекайте, як це робимо ми всі. Чекайте, доки не почорнієте! — Обличчя чергового раптом змінилось. Його звела судома, немовби від страшного болю.

Гребер відвернувся. Нахилившись, пошукав серед сміття щось таке, на чому можна було б написати записку. На очі потрапила кольорова репродукція портрета Гітлера в поламаний рамі. Зворотний бік репродукції був чистий. Гребер одірвав верхню частину, дістав олівця й задумавсь. І раптом він розгубився. Що ж йому написати? "Прошу повідомити що-небудь про Пауля і Марію Греберів, — вивів нарешті він величезними літерами. — Ернст приїхав у відпустку".

— Зрада батьківщини! — прошепотів у нього за спиною черговий.

— Що? — рвучко обернувся Гребер.

— Зрада батьківщини! Ви порвали портрет фюрера!

— Він був розірваний і валявся на смітнику, — гнівно заявив Гребер. — І

відчепіться, зрештою, від мене зі своєю маячною!

Він ніяк не міг знайти чогось такого, чим можна було б прикріпити записку. Нарешті вийняв дві з чотирьох кнопок, якими було приколене звернення матері, і міцно пришпилив своє. Він зробив це неохоче, так наче вкрав вінок з чужої могили. В нього не було іншого виходу, до того ж дві кнопки тримали звернення матері так само надійно, як і чотири.

Черговий стояв у Гребера за спиною і мовчки спостерігав усе це.

— Все! — гукнув він, немовби подав команду. — Ну, а тепер — зіг хайль, солдате! Траур заборонено. Траурний одяг також! Це послаблює бойовий дух! Пишайтеся тим, що маєте змогу приносити жертви! Якби ви, свинюки, як слід виконували свій обов'язок, цього б ніколи не трапилось!

Він рвучко повернувся і попростував на своїх довгих ногах геть.

Гребер ту ж мить забув про нього. Він відірвав ще клаптик від залишків портрета Гітлера і записав адресу, яку знайшов на дверях. Це була адреса родини Лоозе. Він був знайомий з ними і вирішив розпитати в них про своїх батьків. Потім витягнув з рами рештки портрета, написав на зворотньому боці те саме, що й першого разу, і знов попрямував до будинку номер вісімнадцять. Там він усунув записку в щілину між камінцями — так, щоб її було добре видно. Тепер його звернення могли помітити в двох місцях. Це було все, що він міг зробити. Якусь мить Гребер ще постояв перед купою битої цегли та щебеню, не знаючи — могила це чи ні. Обтягнуте плюшем крісло в ніші виблискувало на сонці, мов смарагд. Поряд на вулиці стояв каштан, цілий і неушкоджений. Ніжно мерехтіло його листя, серед нього весело щебетали і мостили гніздо зяблики.

Гребер поглянув на годинник. Пора було йти до ратуші.

Віконця для довідок про тих, що пропали безвісти, були нашвидкуруч збиті із свіжих дощок. Їх ще не встигли пофарбувати, і вони пахли смолою і лісом. В одній половині приміщення обвалилася стеля, Тепер столяри клали там балки і стукотіли молотками. Навколо стояли люди і чекали мовчки й терпляче. За віконцями сиділи однорукий службовець і дві жінки.

— Прізвище? — запитала жінка в крайньому віконці праворуч. У неї було широке пласке обличчя, а в злиплomu волоссі красувався червоний шовковий бант.

— Гребер. Пауль і Марія Гребер. Податковий секретар. Гакенштрассе, вісімнадцять.

— Як? — Жінка приклала до вуха руку.

— Гребер, — повторив Гребер голосніше, пересилюючи стукіт молотків. — Пауль і Марія Гребер. Податковий секретар.

Службовка почала гортати папери:

— Гребер, Гребер...

Вона водила пальцем по колонках прізвищ і раптом спинилась.

— Гребер, є. А як звати?

— Пауль і Марія.

— Як?

— Пауль і Марія! — Гребер зненацька розлютився. Його обурило, що про свою біду доводиться ще й кричати.

— Ні. Цього звати Ернст Гребер.

— Ернст Гребер — це я сам. Інших в нашій родині немає.

— Ну, то це, мабуть, не ви. Більше Греберів у нас немає.— Службовка поглянула на нього і всміхнулась. — Якщо хочете, зайдіть через кілька днів ще раз. Ми одержали ще не всі відомості. Хто там на черзі?

Гребер не відходив.

— А де ще можна спитати?

Жінка поправила червоний бант у волоссі.

— В довідковому бюро. Хто на черзі?

Гребер відчув, як хтось штовхнув його в спину. Це була невеличка бабуса, що стояла позад нього. Її руки нагадували тоненькі пташині лапки. Він відійшов убік.

Якусь хвилю Гребер нерішуче ще стояв біля віконця, не в змозі збагнути, що все вже скінчилось. Це сталося надто швидко. А втрата його була надто велика. Побачивши його, однорукий службовець нахилився до нього і промовив:

— Ви повинні радіти, що ваші рідні не потрапили до цих списків.

— Чому?

— Це списки тяжкопоранених і вбитих. Поки вони в нас не зареєстровані, вважається, що вони пропали безвісти.

— А ті, що пропали безвісти? Де ж їхні списки?

Службовець подивився на нього терпляче, як людина, що вісім годин на день має справу з чужим горем і нічим не може допомогти.

— Ті, що пропали безвісти, пропали безвісти. Списки тут нічого не допоможуть. Поки що ніхто не знає, що з цими людьми. Якби це було відомо, то їх не вважали б пропалими безвісти. Чи не так?

Гребер мовчки дивився на службовця. Той, здавалося, пишався своєю логікою. Але розсудливість і логіка несумісні із втратами і болем. Та що скажеш людині, яка й сама втратила руку?

— Ваша правда, — промовив Гребер і відвернувся.

Розпитуючи людей, він нарешті знайшов довідкове бюро. Воно містилося в протилежному крилі ратуші, де стояв запах плісняви і згарища. Прочекавши довго, він потрапив до якоїсь нервової жінки в пенсне.

— Мені нічого не відомо! — одразу ж зарепетувала вона. — Тут сам чорт ногу зламає. Всі картки перемішались. Частина з них згоріла, а решту залили водою оті телепні з пожежної команди.

— Чому ж ви не сховали папери в безпечне місце? — запитав унтер-офіцер, що стояв поряд з Гребером.

— У безпечне місце? А де воно, те безпечне місце? Може, вам це відомо? Тут не магістрат. Скаржтеся там!

Жінка розпачливо подивилася на купу мокрих пожмаканих паперів.

— Все пропало! Все довідкове бюро! Що ж тепер буде? Адже тепер кожен може називатись як схоче!

— Це, мабуть, чи не найстрашніше з усього, чи не так? — Унтер-офіцер сплюнув і підштовхнув Гребера. — Ходімо, друже. У них тут у всіх бракує клепки.

Вони вийшли на вулицю і зупинились перед ратушею. Будинки навколо були спалені дотла. Від пам'ятника Бісмарку залишились самі чоботи. Зграя білих голубів кружляла над розбитою церквою святої Марії.

— От паскудство, — вилаявся унтер-офіцер. — Ти кого розшукуєш?

— Батьків.

— А я дружину. Не написав їй, що приїду. Хотілось зробити сюрприз. А ти?

— У мене те саме. Не хотів даремно хвилювати батьків. Мені вже й так кілька разів відкладали відпустку. А потім раптом — їдь! Я вже просто перестав їм писати.

— Таки паскудство!.. Що ж ти тепер робитимеш?

Гребер окинув поглядом зруйновану базарну площу.

З 1933 року вона називалася Гітлерплац. А до того, після поразки в першій світовій війні, Ебертплац; ще раніше — Кайзер-Вільгельмплац, спочатку ж — Марктплац.

— Ще не знаю, — відповів Гребер. — Я ще нічого не розумію. Не можуть же люди отак просто загубитись тут, у самому центрі Німеччини...

— Не можуть? — Унтер-офіцер глянув на Гребера іронічно й заразом співчутливо. — Любий мій друже, тобі доведеться побачити ще й не таке! Я розшукую дружину вже п'ять днів. П'ять днів з ранку до вечора, а вона зникла, мов крізь землю провалилась, наче її зачарували!

— Але як же це так? Десять же мусять знати...

— Зникла, — повторив унтер-офіцер. — І так само зникло ще кілька тисяч людей. Частина з них вивезли з міста. В табори переселенців та невеликі містечка. Спробуй-но їх розшукати, коли пошта працює з перебоями. Можна ще пошукати в селах, куди міські мешканці повтікали самі.

— Звичайно, в селах! — зрадів Гребер. — А я про це й не подумав. В селах безпечніше. Вони, напевне, там.

— Напевне, там, ну то й що! — Унтер-офіцер зневажливо пирхнув. — Це тобі нічого не допоможе! Чи знаєш ти, що навколо цього клятого міста десятків два сіл? Поки ти їх обійдеш, твоя відпустка закінчиться, зрозумів?

Гребер зрозумів, але це було йому байдуже. Він хотів тільки, щоб його батьки були живі. А де — це вже його не обходило.

— Послухай-но, друже, — промовив унтер-офіцер трохи спокійніше. — Ти повинен правильно все оцінити. Якщо ти почнеш несамовито метушитися, то тільки даремно згаєш час і з'їдеш з глузду. Ти повинен усе продумати. Що ти збираєшся робити?

— Я ще не знаю. Мабуть, спробую що-небудь дізнатися в знайомих. У мене ще є кілька адрес людей, будинки яких розбомбило. З тієї самої вулиці.

— Вони тобі мало що скажуть. Всі бояться навіть рота розкрити. Я вже в цьому переконався. Але можеш спробувати. Послухай-но! Ми можемо допомогти один

одному: там, де ти розшукуватимеш своїх, цікався і моєю дружиною, а я розпитуватиму заразом і про твоїх рідних. Згода?

— Згода!

— Гаразд. Моє прізвище Бетхер. Дружину мою звати Альма. Запиши, будь ласка.

Гребер записав. Потім написав прізвище та імена своїх батьків і передав записку Бетхеру. Той уважно прочитав її і сховав до кишені.

— Де ти житимеш, Гребере?

— Ще не знаю. Треба пошукати, може, щось знайду.

— В казармах є місця для відпускників, будинки яких розбомбило. Звернися в комендатуру, і тобі дадуть направлення. Ти там ще не був?

— Ще ні.

— Спробуй потрапити в кімнату номер сорок вісім. Це санчастина. Там краще годують. Я теж там живу.

Бетхер дістав із кишені недопалок сигарети, пильно його роздивився і заховав назад.

— Я хочу оббігати сьогодні всі лікарні. Увечері зможемо зустрітись. Можливо, комусь із нас пощастить що-небудь довідатись.

— Гаразд. Де?

— Найкраще тут. О дев'ятій?

— Згода!

Бетхер кивнув головою, потім звів очі в голубе небо.

— Ти тільки поглянь, — промовив він гірко. — Вже весна. А я п'яту ніч мучуся в отій халабуді з дюжиною бздунів із тилової охорони, замість того, щоб бути біля своєї жінки, в якої зад, мов у кобили з пивоварні!

Перші два будинки на Гартенштрассе були розбиті. Ніхто в них, уже не жив. Третій якимсь дивом уцілів. Лише дах на ньому згорів; це був будинок, у якому мешкала родина Ціглерів. Ціглер товаришував з батьками Гребера.

Він рушив сходами вгору. На площадці стояли відра з піском і водою. На стінах були наклеєні оголошення.

Він натиснув на кнопку і здивувався, що дзвінок іще працює. За мить двері обережно прочинила стара, змучена жінка.

— Фрау Ціглер, — звернувся Гребер. — Я Гребер, Ернст Гребер.

— Так, так... — Стара пильно придивилася до нього. — Так. — Потім нерішуче додала: — Заходьте, будь ласка, пане Гребер.

Вона розчинила двері ширше, впустила його і знову накинула ланцюжок.

— Батьку, — гукнула вона в кімнату. — Все гаразд. Це Ернст Гребер. Син Пауля Гребера.

В кімнаті пахло воском. Лінолеум на підлозі блищав, мов дзеркало. На підвіконні стояли вазони, великі листки були в жовтих плямах, немовби хтось покапав на них маслом. Над канапою висів килимок. "Власний дім дорожчий від золота" — було вишито на ньому хрестиком червоними нитками.

Із спальні вийшов Ціглер. Він усміхнувся. Гребер помітив, що чоловік схвилюваний.

— Тепер може з'явитися будь-хто, — сказав Ціглер. — Вас ми й не сподівалися. Ви з фронту?

— Так. Я розшукую своїх батьків. Будинок розбомбило.

— Скиньте ж свій ранець, — сказала фрау Ціглер. — Я заварю каву. У нас ще залишилося трохи непоганої солодової кави.

Гребер відніс ранець у передпокій.

— Я весь у бруді, — сказав він. — А у вас так чисто. Ми вже відвикли від цього.

— Пусте. Сідайте ж. Отут, на канапі.

Фрау Ціглер зникла на курені. Господар нерішуче дивився на Гребера.

— Та-ак, — протягнув він.

— Ви нічого не чули про моїх батьків? Я не можу їх знайти. В ратуші ніхто нічого не знає. Там справжнє стовптворіння.

Ціглер похитав головою. Його дружина знову з'явилася в дверях.

— Ми зовсім не виходимо на вулицю, — швидко проказала вона. — Ми вже давно нічого і ні про кого не знаємо, Ернсте.

— Невже ви їх так ніколи й не бачили? Не могли ж ви не зустрітися з ними хоча б один раз.

— Це було давно. Десь місяців п'ять-шість тому. Тоді...— Вона раптом замовкла.

— Що тоді? — перепитав Гребер. — Як вони тоді себе почували?

— Були здорові. О, ваші батьки були здорові, — відповіла жінка. — Але ж відтоді минуло чимало часу...

— Так, — сказав Гребер. — Я бачив. Ми там, звичайно, знали, що міста бомбардують, але не думали, що це має такий вигляд.

Ціглери мовчали. Вони намагалися не дивитись на нього.

— Кава зараз буде готова, — порушила мовчанку жінка. — Ви ж вип'єте з нами, еге ж? Чашечка гарячої кави ніколи не завадить.

Вона поставила на стіл чашки з голубими квіточками. Гребер подивився на них. Удома в них були такі самі. Цей візерунок чомусь називався "Цибулька".

— Та-ак, — знову протягнув Ціглер.

— Ви гадаєте, що моїх батьків могли вивезти з міста? — запитав Гребер.

— Можливо. Стара, чи не залишилось у нас трохи того печива, що привіз Ервін? Пригости пана Гребера.

— А як там Ервін?

— Ервін? — Старий здригнувся. — Ервін непогано влаштувався. Непогано.

Господиня принесла каву. Вона поставила на стіл велику бляшанку з голландським написом. Печива у банці було вже мало. "З Голландії", — подумав Гребер. Колись, напочатку, і він привозив дещо з Франції.

Жінка була уважна до нього. Він узяв шматок глазурованого печива. Воно вже зачерствіло. Обое старих не взяли собі ні крихти. Кави вони також не пили. Ціглер

неуважно постукував пальцями по столу.

— Беріть іще, — припрошувала жінка. — В нас більше нічого немає. А печиво смачне.

— Так, дуже смачне. Дякую. Але я нещодавно попоїв.

Гребер зрозумів, що від цих людей він більше нічого не довідається. Мабуть, вони справді нічого не знають. Він підвівся з-за столу.

— Ви б мені не порадили, куди ще можна звернутись?

— Ми нічого не знаємо. Ми взагалі не виходимо на вулицю. Ми нічого не знаємо. Мені шкода, Ернсте, але це так.

— Я вам вірю. Дякую за каву. — Гребер рушив до дверей.

— А де ж ви тепер живете? — запитав раптом Ціглер.

— Пошукаю собі місце. Якщо ніде не знайду, піду в казарму.

— У нас місця немає, — поспішила запевнити фрау Ціглер і подивилась на свого чоловіка. — Військові власті, звичайно, потурбувались про відпускників, квартири яких знищено під час бомбардувань.

— Звичайно, — погодився Гребер.

— Може, нехай він залишить свій ранець у нас, поки щось собі підшукає, ти як гадаєш, стара? — запропонував Ціглер. — Ранець же важкий.

Гребер перехопив погляд жінки.

— Не варто турбуватися. Я до цього вже звик.

Він зачинив за собою двері і спустився сходами вниз. Повітря здалося йому важким. Ціглери чогось бояться. Він не знав, чого саме. Але з 1933 року причин для страху було багато.

Родина Лоозе знайшла пристанище у великому залі філармонії. Приміщення було заставлене похідними ліжками, встелене матрацами. На стінах висіли прапори, войовничі гасла із свастикою та олійний портрет фюрера в широкій золотій рамі — залишки колишніх патріотичних збіговиськ. Зал кишма кишів жінками і дітьми. Поміж ліжками стояли валізи, горщики, примуси, їжа, врятовані меблі.

Фрау Лоозе байдуже сиділа на ліжку, що стояло посеред залу. Це була огрядна жінка зі скуйовдженим сивим волоссям.

— Твої батьки? — Вона дивилася на Гребера тьмяним поглядом, намагаючись щось пригадати. — Загинули, Ернсте, — пробурмотіла нарешті.

— Що?

— Загинули, — повторила вона. — А що ж іще?

Хлопчик в уніформі з розгону вдарився об коліно Гребера. Той відштовхнув його вбік.

— Звідки вам це відомо? — прошепотів Гребер і проковтнув клубок, що підкотився йому до горла. — Ви самі бачили? Де?

Фрау Лоозе втомлено похитала головою.

— Цього ніхто не міг бачити, Ернсте, — пробурмотіла вона. — Це був суцільний вогонь, крики, а тоді...

Голос її обернувся на якесь нерозбірливе мурмотіння, а потім воно затихло. Жінка мовчала і непорушно, невидючим поглядом дивилася перед себе, впершись руками в коліна, немовби сиділа в цьому залі сама-самісінька. Гребер втупив у неї очі.

— Фрау Лоозе, — промовив нарешті він повільно, затинаючись, — пригадайте, будь ласка! Коли ви бачили моїх батьків? Звідки вам відомо, що вони загинули?

Жінка звела на нього затуманені очі.

— Лена теж загинула, — пробурмотіла вона. — І Август. Ти ж їх знав...

Гребер невиразно пригадав двох дітей, які завжди жували на вулиці медяники.

— Фрау Лоозе, — промовив він і зловив себе на думці, що йому хочеться підняти її і добряче струсонути, — прошу вас, скажіть, звідки ви знаєте, що мої батьки загинули. Спробуйте пригадати! Ви самі їх бачили?

Але вона вже не слухала його.

— Лена... — шепотіла вона. — Її я теж не бачила. Вони мене не пустили до неї, Ерїсте. Її не змогли зібрати до купи. А вона ж була така маленька. Навіщо тільки вони це роблять? Ти повинен це знати, адже ти солдат!

Гребер у відчаї озирнувся довкола. Якийсь чоловік пробирався поміж ліжками до них. Це був Лоозе. Він дуже схуд і постарів. Обережно поклав він руку дружині на плече, а та знову поринула у своє невтішне горе. Лоозе зробив Греберові знак.

— Вона ще не може цього збагнути, Ернсте, — промовив він.

Жінка поворухнулася, відчувши його руку. Повільно підвела очі.

— А ти можеш збагнути?

— Лена...

— А коли ти можеш це збагнути, — почала раптом вона, карбуючи кожне слово, немовби відповідала шкільний урок, — тоді ти не кращий від тих, хто все це затіяв.

Лоозе перелякано поглянув на сусідні ліжка. Але ніхто нічого не чув. Хлопчик в уніформі грався з двома малюками в схованки і з криком гасав поміж валізами.

— Не набагато кращий, — повторила жінка і похнюпила голову, знову перетворившись у клубок якогось тваринного смутку.

Лоозе кивнув Греберу. Вони відійшли вбік.

— Що сталося з моїми батьками? — запитав Гребер. — Ваша дружина каже, нібито вони загинули.

Лоозе похитав головою.

— Вона нічого не знає, Ернсте. Вона думає, що загинули всі, раз загинули наші діти. Ти ж помітив, що вона не сповна розуму. — Він проковтнув клубок. Кадик на його тонкій шиї піднявся і опустився. — Вона таке плеще язиком... Через неї на нас уже був донос. Хтось із цих людей постарався.

Греберу здалося, що в цьому брудному, сірому світлі Лоозе нараз поменшав і кудись наче відлетів. Але за мить він знову уже стояв поруч, такий самий, як завжди. Довкола нічого не змінилось.

— Отже, вони не загинули? — спитав Гребер.

— Я цього не можу сказати, Ернсте. Ти собі не уявляєш, що тут діється останнім

часом, особливо після того, як погіршали справи там. Нікому не можна вірити. Всі бояться і остерігаються одне одного. Очевидно, твої батьки десь у безпечному місці.

Гребер з полегшенням зітхнув.

— Ви їх бачили?

— Яюсь на вулиці. Але це було десь тижнів чотири-п'ять тому. Тоді ще лежав сніг. Це було перед нальотами.

— Який вони мали вигляд? Вони були здорові?

Лоозе відповів не зразу.

— Авжеж, по-моєму, здорові,— сказав він і знову проковтнув клубок у горлі.

Греберу раптом стало соромно. Він зрозумів, що за таких обставин не питають, була людина здорова місяць тому чи ні. Тут питають лише одне: жива вона чи мертва, і більш нічого.

— Пробачте, — ніяково мовив він.

Лоозе махнув рукою:

— Облиш, Ернсте. Сьогодні кожен думає тільки про себе. На світі надто багато горя...

Гребер вийшов на вулицю, Коли він простував до філармонії, навкруги все здавалося йому похмурим і мертвим. Тепер же вулиця наче поширшала, посвітлішала, і на ній з'явилося життя. Він бачив уже не тільки розбиті будинки; він бачив і бруньки на деревах, і двох собак, що гралися неподалік, і вимите синє небо. Його батьки не загинули, вони просто пропали безвісти. Ще годину тому, коли однорукий службовець сказав йому про це, така думка здалася Греберу жахливою і майже нестерпною. Тепер вона якимсь незбагненим чином обернулася на надію, і він знав: це сталося лише тому, що перед цим він на мить повірив у їхню смерть. А чи багато людині треба для того, щоб зародилася надія?!

IX

Гребер зупинився перед будинком. Було темно, і розгледіти номер він не міг.

— Вам куди? — спитав якийсь чоловік, що стояв, прихилившись до дверей.

— Це Марієнштрассе, двадцять два?

— Так. А ви до кого?

— До медичного радника Крузе.

— Крузе? Що вам від нього потрібно?

Гребер придивився в темряві до чоловіка. Той був у чоботях і уніформі штурмовика. "Мабуть, якийсь зарозумілий квартальний наглядач, — подумав Гребер. — Його ще мені бракувало".

— Я поясню це самому докторові Крузе, — відповів Гребер і ввійшов у дім.

Він був дуже стомлений. Стомились не тільки очі й ноги — це була інша втома, значно глибша. Цілий день він ходив містом і все розпитував, а наслідків майже ніяких, його батьки не мали родичів, а з сусідів мало хто лишився.

Бетхер мав рацію: це було наче зачароване коло. Люди боялись гестапо й мовчали, а коли хтось що-небудь і чув, то відсилав Гребера до інших, а ті знову ж таки нічого не

знали.

Він піднявся по сходах. У коридорі було темно. Медичний радник жив на другому поверсі. Гребер був із цим чоловіком, мало знайомий, але знав, що той часто лікував його матір. Можливо, вона заходила до нього і залишила свою нову адресу.

Йому відчинила літня жінка з якимсь невиразним обличчям.

— Крузе? — перепитала вона. — Вам потрібен доктор Крузе?

— Так.

Жінка мовчки окинула його поглядом. Проте з порога не зійшла і до квартири його не впустила.

— Він дома? — нетерпляче спитав Гребер.

Жінка не відповіла. Здавалося, вона прислухається до того, що діється внизу.

— Ви на прийом? — поцікавилась.

— Ні, в приватній справі.

— В приватній?

— Так, у приватній. Ви дружина Крузе?

— Хай господь милує!

Гребер здивовано втупився в жінку. За день йому довелося побачити багато чого: і обережність, і зненависть, і хитрість. Але це було щось нове.

— Послухайте, — промовив він, — я не знаю, що тут у вас діється, та це, зрештою, мене й не обходить. Мені треба побалакати з доктором Крузе, і більше нічого. Розумієте?

— Крузе тут більше не живе! — несподівано голосно заявила жінка — неприязно, вороже.

— Але ж ось його прізвище! — І Гребер показав на мідну табличку на дверях.

— Її треба було вже давно зняти.

— Але ж вона залишилась. Може, тут лишився і хто-небудь із його сім'ї?

Жінка мовчала. Греберові це обридло. Він уже зібрався був послати її під три чорти, коли раптом почув, як десь у квартирі відчинилися двері. Смуга світла впала з кімнати в темний передпокії.

— Це до мене? — запитав голос.

— Так, — відповів Гребер навімання. — Мені потрібно поговорити з ким-небудь, хто знайомий з медичним радником Крузе. Але це, здається, не дуже просто.

— Я — Елізабет Крузе.

Гребер перевів погляд на жінку з невиразним обличчям. Та відступила з дверей і зайшла в квартиру.

— Забагато світла, — просичала вона, проходячи повз освітлену кімнату. — Наказано ощадити електричну енергію!

Гребер все ще стояв біля входу. Дівчина років двадцяти перейшла смугу світла, наче річку. Якусь мить він бачив великі дуги брів, темні очі і коси з червонуватим полиском, які живими хвилями спадали на плечі. Потім вона пірнула в напівморок передпокою і раптом постала перед ним.

— Мій батько більше не практикує,— сказала вона.

— Я прийшов не лікуватися. Мені треба дещо спитати.

Вираз обличчя дівчини змінився. Вона трохи повернула голову, немовби хотіла переконатися, чи жінка вже пішла. Потім квапно розчинила двері навстіж.

— Заходьте, — шепнула вона.

Він зайшов слідом за нею до кімнати, з якої падало світло. Вона обернулась і подивилась на нього допитливим, пильним поглядом. Її очі були вже не темні, а сірі, прозорі.

— А я вас знаю, — промовила вона. — Адже раніше ви вчилися в гімназії?

— Так. Мене звали Ернст Гребер.

Тепер і він пригадав її. Вона була тоді худенькою дівчинкою з великими очима і пишним волоссям. Мати її рано померла, і дівчині довелося переїхати до рідних в інше місто.

— Боже мій, Елізабет! — вигукнув він. — А я тебе не впізнав.

— Минуло ж, мабуть, сім чи й вісім років відтоді, як ми бачились востаннє. Ти дуже змінився.

— Ти також.

Вони стояли одне навпроти одного.

— Що тут, власне, сталося? — запитав Гребер. — Тебе охороняють, наче генерала.

Елізабет Крузе усміхнулася коротко і гірко.

— Не як генерала, а як полонену.

— Що? Чому раптом? Хіба твій батько...

Вона покwapно зробила застережливий жест.

— Зажди! — шепнула самими губами і пройшла повз нього до столу, на якому стояв грамофон. Поставила пластинку. Залунав Гогенфрідберзький марш.

— Ось так, — сказала вона. — Тепер можеш говорити далі.

Гребер дивився на неї, нічого не розуміючи.

Бетхер, очевидно, таки мав рацію, коли говорив, що майже кожен у цьому місті божевільний.

— Що це означає? — спитав він. — Зупини нарешті грамофон! Мені остогидли марші. Скажи краще, що тут діється. Чому це ти полонена?

Елізабет підійшла до нього.

— Жінка підслуховує під дверима. Вона донощиця. Тому я й завела грамофон. — Дівчина стояла перед ним, і раптом він почув її гарячий подих. — Що з моїм батьком? Ти що-небудь про нього знаєш?

— Я? Нічого. Я лише хотів у нього дещо спитати. А що з ним?

— То ти нічого не знаєш?

— Ні. Я хотів у нього спитати, чи не знає він адреси моєї матері. Мої батьки пропали безвісти.

— І все?

Гребер здивовано глянув на Елізабет.

— З мене цілком досить і цього, — відповів нарешті.

Напруження на її обличчі зникло.

— Твоя правда, — промовила вона стомлено. — А я думала, ти приніс якусь звістку від батька.

— А що з ним?

— Він у концтаборі. Вже чотири місяці. Хтось доніс на нього. Коли ти сказав, що прийшов щось спитати, я подумала: ти приніс від нього звістку.

— Я б тобі відразу про це сказав.

Елізабет похитала головою.

— Ні. Якби ти щось дізнався таємно, ти мусив би поводитися з обережністю.

"Обережність, — подумав Гребер. — Цілий день я тільки й чую це слово". Гогенфрідберзький марш настирливо гримів далі.

— Може, ми його все ж таки зупинимо? — запропонував Гребер.

— Так. А для тебе буде краще, якщо ти звідси підеш. Я ж тобі казала, які в нас справи.

— Я не донощик, — розсердився Гребер. — Що то за жінка? Це вона донесла на батька?

Елізабет зняла з пластинки голку, але грамофон не вимикала. Диск безшумно обертався далі. Тишу порушило завивання сирени.

— Тривога! — прошепотіла дівчина. — Знову тривога!

Хтось загроював у двері.

— Вимкніть світло! Все це через вас. Завжди у вас море світла!

Гребер відчинив двері.

— Що — через нас?

Жінка була вже в протилежному кінці передпокою. Вона крикнула щось і зникла. Елізабет зняла Греберову руку з дверей і зачинила їх.

— Що це за сатана в спідниці? — спитав він. — Як ця відьма сюди потрапила?

— Її до мене підселили. Ущільнення. Я ще повинна радіти, що мені залишили хоч цю кімнату.

За дверима знову почулося тупотіння, крики жінки, дитячий плач. Завивання сирени стало гучнішим. Елізабет взяла плащ і одягнула його.

— Треба йти в бомбосховище.

— Ми ще маємо досить часу. Чому ти не поміняєш квартири? Жити з цією шпигункою під одним дахом, це, мабуть, справжнє пекло.

— Вимкніть світло! — знову закричала з вулиці жінка.

Елізабет рвучко повернулась до вимикача й погасила світло. Потім перейшла темну кімнату і стала біля вікна.

— Чому не міняю квартири? — Тому що не бажаю тікати звідси!

Вона розчинила вікно. Ту ж мить завивання сирени заповнило всю кімнату. Гребер бачив у блідому світлі, що лилося з вулиці, чорний силует дівчини, яка накидала заціпки на віконні стулки; шибки краще витримують вибухову хвилю при розчинених

вікнах. Потім вона повернулася назад. Здавалося, ніби шум підштовхує її в спину.

— Я не бажаю тікати звідси! — вигукнула вона, намагаючись перекричати сирену.
— Невже ти цього не розумієш?

Гребер бачив її очі. Тепер вони були знову темні, як і тоді, коли вона стояла в дверях, і в них відчувалася пристрасть і сила.

У нього було таке відчуття, ніби він повинен себе від чогось захищати, — від цих очей, обличчя, завивання сирени, від усього цього хаосу, що вривається у вікно.

— Ні,—промовив він. — Я цього не розумію. Ти сама себе тільки занапастила. Коли позиції не можна втримати, їх здають. Я зрозумів це, коли став солдатом.

Елізабет здивовано поглянула на нього.

— То й здавай! — розгнівано вигукнула вона. — А мені дай спокій!

Вона обминула його й рушила до дверей. Він схопив її за руку. Дівчина вирвалася. Вона була дужча, ніж він собі гадав.

— Стривай! — гукнув він. — Підемо разом.

Завивання сирени підганяло їх. Воно заповнило все — кімнату, коридор, передпокій, сходи. Воно відбивалося від стін, зливалося з власною луною, і тепер долиняло з усіх кутків. Здавалося, від нього нема порятунку. Воно проникало під шкіру, бентежило кров, примушувало тремтіти кожен нерв; від нього здригалося все тіло і гасла будь-яка думка.

— Де стоїть ця клята сирена? — закричав Гребер на сходах. — Від неї можна збожеволіти!

Парадні двері зачинились. На мить завивання трохи стихло.

— На сусідній вулиці,— відповіла Елізабет. — Ходімо до сховища на Карлсплац. Наше нікудишне.

Якісь тіні бігли по сходах з валізами та клунками. Спалахнув промінь кишенькового ліхтарика і освітив обличчя Елізабет.

— Ходімо з нами, якщо ви самі! — гукнув хтось.

— Я не сама.

Чоловік подався далі. Парадні двері знову розчинились.

З усіх будинків вибігали люди, так наче хто витрушував з коробки олов'яних солдатиків. Чергові протиповітряної оборони вигукували накази. Мимо, наче амазонка, промчала жінка в червоному домашньому халаті і з розтріпаним жовтим волоссям. Попід стінами, спотикаючись, поспішали старі люди; вони про щось перемовлялись, але в оглушливому завиванні сирени нічого не було чути. Збоку здавалося, немовби їхні зів'ялі губи мовчки пережовують мертві слова.

Вони дійшли до Карлсплац. Біля входу до бункера юрмився схвильований натовп. Чергові протиповітряної оборони, ніби вівчарки, бігали довкола, намагаючись навести порядок.

Елізабет зупинилась.

— Може, спробуємо пройти збоку? — спитав Гребер.

Вона похитала головою:

— Зачекаймо тут.

Натовп чорною лавою сповзав темними сходами вниз і зникав під землею. Гребер глянув на Елізабет. Вона стала раптом такою спокійною, неначе все, що тут діялось, її зовсім не обходило.

— А ти хоробра, — сказав він.

Вона звела на нього очі.

— Ні, я просто боюся сховища.

— Хутчій! Хутчій! — вигукував черговий протиповітряної оборони. — Вниз! Чи, може, ви чекаєте на персональне запрошення?

Сховище було просторе, низьке, добротне, з нішами та бічними ходами й освітлене. Вздовж стін стояли лави, скрізь походжали наглядачі, дехто поприносив із собою матраци, ковдри, валізи, клунки, складані стільчики. Життя під землею було вже налагоджене. Гребер роздивлявся навколо. Вперше він попав в одне бомбосховище з цивільними. Вперше з жінками і дітьми. І вперше в Німеччині.

Тьмяне синювате світло обезбарвлювало обличчя, і вони скидалися на обличчя утоплеників. Неподалік Гребер помітив жінку в червоному домашньому халаті, який тепер здавався фіолетовим, а її волосся — зеленим. Подивився на Елізабет. І її обличчя виглядало сірим і змученим, очі глибоко позападали, під ними залягли тіні, волосся стало тьмяним і мертвим. "Утопленики, — думав Гребер. — Їх утопили в брехні і страхові, загнали під землю, позбавили світла, здорового глузду, правди".

Жінка з двома дітьми примостилася навпроти нього. Діти горнулися до материних колін. Обличчя в них були пласкі, невиразні, немовби заморожені. Жили тільки очі. Великі й широко розплющені, вони блищали при світлі ламп, придивлялись до входу, коли гавкіт зеніток ставав особливо несамоовитим і загрозливим, потім перебігали по низькому склепінню підвала та стінах і знову поверталися до входу.

Очі рухалися повільно, нерішуче; вони стежили за гуркотом, ніби очі паралізованих страхом тварин, важко і водночас насторожено, пильно й пригнічено; слабке світло відбивалося в них. Ці очі не бачили ні Гребера, ні навіть матері; вони нікого не впізнавали і нічого не виражали; з якоюсь дивовижною пильністю вони стежили за тим, чого не могли бачити: за гуркотом, що міг принести смерть. Діти були вже не такі малі, щоб не відчувати небезпеку, але ще й не достатньо дорослі, щоб удавати з себе хоробрих. Вони були насторожені, беззахисні й безпомічні.

Гребер побачив раптом, що так було не тільки з дітьми; очі всіх інших також рухались. Обличчя й тіла залишалися непорушними; люди прислухались, і не тільки вухами — прислухались опущеними плечима, ногами, впертими в коліна руками. Прислухались всім еством, і лише очі їхні стежили за гуркотом, немовби підкоряючись якійсь німій команді.

І тоді Гребер відчув страх.

В задушливому сховищі сталася якась непомітна зміна. Шалений гуркіт не стихав, але звідкись немов повіяло свіжим повітрям. Заціпеніння минуло. Ніші вже не були переповнені згорбленими постатями; в них просто сиділо багато людей, і люди ті

позбулися тупого страху; вони порозгинали спини, ворушилися і поглядали одне на одного. У них знову замість масок з'явилися обличчя.

— Полетіли далі,— промовив якийсь дідок, що сидів поруч з Елізабет.

— Вони ще можуть вернутися, — зауважив хтось. — Вони часто так роблять — пролетять, а потім вертаються, коли всі вже повилазять із сховищ.

Обоє дітей заворушилися. Якийсь чоловік позіхнув. Десь узялася такса і стала все обнюхувати. Закричало немовля. Люди порозгортали пакунки й почали вечеряти. Схожа на валькірію жінка пронизливим голосом гукнула:

— Арнольде! Ми забули вимкнути газ! Тепер на плиті все згорить. Чому ти про це не подумав?

— Не хвилюйтесь, — промовив дідок. — Під час повітряних нальотів газ у всьому місті відключають.

— Ще б пак — не хвилюватись! А коли знову підключать, то газу набереться повна квартира! Це ще гірше!

— Під час тривоги газ не відключають, — пояснив хтось педантичним, повчальним голосом. — Лише під час нальоту.

Елізабет дістала з кишені гребінець і дзеркальце й почала розчісуватись. У мертвотному світлі підвала гребінець, здавалося, був увесь у чорнилі; але волосся під ним ставало пишним і потріскувало.

— Швидше б звідси вибратися! — прошепотіла вона. — Тут можна задихнутись!

Вони змушені були чекати ще півгодини; потім двері нарешті відчинились. Вони рушили до виходу. Над дверима блимали маленькі замасковані лампочки. Знадвору лилося місячне сяйво, освітлюючи сходи. З кожним кроком Елізабет ставала іншою. Це скидалося на пробудження після летаргії. Тіні під очима зникли, бліде обличчя порум'яніло, на волоссі з'явився мідний полиск, шкіра знову стала тепла і м'яка. До дівчини повернулося життя — ще гарячіше, повніше, ніж досі, життя, не втрачене, дорожче і яскравіше ще й тому, що повернулося воно лише на якийсь час.

Вони стояли перед бункером. Елізабет дихала на повні груди. Вона ворушила плечима і повертала голову на всі боки, немов тварина, щойно звільнена з клітки.

— Ці братські могили під землею! — сказала вона. — Як я їх ненавиджу! В них можна задихнутись. — Вона рвучко відкинула назад волосся. — Краще вже лишатися серед руїн. Над ними хоч є небо.

Гребер поглянув на неї. Щось дивне і відьомське було в дівчині, котра оце стояла біля голої бетонної брили, над пеклом, звідки вона щойно втекла.

— Ти додому? — запитав він.

— Так. А куди ж ще? Тинятися темними вулицями? Цього я мала вдосталь.

Вони пішли через Карлсплац. Вітер обнюхував їх, немов великий пес.

— А ти не можеш виїхати звідти? — спитав Гребер. — Незважаючи на все те, що ти розповіла?

— Куди? Ти знаєш яку-небудь кімнату?

— Ні.

— Я також не знаю. Тисячі людей втратили притулок. Куди ж мені переїжджати?

— Твоя правда. Тепер уже пізно.

Елізабет зупинилась.

— Я все одно не пішла б звідти, якби навіть могла. Це було б однаково, що покинути батька напризволяще. Ти це розумієш?

— Так.

Вони попростували далі. Раптом Гребер відчув, що з нього досить на сьогодні її розмов. Хай робить, що хоче. Він був дуже стомлений, знервований, і йому здалося, що зараз, саме в цю мить, батьки розшукують його на Гакенштрассе.

— Мені пора йти, — сказав він. — У мене зустріч, а я вже запізнююсь. На добраніч, Елізабет.

— На добраніч, Ернсте.

Якусь мить він ще дивився їй вслід. Вона зникла, ніби розчинилася у темряві. "Треба було провести її додому", — майнула думка. Але йому було все байдуже. Він пригадав, що ще в дитинстві недолюбливав її. Швидко повернувшись, Гребер рушив у напрямку Гакенштрассе. Але там нікого не було. Тільки місяць та моторошна тиша свіжих руїн, що, наче відлуння серед німого крику, зависла над свіжими руїнами. Над давніми руїнами тиша була інша.

Бетхер уже чекав на нього на сходах ратуші. Над ним у блідому місячному світлі невиразно поблискувала голова химери на ринві.

— Ну, ти що-небудь довідався? — запитав Бетхер ще здалеку.

— Ні, а ти?

— Також ні. В лікарнях їх немає, і це вже напевно. Я оббігав сьогодні майже всі лікарні. Ех, друже, і надивився ж я! Жінки й діти — це все ж таки не солдати! Ходімо, може, десь вип'ємо по кухлеві пива!

Вони перетнули Гітлерплац. Їхні чоботи гриміли на всю площу.

— Ще один день минув, — зауважив Бетхер. — Але нічого не вдієш. Незабаром і відпустці кінець.

Він відчинив двері пивниці. Вони сіли за столик біля вікна. Штори були щільно запнуті. Нікельовані крани за стойкою тьмяно виблискували в сутінках. Очевидно, Бетхера знали в пивниці. Хазяйка сама принесла два кухлі пива. Бетхер глянув їй услід. Вона була повна, стегна погойдувались.

— Сидиш тут один як палець, — поскаржився він. — А десь сидить моя дружина. Така сама, сподіваюсь. Так можна й збожеволіти!

— Не знаю. Я зрадів би, якби раптом довідався, що десь сидять мої батьки. Байдуже, де.

— Можеш і так радіти. Батьки — це, друже, не жінка, прожити можна й без них. Вже добре, коли вони здорові. А ось дружина...

Вони замовили ще по кухлеві пива й розгорнули хвої пакети з вечерею. Хазяйка крутилася біля їхнього столика. Вона поглядала на ковбасу і жир.

— Хлопчики, а ви непогано живете! — мовила нарешті.

— Авжеж, непогано, — відповів Бетхер. — Маємо навіть по цілому подарунковому пакунку з м'ясом і цукром! Не знаємо тільки, куди з ними подітись. — Він ковтнув пива. — Тобі легше, — сказав гірко Греберові. — Ти підкріпишся, а потім підморгнеш якій-небудь повії і забудеш про своє нещастя!

— А хто забороняє це тобі?

Бетхер заперечливо похитав головою. Гребер здивовано подивився на нього. Такої відданості він просто не чекав від бувалого солдата.

— Вони надто худі, друже, — пояснив Бетхер. — Це просто прокляття, але мене приваблюють лише товсті жінки. Інших я просто не можу бачити. Нічого не виходить. Це все одно, якби я ліг у постіль з вішалкою для одягу. Тільки пишнотілі жінки! Інші не по мені.

— Ось і маєш саме таку, — Гребер кивнув на хазяйку.

— Е, ні, ти помиляєшся! — Бетхер пожвавішав. — Тут величезна різниця, друже. Те, що ти бачиш, — це драглі, жир, у якому можна втопитися. Жінка показна, повна, пишна, нівроку. Але ж це перина, а не двоспальний матрац на пружинах, яким є моя дружина. У моєї дружини все це немов залізне. Увесь дім ходором ходив, наче кузня, коли вона бралася за діло, а зі стін сипалася штукатурка. Ні, друже, таке на вулиці не валяється!

Бетхер зажурився. Гребер раптом почув запах фіалок. Він озирнувся. Вони росли у вазоні на підвіконні, і в їхньому запахіві, що так неждано й негадано сп'янив його, було все — безпека, батьківщина, надія і забуті мрії юності. Цей запах, міцний і несподіваний, мов напад, одразу ж розвіявся; але він так приголомшив і виснажив Гребера, як похід з повною викладкою по глибокому снігу.

Він підвівся.

Ти куди?! — здивувався Бетхер.

— Не знаю. Куди-небудь.

— Ти був у комендатурі?

— Був. Одержав направлення в казарму.

— Гаразд. Спробуй потрапити в кімнату сорок вісім.

— Спробую.

Бетхер пас очима хазяйку.

— Я трохи посиджу. Візьму ще пива.

Гребер неквапно простував вулицею в напрямку казарми. Ніч видалася холодна. На одному з перехресть над вирвою з-під бомби блищали покручені трамвайні рейки. В порожніх отворах, де раніше були двері, металом відсвічувало місячне сяйво. Він чув, як відлунювали його кроки, так наче під вулицею слідом за ним йшов ще хтось.

Все було пустельне, прозоре, холодне.

Казарма стояла на пагорбі за містом. Вона лишилась непошкодженою. Учбовий плац був залитий білим світлом, неначе вкритий снігом. Гребер увійшов у ворота. В нього було таке відчуття, ніби відпустка вже закінчилась. Все його минуле зникло, як зник будинок батьків, і він знову йшов на фронт — цього разу на інший, де не

стріляють, не носять гвинтівок і автоматів, але де на людину чекає не менша небезпека, ніж на справжньому.

Х

Це сталося через три дні. За столом у кімнаті сорок вісім четверо грали в скат. Вони грали вже два дні, роблячи перерви лише для їжі та сну. Троє гравців мінялися; четвертий з-за столу не вставав. Його прізвище було Румель, він приїхав у відпустку три дні тому і якраз вчасно, щоб поховати свою дружину й доньку. Дружину він упізнав по родимці на стегні — голови в неї не було. Після похорону він повернувся до казарми й почав грати в скат. Він ні з ким не розмовляв. Байдуже сидів за столом і грав. Гребер примостився біля вікна. Поруч, поклавши забинтовану праву ногу на підвіконня, сидів із пляшкою пива в руці єфрейтор Ройтер. Він був староста кімнати і страждав від подагри. Кімната сорок вісім була не лише притулком для нещасливих відпускників; вона була також госпіталем для легкохворих. За спинами гравців лежав сапер Фельдман. Він вважав справою честі відіспатись протягом трьох тижнів за всі три роки війни. Вставав чоловік лише для того, щоб поїсти.

— Де Бетхер? — запитав Гребер. — Ще не повернувся?

— Він подався в Гаст та Ібург. Сьогодні хтось позичив йому велосипед. Тепер він зможе об'їжджати за день по двоє сіл. Але в нього їх ще з десятків. А потім і табори по яких розвозили евакуйованих. До них сотні кілометрів. Як він туди дістанеться?

— Я написав у чотири табори, — сказав Гребер. — Від імені обох нас.

— Ти віриш у те, що одержиш відповідь?

— Ні. Але ж не лишається нічого іншого. Доводиться писати.

— А на чиє ім'я ти писав?

— На ім'я табірної начальства, крім того, в кожному табір особисто дружині Бетхера і моїм батькам.

Гребер дістав з кишені пачку листів і показав їх.

— Зараз віднесу на пошту.

Ройтер схвально кивнув головою.

— Де ти сьогодні побував?

— У міській школі і в гімнастичному залі церковної школи. Потім у гуртожитку і ще раз у довідковому бюро. Нічого нового.

Один з картярів, якого саме змінили в грі, підсів до них.

— Я не розумію, як ви, відпускники, можете жити в казармі? — промовив він до Гребера. — Щодо мене, то я тікав би якомога далі від самого казарменого духу. Знайшов би десь кімнатку, переодягнувся в цивільне і хоч на два тижні знову став би людиною.

— Хіба людиною стають після того, як одягають цивільне? — спитав Ройтер.

— Звичайно. А як же ще?

— От тобі й маєш, — звернувся Ройтер до Гребера. — Виходить, життя дуже просте, коли до нього ставитись просто. А в тебе є цивільний одяг?

— Немає. Він лежить під руїнами Гакенштрассе.

— Я тобі можу дещо позичити, якщо хочеш.

Гребер поглянув через вікно на двір казарми.

Кілька взводів училися там заряджати гвинтівки, кидати гранати і віддавати честь.

— Яке безглуздя, — сказав він. — На передовій я гадав, що тільки-но приїду у відпустку, одразу ж закину все оце остогидле дрантя в куток і одягну цивільне. А тепер мені все байдуже.

— Це тому, що ти звичайнісінька казармена вонючка, — заявив картяр, відкусивши шмат ліверної ковбаси. — Вонючка, яка не здатна оцінити, що добре, а що погано. Завжди отак по-дурному виходить: відпустки дають не тим, кому треба! — Він знову пішов до столу, щоб грати далі. Він уже програв Румелю чотири марки, а вранці лікар визнав його придатним для строювої служби. Настрій у нього був зіпсований.

Гребер підвівся.

— Ти куди? — запитав Ройтер.

— До міста. Зайду на пошту, а потім шукатиму далі.

Ройтер відставив порожню пляшку з-під пива.

— Не забувай, що ти у відпустці. І що вона скоро закінчиться.

— Цього я не забуваю, — гірко відповів Гребер.

Ройтер обережно зняв з підвіконня свою перев'язану ногу і випростав її.

— Я не про це. Роби все можливе, щоб розшукати батьків. Але не забувай про свою відпустку. Тепер ти одержиш її не скоро.

— Я це знаю. А до того я ще не раз матиму нагоду простягнути ноги. Це я також знаю.

— Добре, — сказав Ройтер. — Коли ти знаєш про це, значить, все гаразд.

Гребер рушив до дверей. За столом, де сиділи картярі, Румель саме одержав на руки чотири валети та ще й на додачу всю трефу. Карта була гідна подиву. Він обігрував своїх партнерів з кам'яним виразом на обличчі. Шансів ні в кого не було.

— Без ножа ріже, — з відчаєм промовив картяр, який назвав Гребера казарменою вонючкою. — Чоловікові йде така карта, а він навіть не усміхнеться!

— Ернсте!

Гребер озирнувся. Перед ним стояв невисокий на зріст, кремезний чоловік у формі крайслейтера. На мить Гребер замислився; потім пригадав це кругле обличчя з рум'яними щоками і схожими на горіхи очима.

— Біндінг, — промовив він. — Альфонс Біндінг!

— Власного персоною!

Біндінг усміхнувся до нього.

— Подумати тільки, Ернсте, ми не бачилися з тобою цілу вічність! Звідки ти?

— З Росії.

— Значить, у відпустку! Це треба відзначити. Ходімо до мене. Я живу тут поряд. Є першокласний коньяк. От тобі й на! Зустріти давнього шкільного товариша, що прибув просто з фронту! Це треба примочити!

Гребер мовчки дивився на нього. Вони з Біндінгом кілька років училися в одному

класі, але він майже забув його. Десь випадково чув, що Альфонс уступив у партію і досяг там якихось успіхів. І ось він стоїть перед ним, веселий і безтурботний.

— Ходімо, Ернсте! — наполягав Біндінг. — Не церемонься!

Гребер замотав головою.

— В мене немає часу.

— Але ж, Ернсте! Всього-на-всього по одненькій. Для цього в давніх друзів завжди знайдеться хвилина.

Давні друзі. Гребер глянув на Біндінгів мундир. Той, як видно, досяг неабияких успіхів. А раптом саме він допоможе йому розшукати батьків, промайнула думка. Адже він — партійний діяч.

— Гаразд, Альфонсе, — сказав Гребер. — По одній можна.

— От і добре, Ернсте. Ходімо, це недалеко.

Проте це виявилось далі, ніж Біндінг запевняв. Він жив на околиці міста в невеличкій білій віллі, що мирно і неушкоджено стояла в гаю під високими березами. На деревах висіли шпаківні, десь дзюрчала вода.

Біндінг зайшов у дім перший. В коридорі висіли оленячі роги, череп дикого кабана і чучело ведмежої голови. Гребер здивовано розглядав усе це.

— Ти такий завзятий мисливець, Альфонсе?

Біндінг усміхнувся.

— Де там! Ніколи навіть рушницю в руки не брав. Це тільки прикраси. А непогано, правда ж? Справжній німецький дух!

Він провів Гребера до кімнати, вся підлога якої була вистелена килимами. На стінах висіли картини в розкішних рамах. Кругом стояли шкіряні крісла.

— Якої ти думки про цю халупу? — гордо запитав Біндінг. — Затишно, еге ж?

Гребер кивнув. Партія дбає про своїх людей. Альфонс був сином дрібного торговця молоком. Батькові коштувало великих зусиль вивчити його в гімназії.

— Сідай, Ернсте. Як тобі подобається мій Рубенс?

— Хто?

— Та Рубенс же! Ота мазанина над роялем!

Це був портрет пишнотілої голої жінки, що стояла на березі ставка. Вона мала золотаві коси і широченний зад, освітлений сонцем. "На Бетхерів смак", — подумав Гребер.

— Гарно, — похвалив він.

— Гарно? — Біндінг був досить-таки розчарований. — Чоловіче, це просто прекрасно! Від того самого торговця-антиквара, в якого купує сам рейхсмаршал. Шедевр! Я придбав його за безцінь через другі руки. Тобі не подобається?

— Подобається. Тільки ж я її ньому нічого не тямлю. Але я знаю одного хлопця, який збожеволів би, побачивши цю картину.

— Справді? Відомий колекціонер?

— Та ні, але знавець Рубенса.

Біндінг був у захваті.

— Я радий, Ернсте! Справді, радий! Адже мені самому ніколи навіть не думалось, що я буду колекціонувати твори мистецтва. Ну, а тепер розповідай, як тобі живеться і що ти поробляєш. І чи не можу я тобі стати в пригоді. У кожного ж свої зв'язки. — І він хитро усміхнувся.

Гребер, сам того не бажаючи, був зворушений. Це вперше йому без усякої перестороги запропонували допомогу.

— Ти можеш дещо зробити для мене, — сказав він. — Мої батьки пропали безвісти. Можливо, вони евакуйовані, а може, десь у селі. Як мені їх розшукати? Тут, у місті, їх, очевидно, немає.

Біндінг сів у крісло біля столика для куріння, з кованої міді. Його блискучі чоботи нагадувала пічні труби.

— Якщо в місті їх немає, це значно ускладнює справу, — сказав він. — Я спробую дещо розвідати. Для цього потрібно кілька днів. А може, й більше. Все залежатиме від того, де вони. Тепер тут усе догори ногами, ти ж сам бачиш.

— Так, я це помітив.

Біндінг підвівся і підійшов до шафи. Дістав пляшку і дві чарки.

— Спочатку вип'ємо, Ернсте. Справжній арманьяк. Я його більше люблю, ніж коньяк. За твоє здоров'я!

— За твоє здоров'я, Альфонсе!

Біндінг знову наповнив чарки.

— Ти де зупинився? У рідні?

— В нас нікого з рідні у місті немає. В казармі. Біндінг поставив чарку на стіл.

— Але ж, Ернсте, це безглуздо! Відпустка в казармі! Це ж узагалі не відпустка. Ти міг би пожити в мене. Тут вистачить місця! Спальня, ванна, все що хочеш, ніякої мороки.

— Хіба ти живеш тут сам?

— Ну звичайно! Ти, може, думаєш, що я одружився? Я ще не настільки з глузду з'їхав. При моєму становищі і так двері від жінок не зачиняються. Можеш мені повірити, Ернсте, вони просто повзають переді мною на колінах.

— Справді?

— На колінах! Ось хоч би вчора. Дама з вищих кіл, руде волосся, чудові груди, вуаль, хутряне пальто. Тут, на цьому килимі, вона ридала ридма і була згодна на все. Хотіла, щоб я допоміг їй визволити чоловіка з концентраційного табору.

Гребер поглянув на нього.

— А тобі це під силу?

Біндінг розсміявся.

— Запроторити туди можу, але визволити — це справа не проста. Я їй, звичайно, цього не сказав. Ну, то як? Переїздиш до мене? Ти ж бачиш, як тут!

— Авжеж, бачу. Але поки що я не можу переїхати. Я скрізь розіслав запити про батьків і вказав зворотню адресу казарми. Я повинен чекати, доки надійдуть відповіді.

— Гаразд, Ернсте. Тобі видніше, як то кажуть. Але пам'ятай, що в Альфонса для

тебе завжди є місце. І харчі першокласні. Я людина передбачлива.

— Дякую, Альфонсе.

— Дурниці! Адже ми шкільні товариші. Треба триматися один одного. Ти ж частенько давав мені списувати класні роботи. До речі, ти ще не забув Бурмайстера?

— Нашого вчителя математики?

— Його. Це завдяки цьому недоноскові я кулею вилетів із школи. Через історію з Люсі Едлер. Пам'ятаєш?

— Звичайно, — відповів Гребер. Він, нічого не пам'ятав.

— Чоловіче, як я благав його нікому не доповідати! Але все марно, він був невмолимий, мов сатана. Мовляв, моральні принципи і таке інше. Батько тоді мене мало не вбив. Бурмайстер! — Альфонс процідив це ім'я крізь зуби. — Я поквитався з ним, Ернсте! Потурбувався, щоб йому дали півроку концтаборів. Подивився б ти на нього після того, як він звідти вийшов! Коли він мене побачив, то виструнчився і мало в штани не наклав! Він мене вчив, а я його добре провчив. Непоганий жарт, еге ж?

— Так.

Альфонс засміявся:

— Від таких жартів на душі стає легше. В цьому й полягає перевага нашого руху, який дає нам такі можливості.

Побачивши, що Гребер підвівся, запитав:

— Ти вже збираєшся тікати?

— Мушу. Не сидиться мені.

Біндінг кивнув. Його обличчя стало поважним.

— Я розумію, Ернсте. Мені тебе страшенно шкода. Ти ж це знаєш, чи не так?

— Так, Альфонсе. — Гребер знав, що ще може сказати Біндінг, і тому хотів піти якомога скоріше. — Я навідаюсь до тебе через кілька днів.

— Приходь завтра по обіді. Або надвечір. Десь о пів на шосту.

— Гаразд, прийду. О пів на шосту. Ти гадаєш, тобі вдасться до завтра що-небудь довідатись?

— Можливо. Побачимо. В усякому разі, перехилимо по чарчині. До речі, Ернсте, ти не звертався в госпіталі?

— Звертався.

Біндінг кивнув.

— І — звичайно, на всякий випадок — варто було б поцікавитись на кладовищах.

— Про це я не подумав.

— А ти все-таки навідайся. Просто на всякий випадок. Адже зареєструвати всіх ще не встигли.

— Завтра навідаюсь.

— Гаразд, Ернсте, — промовив Біндінг з полегшенням. — Завтра посидимо довше. Ми давні шкільні друзі і повинні триматися купи. Ти навіть не уявляєш, як самотньо відчуває себе людина на такій посаді, як моя. Кожний від тебе щось хоче...

— Я теж просив тебе...

— Це зовсім інша справа. Я маю на увазі тих, хто канючить для себе всілякі привілеї.

Біндінг узяв пляшку арманьяку, різким ударом руки загнав корок і простягнув її Греберові.

— Тримай, Ернсте! Візьмеш із собою. Це добрий напій. Він тобі ще знадобиться. Зачекай хвилинку! — Він прочинив двері: — Фрау Кляйнерт! Дайте шматок паперу! Або кульок!

Гребер стояв з пляшкою в руках.

— Може, не варто, Альфонсе...

Біндінг енергійно заперечив:

— Бери! У мене повний погріб цього добра!

Він узяв кульок, який принесла економка, і поклав туди пляшку.

— Хай тобі щастить, Ернсте! Вище голову! До завтра!

Гребер рушив на Гакенштрассе. Альфонс приголомшив його. "Крайсляйтер! — думав він. — Перша людина, яка без зайвих розмов згодилася мені допомогти, запропонувала їжу й квартиру, виявилась партійним бонзою!" Він заховав пляшку до кишені шинелі.

Вечоріло. Небо відсвічувало перламутром, а дерева чітко вимальовувались на тлі ясної далини. Синюваті сутінки спадали на руїни.

Гребер зупинився біля дверей, на яких висіла своєрідна стінна газета зруйнованого міста. Його записка зникла. Він спершу подумав, що її зірвав вітер; але ж тоді залишилися б кнопки. Проте їх теж не було. Отже, хтось зняв записку.

Гребер раптом відчув, як уся кров прилинула йому до серця. Квапливо оглянувши двері, шукаючи для себе записки. Але нічого не знайшов. Тоді подався до будинку батьків. Друга його записка ще стриміла між двома цеглинами. Він вийняв її і уважно оглянув. Ніхто не брав її в руки. Ніяких вістей не було.

Гребер випростався і, нічого не розуміючи, озирнувся довкола. Потім помітив; як у кінці вулиці вітер перекочує з місця на місце щось біле. Він побіг туди. Це була його записка. Він підняв її і почав розглядати. Хтось зірвав її. Збоку каліграфічним почерком було виведено: "Не кради!" Спершу Гребер не міг добрати, що все це означає. Та потім згадав, що обидві кнопки зникли, а на зверненні матері, з якого він їх зняв, знову стояли всі чотири. Мати забрала свою власність і провчила його.

Він знайшов два пласких камінці, поклав свою записку на землю біля дверей і притиснув її камінцями. Потім вернувся до будинку батьків.

Зупинився перед руїнами і звів очі вгору. Зелене плюшеве крісло зникло. Хтось, мабуть, забрав його. На тому місці, де стояло крісло, з-під сміття виглядало кілька зіжмаканих газет. Він поліз і дістав їх. Це були давні газети, переповнені повідомленнями про звияти та іменами переможців, пожовклі, брудні й подерті. Він відкинув їх убік і заходився шукати далі. Незабаром знайшов невеличку книжку, розкриту, пожовклу, затиснуту між двома балками, немовби хтось зібрався її читати. Він дістав її і відразу ж упізнав. Це був його власний шкільний підручник. Він погортав його ззаду наперед і на першій сторінці побачив своє вицвіле прізвище. Очевидно, він

написав його, коли йому було дванадцять чи тринадцять років.

Це був катехізис, за яким вивчався закон божий. Книжка, що мала сотні запитань і сотні відповідей. Сторінки рясніли кляксами, на деяких стояли помітки, зроблені ним самим. Він розглядав їх неуважно. І раптом перед його очима все похитнулось, і він не знав, що саме, — зруйноване місто зі спокійним перламутровим небом чи невеличка жовта книжечка в його руках, котра давала відповіді на всі запитання, які цікавили людство.

Гребер відклав катехізис і шукав далі. Але нічого більше не знаходив — ні книжок, ні інших речей з квартири батьків. Це було дивно; вони жили на третьому поверсі, і їхні речі, мабуть, лежали під руїнами глибше. Катехізис під час вибуху, очевидно, підлетів високо вгору, і, оскільки був легкий, опустився на руїни останнім. "Немов голуб, — подумав Гребер. — Самотній білий голуб безпеки і миру з усіма своїми запитаннями і вичерпними відповідями, що злетів у ніч, сповнену вогню, чаду, задухи, криків і смерті".

Він посидів ще трохи на руїнах. Свіжий вечірній вітер почав гортати сторінки книги, і можна було подумати, що хтось невидимий читає її. "Бог милосердний, — стояло на одній сторінці, — всемогутній, всевідаючий, мудрий, найблагородніший і справедливий..."

Гребер дістав пляшку арманьяку, яку йому дав Біндінг. Відкоркував її і надпив. Потім вибрався на вулицю. Катехізиса з собою він не взяв.

Стемніло. Світла не було ніде. Гребер ішов через Карлсплац. На розі біля бомбосховища він мало не зіткнувся з якимсь чоловіком. Це був ще молодий лейтенант, який кудись поспішав.

— Треба бути уважнішим, — роздратовано кинув офіцер.

Гребер звів на нього очі.

— Гаразд, Людвігу, — відповів він, — на другий раз буду уважнішим.

Лейтенант здивовано втупився в Гребера. Потім широка усмішка розпливлася на його обличчі.

— Ернст? Ти?!

Це був Людвіг Вельман.

— Ти що тут робиш? У відпустці? — запитав він.

— Так. А ти?

— В мене вона закінчилася. Сьогодні від'їжджаю. Тому й поспішаю.

— Як відпочив?

— Так собі! Ти ж сам знаєш, як! Але наступного разу я зроблю по-іншому. Нікому нічого не скажу і подамся світ за очі, тільки не додому!

— Чому?

Вельман скривився.

— Сім'я, Ернсте! Батьки! Ні греця не вдієш! Зіпсують усю відпустку! Давно ти тут?

— Чотири дні.

— Почекай, сам у всьому переконаєшся!

Вельман спробував припалити сигарету. Вітер погасив сірника. Гребер дав йому свою запальничку. На мить вогник освітив вузьке, енергійне Вельманове обличчя.

— Вони й досі мають нас за дітей, — сказав він, випускаючи дим. — Досить лише зникнути на один вечір, як вони одразу ж надуваються. Весь час мусиш бути тільки з ними. Для матері я все ще тринадцятилітній. Першу половину відпустки вона вмивалася сльозами з нагоди мого приїзду, другу — через те, що я маю від'їжджати. Що тут удієш?

— А батько? Адже він був солдатом у першу світову?

— Він про це забув. Або майже забув. Для старого я герой. Він пишається моїм іконостасом на грудях. Скрізь хоче бути поряд зі мною. Зворушливий, допотопний стариган. Вони вже не розуміють нас, Ернсте. Пильнуй, щоб і твої не тримали тебе за поли!

— Постараюсь, — відповів Гребер.

— Вони гадають, що роблять добро. Ними керуй турбота й любов, але саме в цьому все безглуздя! Ти безсилий в такій ситуації. Ще й почуваєш себе невдячною худобиною.

Вельман поглянув услід якійсь дівчині, панчохи якої промайнули в пітьмі світлою плямою.

— Отак і пропала відпустка, — сказав він. — Все, на що я спромігся, це умовив їх не приходити на вокзал проводити мене. Але я ще не певен, що вони там не з'являться.

Він засміявся.

— Треба з перших днів правильно почати, Ернсте! Зникай хоч вечорами. Вигадай якусь причину! Курси або ще щось! Службові справи! А то матимеш халепу, як я, і твоя відпустка скидатиметься на відпустку гімназиста!

— Гадаю, в мене все складеться по-іншому.

Вельман потиснув Греберові руку.

— Сподіваюсь! Тоді тобі більше поталанить, аніж мені! Ти навідувався до нашої школи?

— Ні.

— І не треба. Я там був. Дав маху. Аж на душі противно. Був один путящий вчитель, і того вигнали. Польмана, що викладав закон божий. Ти ж ще не забув його?

— Звичайно, ні. Я повинен навіть його відвідати.

— Остерігайся. Він у чорних списках. Краще плюнь на все! Не треба нікуди повертатись. Ну, хай тобі щастить, Ернсте! "Життя наше славне, коротке..." Чи не так?

— Так, Людвігу! З безкоштовним харчуванням, відрядженнями за кордон і похороном за державний рахунок!

— Нічого не скажеш, потрапили в лайно! Одному богові відомо, коли тепер побачимося знов!

Вельман засміявся і зник у темряві.

Гребер пішов далі. Він не знав, куди податися. В місті було темно, мов у могилі. Він не міг шукати далі і тому вирішив, що повинен набратися терпіння й чекати. Попереду довгий вечір. До казарми йти не хотілося, до знайомих — також. Гребер не міг зносити

їхнього мовчазного співчуття і знав, що в душі вони раділи, коли він ішов від них.

Неуважно розглядаючи побиті дахи будинків, Гребер простував далі. На що він сподівався? На тихий острівець у тилу? Батьківщина, безпека, притулок, відрада? Можливо. Але острови надії давно потонули в одноманітній безглуздій смерті; фронти прорвано, і тепер війна триває скрізь. Скрізь — і в помислах та серцях.

Він саме проходив повз кінотеатр і зазирнув усередину. В залі було не набагато темніше, ніж на вулиці. Все-таки, мабуть, краще сидіти тут, аніж блукати в темряві містом чи зайти в яку-небудь пивницю й напиться до нестями.

XI

Кладовище було залите сонцем. Гребер побачив, що ворота знесено бомбою. Кілька хрестів і гранітних надгробків валялися на алеї та поміж могилами. Плакучі верби були вивернуті з корінням; тепер воно скидалося на гілля, а гілля — на довге, зелене коріння. Деревя мали вигляд якихось дивовижних рослин, викинутих Підземним морем. Майже всі кістки, що повилітали з могил, були визбирані й знесені до купи, тільки де-не-де у вітті плакучих верб позависали уламки трухлявих домовин та рештки кісток. Але черепів не видно було.

Поряд з каплицею спорудили сарай. У ньому працювали наглядач і двоє сторожів. Наглядач був мокрий від поту. Почувши, що Гребер хоче, він замахав руками:

— Нема коли, чоловіче! Дванадцять поховань лише до обіду! Боже праведний, звідки ми можемо знати, чи лежать тут ваші батьки? У нас тут десятки могил, на яких ні надгробків, ні прізвищ. Тут справжнє масове виробництво! Звідки ж ми можемо що-небудь знати?

— Ви що, не ведете ніяких записів?

— Записів? — гірко повторив наглядач і поглянув на обох сторожів. — Йому захотілося мати записи! Ви чули? Записи! А чи знаєте ви, скільки ще покійників нам треба поховати? Двісті! Знаєте, скільки їх нам привезли після останнього нальоту? П'ятсот! А скільки після передостаннього? Триста! А минуло лише чотири дні. Хіба ми встигнемо? Ми не готові до цього! Нам потрібні екскаватори, а не гробарі, щоб закопати всіх тих, що лежать. А може, ви знаєте, коли чекати наступного нальоту? Сьогодні ввечері? Завтра? А йому, бачте, подавай записи!

Гребер нічого не відповів. Він дістав із кишені пачку сигарет і поклав на стіл. Наглядач і сторожі презирнулись. Гребер якусь мить почекав. Потім додав ще три сигарети. Він привіз їх з Росії для батька.

— Ну, гаразд, — промовив наглядач. — Зробимо все, що в наших силах. Напишіть, як їх звати. Один з нас питає в конторі кладовища. Крім того, ви можете оглянути мертвих, які ще не зареєстровані. Вони лежать рядами попід муром.

Гребер пішов туди. Деякі мертві лежали в домовинах, на ношах, на інших хтось поклав таблички з іменами, квіти, решта були просто накриті білими простирадлами. Він читав прізвища, піднімав простирадла на тих, які не мали прізвищ, і підійшов нарешті до невідомих, що лежали під вузьким дашком уздовж муру.

В одних були заплющені очі, в інших складені руки, але більшість лежали так, як їх

знайшли, хіба що руки були притиснуті до тіла та вирівняні ноги, аби вони займали менше місця. Повз них низкою проходили мовчазні люди. Вони зосереджено вдивлялися в бліді, закам'янілі обличчя, намагаючись упізнати рідних.

Гребер і собі прилаштувався ззаду. За кілька кроків від нього якась жінка раптом опустилася перед трупом навколішки і заридала. Інші мовчки обминали її і, нахилиючись, простували далі з такими зосередженими обличчями, що на них нічого не можна було прочитати, крім тривожного чекання. І тільки коли вони вже наближалися до кінця цього сумного ряду, в їхніх очах поступово з'являвся слабкий проблиск надії, а ті, хто проходив ряд до кінця, полегшено зітхали.

Гребер вернувся назад.

— Ви вже були в каплиці? — спитав наглядач.

— Ні.

— Розірвані на шматки лежать там. — Чоловік подивився на Гребера. — Треба мати неабиякі нерви. Але ж ви солдат.

Гребер зайшов до каплиці. Потім вийшов. Наглядач стояв коло дверей.

— Жахливо, чи не так? — Він допитливо поглянув на Гребера. — Дехто втрачає тут свідомість.

Гребер нічого не відповів. За своє життя він бачив стільки трупів, що ці не справили на нього ніякого враження. Не схвилювало його навіть те, що це були цивільні люди — переважно жінки та діти. Він надивився такого вдосталь, а шматки тіл росіян, голландців, французів нічим не відрізнялись від тих, які він побачив тут.

— В конторі кладовища ваші не зареєстровані, — заявив наглядач. — Але в місті є ще два великих морги. Ви там вже були?

— Так.

— Вони хоч лід мають. Їм краще, ніж нам.

— Вони переповнені.

— Звичайно. Але вони охолоджуються. А в нас такої змоги немає. Тим часом погода стає дедалі теплішою. Досить двох нальотів підряд і сонячних днів, і в нас буде катастрофа. Доведеться копати братські могили.

Гребер кивнув. Проте він не розумів, чому катастрофа саме в цьому. Катастрофою було те, що довело до братських могил.

— Ми робимо все, що можемо, — розповідав наглядач. — Гробарів набрали, здається, скільки треба, але їх все одно не вистачає. Техніка тут, як на сьогодні, явно застаріла. До того ж релігійні відправи...

Він замовк і якусь мить замислено дивився понад муром. Потім, кивнувши, попрощався і поспішив назад до сарая — вірний, запопадливий прислужник смерті.

Греберу довелося трохи почекаати; дві похоронні процесії заступили вихід. Він ще раз оглянувся. Священики молилися над могилами, біля свіжих горбочків землі стояли рідні, знайомі і друзі покійних, долинав запах зів'ялих квітів і глини, співали пташки. Вздовж муру так само тяглася довга низка людей, що шукали своїх рідних, гробарі копали свіжі могили, довкола снували каменотеси та службовці похоронних бюро.

Пристанище смерті стало тепер найбільш людним місцем у всьому місті.

Невеличкий будинок Біндінга білів у сутінках саду. На лужку було влаштовано басейн для птахів, у ньому хлюпала вода. Біля бузку цвіли нарциси й тюльпани, а під березами стояла біла мармурова скульптура дівчини.

Двері відчинила економка. Це була сива жінка у великому білому фартусі.

— Ви пан Гребер, еге ж?

— Так.

— Пана крайсляйтера немає вдома. Він поїхав на якісь важливі партійні збори. Але він залишив для вас дещо.

Гребер пройшов за нею в будинок з оленячими рогами й картинами. Картина Рубенса сама світилася в напівтемряві. На мідному столику для куріння стояла загорнута в папір пляшка. Поряд лежав лист. Альфонс писав, що про Греберових батьків нічого певного довідатися ще не вдалось; але в списках убитих і поранених їх ніде немає. Очевидно, їх або евакуювали, або вони самі кудись виїхали. Нехай Гребер завітає ще завтра. А горілку хай вип'є сьогодні, хоча б за те, що він далеко від Росії.

Гребер заховав листа і пляшку до кишені. Економка все ще стояла в дверях.

— Пан крайсляйтер передавав вам щирий привіт.

— Вітайте і його, будь ласка. Скажіть йому, що я зайду завтра. І красно дякую за пляшку. Я її використаю за призначенням.

Жінка по-материнському всміхнулася.

— Він буде дуже радий. Це така добра людина!

Гребер вийшов через сад на вулицю. "Добра людина, — думав він. — А чи був Альфонс добрим і до вчителя математики Бурмайстера, якого запроторив до концтабору? Кожна людина, мабуть, до одних добра, а до інших — навпаки".

Він намацав листа і пляшку. Випити? Але за що? За надію, що батьки ще живі? А з ким? З мешканцями кімнати сорок вісім у казармі? Гребер вдивлявся в сутінки, що ставали дедалі глибшими і густішими. Можна віднести пляшку Елізабет Крузе. Горілка їй не завадить, так само, як і йому. У нього ж іще залишалось трохи арманьяку.

Двері відчинила жінка з невиразним обличчям.

— Я до фрейлейн Крузе, — рішуче сказав Гребер і хотів пройти повз неї в кімнату. Але жінка не відступила з дороги.

— Фрейлейн Крузе немає вдома, — відповіла вона. — Ви маєте про це знати.

— Чому це раптом я маю про це знати?

— Хіба вона вам нічого не сказала?

— Я забув. То коли ж вона повернеться?

— О сьомій.

Гребер і не подумав, що може, не застати Елізабет удома. Він завагався, чи варто лишати горілку, хто знає, що спадє на думку донощиці. Чого доброго, ще вип'є сама.

— Гаразд, я зайду пізніше, — сказав нарешті.

Він нерішуче зупинився на вулиці. Поглянув на годинник. Було близько шостої. Його знов чекав довгий і похмурий вечір. "Не забувай, що ти у відпустці", — сказав

йому Ройтер. Гребер не забував; але самого лише усвідомлення цього факту було мало.

Він пішов на Карлсплац і сів на лавку в сквері. Бомбосховище було схоже на величезну потворну жабу. Завбачливі й обережні люди пірнали в нього, наче тіні. Темрява виповзала з кущів і поглинала останні відблиски світла.

Гребер непорушно сидів на лавці. Ще годину тому він і на думці не мав знову зустріти Елізабет. Якби він її застав, то, мабуть, віддав би горілку і пішов собі геть. Але тепер Гребер з нетерпінням чекав сьомої години.

Елізабет відчинила йому сама.

— Не сподівався, що відчиниш ти, — сказав він здивовано. — Я чекав дракона, який охороняє вхід.

— Фрау Лізер немає вдома. Пішла на якісь жіночі збори.

— У бригаду плоскостопих! Нічого дивного! Її місце саме там! — Гребер роззирнувся. — Тут усе виглядає зовсім по-іншому, коли її немає.

— Все виглядає по-іншому тому, що в передпокої горить світло, — відповіла Елізабет. — Я вмикаю його щоразу, коли вона йде з дому.

— А коли вона вдома?

— Коли вона вдома, ми економимо. Це в патріотичному дусі. Треба сидіти в темряві.

— Твоя правда. Тоді вони нас люблять особливо, — підсумував Гребер. Він дістав з кишені пляшку. — Я тут приніс тобі трохи горілки. З погребя одного крайсляйтера. Подарунок шкільного товариша.

Елізабет здивувалася:

— Ти маєш таких шкільних товаришів?

— Авжеж, як і ти примусових сусідів.

Вона усміхнулась і взяла пляшку.

— Пошукаю, чи не завалявся де-небудь штопор.

Елізабет вийшла на кухню. Гребер помітив, що сьогодні вона одягла чорний пуловер і вузьку чорну спідницю. Її волосся було туго зав'язане па потилиці яскраво-червоною стрічкою. Плечі вона мала прямі, міцні. Стегна вузькі.

— Я не знайшла штопора, — сказала дівчина і засунула шухляду. — Фрау Лізер, мабуть, дотримується сухого закону.

— Вона на таку не схожа. Але навіщо нам штопор?

Гребер узяв пляшку, оббив сургуч і двічі вдарив дном об своє стегно. Корок вискочив.

— Ось так це роблять солдати, — резюмував він. — Чарки в тебе є? Чи питимемо нахильці?

— У моїй кімнаті є чарки. Ходімо.

Гребер пішов слідом за нею. Несподівано він відчув радість від того, що прийшов до неї. Він уже боявся, що ще один вечір доведеться просидіти самому.

Елізабет взяла з книжкової полиці на стіні дві тоненькі чарки для вина. Гребер оглянув кімнату. Він не впізнав її. Ліжка, два крісла у зелених чохлах, книги, письмовий стіл у стилі бідермайер... Кімната мала старомодний, спокійний вигляд.

Минулого разу вона справила на нього зовсім інше враження. "Все це, очевидно, через оте жахливе завивання сирен, — вирішив Гребер. — Сьогодні в Елізабет теж інший вигляд. Інший, але не старомодний і не спокійний".

Вона обернулась.

— Скільки ж це часу минуло відтоді, як ми бачилися востаннє?

— Сто років! Тоді ми були ще дітьми і не було війни.

— А тепер?

— Тепер ми — старі, але без досвіду старості. Старі, цинічні, позбавлені віри, інколи сумні. Не часто, але сумні.

Вона подивилась на нього:

— Це правда?

— Ні. Але що таке правда? Ти це знаєш?

Елізабет похитала головою.

— А чи завжди, власне, щось має бути правдою? — запитала по хвили.

— Мабуть, ні. Чому ти питаєш?

— Бо я не знаю. Але якби люди не намагалися переконати одне одного у своїй, власній правді, то, можливо, було б менше воєн.

Гребер засміявся. Слова Елізабет здалися йому дивними.

— Терпіння, — проказав він. — Ось чого нам бракує, чи не так?

Елізабет ствердно кивнула. Він узяв чарки і наповнив їх по вінця.

— За це й вип'ємо. Крайслейтер, який дав мені цю пляшку, напевно був далекий від таких думок. Але саме тому й вип'ємо!

Він вихилив свою чарку до дна.

— Ще по одній? — спитав у дівчини.

Елізабет стрепенулась.

— Так, — відповіла нарешті.

Він налив і поставив пляшку на стіл. Горілка була міцна, чиста. Елізабет випила чарку.

— Ходімо, — сказала вона. — Я продемонструю тобі зразок терпіння.

Вона провела його через передпокій і відчинила якісь двері.

— Фрау Лізер, поспішаючи, забула замкнути. Поглянь на її кімнату. Не думай, що я зловживаю довір'ям. Вона обшукує кожний куточок моєї кімнати, коли мене немає вдома.

Одна половина кімнати була обставлена звичайно. Але на стіні навпроти вікна у масивній рамі висів великий кольоровий портрет Гітлера, прикрашений ялиновим віттям і вінками з дубового листя. Під портретом стояв стіл, на ньому лежав величезний прапор зі свастикою, а зверху — розкішне видання "Майн кампф" у чорній шкіряній оправі з золотою свастикою. Обабіч стояли срібні підсвічники, а поряд знімки фюрера — на одному він був із вівчаркою в Берхтесгадені, а на другому — з білявою дівчинкою, яка дарує йому квіти. Доповнювали куточок кинджали з пам'ятними написами та партійні значки.

Гребера це не дуже здивувало. Таке йому траплялося бачити вже не раз. Культур диктатора поклонялося багато людей.

— Вона тут і свої доноси пише? — запитав Гребер.

— Ні, вона їх складає за письмовим столом мого батька.

Гребер оглянув письмовий стіл. Це був старовинний секретер з полицями і кришкою на роликах.

— Він надійно замкнений, — мовила Елізабет. — Проникнути всередину неможливо. Я вже не раз пробувала.

— Це вона донесла на твого батька?

— Я точно не знаю. Відтоді, як його забрали, від нього не було жодної звістки. Вона ще до того жила тут зі своєю дитиною. Займала одну кімнату. Коли ж батька забрали, вона одержала ще дві його кімнати.

— Ти гадаєш, що вона написала донос саме для цього? — спитав Гребер.

— А чому б і ні? Нерідко підстав буває ще менше.

— Звичайно. Але цей "вівтар" наштотує мене на думки, що твоя сусідка належить до фанатичок з бригади плоскостопих.

— Ернсте, — гірко, мовила Елізабет. — Невже ти справді гадаєш, що фанатизм не може поєднуватися з прагненням до наживи?

— Чому ж, буває й так. Навіть часто. Дивно тільки, що про це завжди забувають! Є банальні речі, які людина випадково десь почула, а потім несвідомо повторює їх. Світ не ділиться на полички з етикетками. А людина тим паче. Цілком можливо, що ця зміюка любить свою дитину, чоловіка, квіти і захоплюється абстрактним благородством. В доносі на батька вона написала щось суттєве чи все вигадала?

— Батько був доброзичливий, необережний і, очевидно, вже давно під підозрінням. Не кожний промовчить, коли йому щодня доводиться вислуховувати у власній квартирі партійні промови.

— А ти не знаєш, що він сказав?

Елізабет стонула плечима.

— Він більше не вірив у те, що Німеччина виграє війну.

— У це тепер багато хто не вірить.

— І ти?

— І я. А тепер ходімо звідси. А то ця сатана ще застане тебе тут: від неї можна чекати чого завгодно!

Елізабет усміхнулась:

— Не застане. Я замкнула входні двері. Вона не може зайти.

Дівчина підійшла до дверей і відсунула засув. "Слава богу, — подумав Гребер. — Коли вже вона великомучениця, то хоч обережна і не дуже мучить себе докорами совісті".

— Тут пахне, як на кладовищі, — сказав він. — Це, мабуть, зіпріло оте прокляте дубове листя. Давай трохи вип'ємо. — Він знову наповнив чарки. — Тепер я розумію, чому ми відчуваємо себе старими. Надто багато ми надивилися всілякого лайна. Лайна,

що його розворушили люди, які старші від нас і яким варто було б не забувати про розум.

— А я не почуваю себе старою, — заперечила Елізабет.

Він окинув її поглядом. Справді, вона зовсім не скидалася на стару.

— Ну й радій! — відповів Ернст.

— Я лише почуваю себе ув'язненою, — додала дівчина. — А це гірше, ніж старість.

Гребер сів у крісло в стилі бідермайер.

— Хтозна, чи не донесла ця баба вже й на тебе, — промовив він. — Може, їй кортить заволодіти всією квартирою. Навіщо тобі чекати? Тікай звідси! Прав у тебе ніяких, ти ж сама це розумієш.

— Так, я це розумію.

Елізабет раптом видалася Греберові впертою і безпорадною.

— Це ніби забобон, — раптом проказала вона покvapно і змучено, так наче вже тисячу разів повторювала це сама собі.— Поки я тут, я вірю в повернення батька. Якщо ж виїду звідси, це означатиме, що я залишила його в біді. Ти це розумієш?

— Тут нема чого розуміти. Це просто робиш. І все. Навіть коли це безглуздо.

— Гаразд.

Елізабет взяла чарку й випила. В передпокої заскреготав ключ.

— Ось і вона, — сказав Гребер. — Вчасно. Очевидно, збори закінчилися рано.

Вони прислухалися до кроків у передпокої. Гребер поглянув на грамофон.

— У тебе є що-небудь, крім маршів? — запитав він.

— Немає. Але марші гучні. Інколи, як починає кричати тиша, доводиться глушити її найголоснішим, що маєш.

Гребер здивовано звів на неї погляд.

— Цікаву розмову ми завели! А в школі нам щодня втовкмачували в голову, що юність буцімто, найромантичніша пора життя.

Елізабет розсміялася. В передпокої щось упало на підлогу. Фрау Лізер вилаялась. Потім грюкнули двері.

— Я не вимкнула світло, — пошепки пояснила Елізабет. — Ходімо краще звідси. Іноді я просто не можу тут витримати. І давай поговоримо про щось інше.

— Куди ми підемо? — спитав Гребер на вулиці.

— Не знаю. Куди-небудь.

— Чи немає тут поблизу якоїсь кав'ярні, пивниці чи бару?

— Я не хочу відразу знов у приміщення. Давай просто трохи походимо.

— Давай.

Вулиці були безлюдні, місто темне й принишкле. Вони пройшли вздовж Марієнштрассе, перетнули Карлсплац, потім попростували через міст у стару частину міста. У них було таке враження, ніби все живе навколо вимерло і вони останні люди. Вони йшли попід будинками, але коли пробували зазирнути у вікна, то замість стільців, столів та інших ознак життя бачили тільки відбите в шибках місячне світло і чорні штори або заслінки з чорного паперу. Здавалося, все місто одягло траур,

перетворилося у величезний морг з домовинами-квартирами, у нескінченну похоронну процесію.

— Що тут діється? — запитав Гребер. — Де люди? Сьогодні на вулицях ще пустельніше, ніж учора.

— Очевидно, всі сидять по домівках. Уже кілька днів не було нальотів. Але люди не наважуються вийти на вулиці. Чекають наступного нальоту. Так завжди. Тільки відразу ж після бомбардування люди виходять на вулицю.

— Уже й тут свої звички?

— Авжеж. А хіба там у вас їх немає?

— Є.

Вони йшли вулицею, на якій не залишилося жодного цілого будинку. Кошлаті хмари пливли по небу, і крізь них на землю сіялося мінливе місячне світло. Між руїнами ворухились якісь тіні, схожі на примарних каракатиць. Раптом десь затарабаніли тарілки.

— Слава богу! — мовив Гребер. — Тут люди їдять. Або п'ють каву. Принаймні вони живі.

— Мабуть, п'ють каву. Сьогодні її саме давали по картках. Навіть непогану. Бомбардувальну.

— Бомбардувальну каву?!

— Атож, бомбардувальну або налітну. Так її називають. Це спеціальний пайок, який нам видають після особливо важких бомбардувань. Інколи дають і цукор або шоколад чи й пачку сигарет.

— Як на передовій. Там перед наступом дають горілку і тютюн. Смішно, еге ж? Двісті грамів кави за годину смертельного страху!

— Сто грамів.

Вони йшли далі. Через якийсь час Гребер зупинився.

— Знаєш, Елізабет, ходити вулицями ще сумніше, ніж сидіти вдома. Треба було взяти з собою горілку. Мені потрібно випити. Та й тобі теж. Де тут який-небудь шинок?

— Я не хочу в шинок. Там я себе почуваю, немов у бомбосховищі. На вікнах штори, кругом напівтемрява!

— Тоді ходімо до казарми. У мене там ще одна пляшка. Я зайду й візьму її. Вип'ємо де-небудь на свіжому повітрі.

— Гарзд.

Тишу порушив гуркіт підводи. Ту ж мить вони побачили коня, що мчав галопом. Лякаючись тіней, він кидався з одного боку в другий, очі його були сповнені жахом, широкі ніздрі роздуті. В тьмяному світлі кінь здавався примарою. Візник натягнув віжки. Кінь став дибки. Піна летіла у нього з рота. Гребер і Елізабет звернули вбік, у руїни, щоб пропустити підводу. Дівчині довелось вискочити на уламок стіни, а то кінь збив би її з ніг; нараз Греберові здалося, що вона хоче стрибнути на розгарачілого коня й помчати геть. Але дівчина залишилася непорушно стояти, на тлі високого і тривожного неба.

— У тебе був такий вигляд, немовби ти зібралася скочити на коня і помчати геть, — сказав Гребер.

— Якби ж то можна було! Але куди? Війна скрізь.

— Так. Скрізь. Навіть у країнах вічного миру — в південній частині Тихого океану і в Індії. Від неї нікуди не втечеш.

Вони підійшли до казарми.

— Почекай мене тут, Елізабет. Я зайду по горілку. Це не довго.

Гребер минув двір казарми і грімкими сходами піднявся до сорок восьмої кімнати. Вона аж дрижала від могутнього хропіння половини її пожильців. Над столом жевріла затемнена електрична лампочка. Картярі все ще грали. Ройтер сидів біля них і читав.

— Де Бетхер? — спитав Гребер.

Ройтер закрив книжку.

— Він просив передати тобі, що нічого не знайшов. Увігнався велосипедом у стіну й поламав його. Давня історія — біда сама не ходить. Завтра він вирушає пішки. Тому сьогодні сидить у пивниці і втішається. А що з тобою? Ти сам на себе не схожий.

— Нічого. Я зараз знов піду. Тільки дещо візьму.

Гребер почав порпатись у ранці. Він привіз із Росії пляшку джину і пляшку горілки. До того ж там ще мав бути арманьяк від Біндінга.

— Бери джин або арманьяк, — сказав Ройтер. — Горілки вже немає.

— Тобто?

— Ми її випили. Ти мав би пожертвувати нею добровільно. Хто прибув з Росії, той не повинен поводитися, мов капіталіст. Треба почастувати товаришів! Горілка була непогана!

Гребер дістав обидві пляшки, які ще залишились. Арманьяк він заховав до кишені, а джин віддав Ройтерові.

— Твоя правда. На, бери, замість ліків від твоєї подагри. Але й сам не будь капіталістом — поділися з іншими!

— Мерсі! — Ройтер пошкандибав до своєї шафки і взяв штопор. — Не помилюся, коли скажу, що ти обрав одну з найпримітивніших форм спокуси, — сказав він. — Алкоголь! В таких випадках часто забувають, що існує корок. Якщо ж відбити шийку, то, хвилюючись, можна порізати собі писок. Тримай, будь завбачливим кавалером.

— Іди ти к бісу. Пляшка відкоркована.

Ройтер відкупорив, джин.

— Де ти роздобув у Росії голландську горілку?

— Я її купив. Ще є запитання?

Ройтер ошкірився.

— Немає. Іди собі зі своїм арманьяком, ти, примітивний Казанова, і не соромся. Обставини тебе виправдають. Часу обмаль. Відпустка коротка, а війна довга.

Фельдман підвівся в ліжку:

— Може, тобі потрібен презерватив, Гребере? В мене в гаманці є кілька. Вони мені не потрібні. Хто спить, той сифілісу не підхопить.

— Від цього ніхто не гарантований, — заперечив Ройтер. — Тут теж буває щось на зразок непорочного зачаття. Але Гребер — дитя природи. Він справжній арієць, у якого чиста кров сягає дванадцятого коліна. В даному разі презерватив — просто злочин перед батьківщиною!

Гребер дістав арманьяк, надпив і знову сховав пляшку в кишеню.

— Ви пропащі романтики, — мовив до товаришів. — Потурбувалися б краще про себе!

Ройтер махнув рукою.

— Йди собі з богом, сину мій! Забудь стройовий статут і спробуй побути людиною! Померти простіше, ніж жити, — особливо для вас, героїчної молоді і цвіту нації! Гребер поклав у кишеню ще пачку сигарет і склянку. Проходячи мимо столу, побачив, що Румель усе ще виграє. Ціла купа грошей лежала перед ним. Проте обличчя його лишилося незворушним, тільки блискучі краплі поту скочувались по ньому.

На сходах казарми було порожньо, як завжди після вечірньої перевірки. В коридорах гучно лунали його кроки. Він перейшов широкий плац. Елізабет біля воріт не було. "Мабуть, не дочекалась", — подумав Гребер. Він немов передчував, що таке може статися. Та й чого б вона на нього чекала?

— Дівчина он там, — сказав вартовий. — І як тобі, отакому тюхтієві, вдалося вполювати цю пташку? Вона до пари лише офіцерам.

Тепер і Гребер помітив Елізабет. Вона стояла, прихилившись до муру. Він поплескав вартового по плечу.

— Є нове розпорядження, синашу! Такими красунями тепер нагороджують замість ордена тих, хто чотири роки, побув на фронті. Всі вони — генеральські доньки. А зараз біжи до начальства, вилупку! До речі, ти знаєш, що на посту заборонено теревенити?

Гребер рушив до Елізабет.

— Сам ти вилупок, — досить-таки спантеличено кинув йому навздогін вартовий.

На пагорбі за казармою вони знайшли лавку. Вона стояла під каштанами, і звідси видно було все місто. Навкруги жодного вогника. Тільки річка виблискувала проти місяця.

Гребер витяг з пляшки корок і налив півсклянки арманьяку. Він світився, немов рідкий бурштин. Гребер подав склянку Елізабет.

— Пий до дна, — сказав він.

Вона зробила один ковток і повернула йому склянку.

— Пий до дна, — повторив він. — Для цього й вечір. Випий за що-небудь, за наше трикляте життя або за те, що ми ще живі. Але випий. Після того, як ми побачили мертве місто, це треба зробити. Та й узагалі нам сьогодні, мабуть, треба випити.

— Гаразд. Тоді за все разом.

Він знову налив і випив сам. І відразу відчув тепло, що розлилося по тілу. Та заразом і порожнечу, яка заповнила його. Це почуття було йому незнайоме. Якесь безболісна порожнеча.

Гребер ще раз налив півсклянки і трохи надпив. Потім поставив склянку між собою

і Елізабет. Вона сиділа, підібгавши ноги і обхопивши коліна руками. Молоді листочки каштанів при місяці були майже білі. Здавалося, над головами в них пурхає зграйка ранніх метеликів.

— Яке воно чорне, — проказала Елізабет, показуючи на місто.

— Немов спалені шахти.

— Не дивись туди. Обернися. Тут краєвид зовсім інший.

Лавка стояла на самій вершині пагорба, що полого спускався вниз, — туди, де перед очима стелилися поля, освітлені місяцем стежки, алеї тополь, височіла сільська дзвіниця, а далі ліс і аж на обрії — сині гори.

— Тут усе дихає миром, — зауважив Гребер. — І все це так просто, правда ж?

— Просто, коли можна отак обернутись і ні про що більше не думати.

— Цьому не важко навчитись.

— А ти навчився?

— Звичайно, — відповів Гребер. — А то мене вже не було б серед живих.

— Як би і я хотіла навчитися цьому!

— Ти давно це вмієш. Про це потурбувалося саме життя. Воно вишукує резерви скрізь, де тільки може. А коли насувається небезпека, життя відмітає будь-яку слабкість і сентиментальність. — Він підсунув їй склянку.

— Це теж стосується сказаного? — поцікавилась вона.

— Так, — відповів він. — Особливо сьогодні.

Вона пила, а він дивився на неї.

— Давай не будемо говорити про війну, — сказав Гребер.

— Давай узагалі помовчимо, — запропонувала Елізабет і відхилилася на спинку лавки.

— Гарзд.

Вони сиділи й мовчали. Було дуже тихо, і серед цієї тиші помалу почали народжуватися мирні звуки ночі, які не порушували тиші, а робили її ще глибшою, — то тихий вітерець, схожий на подих лісу, то крик сови, то якесь шарудіння в траві і нескінченна гра хмар та місячного світла. Тиша набирала сили, розливалася й обіймала їх, з кожним подихом проникала в них усе глибше, і саме їхнє дихання ставало тишею, воно зцілювало й визволяло, робилося дедалі спокійнішим і глибшим і було вже не ворогом, а далеким, солодким сном...

Елізабет поворухнулася. Гребер здригнувся і озирнувся довкола.

— От тобі й маєш! Я заснув.

— Я теж. — Вона розплющила очі. Бліде світло немовби наповнило їх і зробило прозорими.

— Я давно вже так не спала, — здивовано сказала Елізабет. — Я боюся темряви і завжди засинаю при світлі, а прокидаюся раптово, ніби від переляку, — не так, як оце щойно...

Гребер мовчав. Ні про що їй не розпитував. У час, коли навколо відбувалося стільки подій, цікавість умерла. Він лише трохи дивувався сам собі, що сидить так тихо,

повитий прозорим сном, ніби скеля під водою колихкими водоростями. Вперше після приїзду з Росії, Гребер відчув, що тривожне передчуття небезпеки зникло. М'який спокій заповнив його, немов приплив, що ото підіймається вночі і, раптом заблищавши дзеркалом, знову з'єднує сухі, випалені ділянки в одне велике, живе ціле.

Вони повернулися до міста. Вулиця знову повіяла на них холодним духом старих згарищ, а затемнені чорні вікна супроводжували їх, наче процесія катафалків. Елізабет мерзлякувато щулилась.

— Раніше будинки і вулиці були залиті світлом, і ми сприймали це, як звичайне явище. Всі звикли до цього. Аж тепер можна по-справжньому оцінити те, що було...

Гребер поглянув угору. Небо чисте, безхмарне. Стояла чудова ніч для льотчиків. Уже через це вона здавалася йому надто світлою.

— Так майже у всій Європі,— сказав віл. — Лише в Швейцарії вночі, кажуть, не гасять світла — для того, щоб льотчики бачили нейтральну країну. Мені розповідав про це один чоловік, який побував зі своєю ескадрильєю у Франції та Італії. Він казав, що то ніби острів світла— світла і миру, адже це те саме. І лише позаду та навколо ще темнішими, немовби закутаними в чорний саван, здавалися Німеччина, Франція, Італія, Балкани, Австрія та всі інші країни, які беруть участь у війні.

— Нам було дано світло, і воно зробило нас людьми. Ми вбили його і знову стали печерними жителями, — запально промовила Елізабет.

"Воно зробило нас людьми", — подумав Гребер. Йому здалося це перебільшенням. Але Елізабет взагалі схильна перебільшувати. А може, вона й має рацію. Тварини позбавлені світла. Світла і вогню. Бомб вони теж не мають.

Гребер з Елізабет стояли на Марієнштрассе. Раптом він побачив, що дівчина плаче.

— Не дивись на мене, — попросила вона. — Мені не треба було пити. Я не вмію. Це не сум. Мені просто нараз стало все байдуже.

— Нехай буде байдуже, не думай про це. Я теж почуваю те саме. Така вже ця мить.

— Яка?

— Про яку ми говорили. Ну, що можна просто обернутись... Завтра увечері ми не будемо блукати вулицями. Я поведу тебе туди, де багато світла — стільки, скільки взагалі може бути в цьому місті. Я про це довідаюсь.

— Навіщо? Ти можеш знайти веселіше товариство, ніж моє.

— А мені не потрібне веселе товариство.

— Що ж тобі потрібно?

— Тільки не веселе товариство. Я його не можу терпіти. Інше також — те, в якому співчують. За день я маю доволі співчуття. І фальшивого, й щирого. Тобі мабуть, теж знайоме це почуття.

Елізабет перестала плакати.

— Так, — відказала вона. — Знайоме.

— Але в нас із тобою все інакше. Нам не треба прикидатися одне перед одним. А це вже багато. І завтра ввечері ми підемо в найяскравіший ресторан міста, будемо їсти, пити вино і на цілий вечір забудемо про це кляте життя.

Вона поглянула на нього:

— Це теж належить до тієї миті?

— Так. Безперечно. Одягни найсвітлішу свою сукню.

— Гаразд. Приходь о восьмій.

Зненацька він відчув на обличчі дотик її волосся, а потім і губів. Це було, наче порив вітру. Та не встиг він отямитись, як вона вже зникла за дверима. Гребер намацав у кишені пляшку. Вона була порожня. Він поставив її під сусіднім будинком. "Минув ще один день, — подумав він. — Добре ще, що ні Ройтер, ні Фельдман не бачили мене в такій ситуації! А то що б вони сказали!"

XII

— Отже, друзі, якщо хочете, я ладен зізнатися, — сказав Бетхер. — Я таки переспав з хазяйкою. А що я мав робити? Треба ж якось розважитись. А то навіщо ж мені відпустка? Я не хочу повертатися на фронт таким собі телям.

Він сидів коло ліжка Фельдмана і тримав у руках кришку від казанка, наповнену кавою, ноги його стояли у відрі з холодною водою. Після того, як Бетхер поламав велосипед, він натер пухирі.

— А ти? — звернувся він до Гребера. — Що встиг сьогодні ти? Був де-небудь?

— Ні.

— Ні?

— Він давав хропака, — втрутився Фельдман. — До полудня. Його гарматою не можна було розбудити. Вперше довів, що має розум.

Бетхер витяг із відра ноги і став розглядати ступні. Вони були вкриті великими білими пухирями.

— Погляньте лишень! Я ж таки хлопець здоровий, нівроку, але ноги в мене ніжні, як у немовляти. І так усе життя. Ніяк не погрубішають. Я вже все перепробував. І ось з такими ногами завтра треба знову рушати в дорогу.

— А навіщо? Куди тобі поспішати? — сказав Фельдман. — У тебе ж є хазяйка.

— Ет, облиш! Що там хазяйка! Яке це має значення? До того ж я в ній глибоко розчарувався.

— Коли повертаєшся з фронту, перший раз завжди розчаровуєшся. Це кожному відомо.

— Я не про це, чоловіче! У нас усе вийшло. Але це було не те.

— Ти ж не можеш вимагати всього одразу, — сказав Фельдман. — Жінка теж повинна спершу звикнути.

— Ти й досі мене не зрозумів. Вона в усьому була прекрасна, але щирості бракувало. Послухай-но! Коли ми були вже в ліжку і все в нас ішло гаразд, я раптом, як то кажуть, у розпалі бою, назвав її Альмою. А її ім'я Луїза. Альмою звати мою дружину. Тобі ясно?

— Ну ясно.

— Це була справжня катастрофа, друже!

— Так тобі й треба! — раптом роздратовано зауважив один з картярів, обернувшись

до Бетхера. — Це тобі справедлива кара за розпусту, свинюка ти. Сподіваюся, вона вигнала тебе зі скандалом геть!

— За розпусту? — Бетхер перестав роздивлятися свої ноги. — Хто тут варнякає про розпусту?

— Ти! Весь час! Чи, може, ти до всього ще й ідіот?

Картяр був невеличкий на зріст чоловік з яйцеподібною головою. Він дивився на Бетхера з неприхованою зненавистю. Бетхер аж кипів від обурення.

— Хто-небудь чув такі дурниці? — голосно запитав він і озирнувся довкола. — Єдиний, хто патякає тут про розпусту — це ти! Яке безглуздя! Розпустою це вважалося б тоді, йолопе неотесаний, якби тут була моя дружина, а я спав з іншою! Але дружини немає, на превеликий жаль! Яка ж це розпуста? Була б дружина тут, хіба б я спав з хазяйкою?

— Та не слухай ти його, — сказав Фельдман. — Він просто заздрить. То що сталося після того, як ти назвав її Луїзою?

— Луїзою? Якби ж то! Її ж звати Луїзою. Я її назвав Альмою.

— Ну добре, Альмою. А потім?

— Потім? Ти просто не повіриш, друже! Замість того, щоб розсміятися чи влаштувати скандал, що ж вона робить? Починає ридати! Сльози, мов у крокодила, можеш собі уявити? Товсті жінки не повинні плакати, друже...

Ройтер кашлянув, закрив книжку і зацікавлено подивився на Бетхера.

— Чому не повинні?

— Це їм не личить. Не пасує до їхніх пишних форм. Товсті жінки повинні сміятися.

— Цікаво, чи засміялася б твоя Альма, якби ти назвав її Луїзою? — ущипливо запитав картяр з яйцеподібною головою.

— Якби це була моя Альма, — спокійно і впевнено пояснив Бетхер, — вона спершу заїхала б мені в пику першою-ліпшою пляшкою з-під пива, а потім уже всім, що попало б під руку. А після того, як я оклигав би, вона віддубасила б мене так, що чортам стало б нудно. Ось що було б, йолопе!

Чоловік з яйцеподібною головою якусь мить мовчав. Картина, яку змалював Бетхер, очевидно, переконала його.

— І таку жінку ти обдурюєш? — нарешті хрипло запитав він.

— Чоловіче, я її нітрохи не обдурюю! Була б вона тут, я на хазяйку і не глянув би! Це ж не зрада. Це просто необхідність.

Ройтер обернувся до Гребера.

— А як ти? Чи вдалося тобі чого-небудь домогтися своєю пляшкою арманьяку?

— Ні!

— Ні? — перепитав Фельдман. — І тому ти спав до обіду, як мертвий?

— Авжеж. Чорти його батька знають, чому я такий зморений. Я б хоч зараз знов ліг спати. Таке почуття, немов я не спав цілий тиждень.

— Тоді лягай і спи далі.

— Мудра порада, — кинув Ройтер. — Порада сплюхи Фельдмана.

— Фельдман осел, — заявив картяр з яйцеподібною головою і оголосив пас. — Він проспить усю свою відпустку. Це однаково, якби він її зовсім не одержував. Він міг би з таким самим успіхом спати на фронті й уві сні бачити себе у відпустці.

— Тобі цього хотілося б, брате. А мені навпаки, — заперечив Фельдман. — Я сплю тут, а уві сні бачу фронт.

— А де ти насправді? — поцікавився Ройтер.

— Що? Тут, а де ж іще?

— Ти в цьому впевнений?

Яйцеголовий захихикав.

— Я теж так гадаю. Йому байдуже, де він, раз без просипу спить. Цього не розуміє лише кретин.

— Коли я прокидаюся, це мені зовсім не однаково, ви, хитруни, — роздратовано заявив Фельдман і знову ліг.

Ройтер повернувся до Гребера.

— А ти? Де ти збираєшся відвести сьогодні свою безсмертну душу?

— Скажи, де можна добряче повечеряти?

— Самому?

— Ні.

— Тоді в ресторані "Германія". Це єдине місце. Щоправда, тебе туди можуть не пустити. Принаймні в твоєму фронтовому одязі. Це готель для офіцерів. І ресторан також. Хіба що кельнер проникнеться повагою до твого іконостаса.

Гребер оглянув себе. Його мундир був поношений, місцями полатаний.

— Позичиш мені свій мундир? — спитав він.

— Будь ласка. Тільки ти на пуд легший від мене. Досить буде тобі лише з'явитися на порозі, як тебе викинуть геть. Але я можу роздобути першокласний унтер-офіцерський парадний мундир твого розміру, штани також. Одягнеш зверху свою шинель, і в казармі ніхто нічого не помітить. До речі, чому ти до цього часу рядовий? Ти вже давно мав би бути лейтенантом.

— Я колись уже був унтер-офіцером. Потім набив пику одному лейтенантові, і мене розжалували. Слава богу, що не послали в штрафну роту. Але про підвищення тепер годі й думати.

— Гаразд. Отже, ти навіть маєш моральне право на унтер-офіцерську уніформу. Якщо підеш у "Германію" з дамою, замовляй вино "Йоганнісбергер Кохсберг-37", з погребів Мумма. Воно й мертвих підіймає з могили.

— Гаразд. Мені це потрібно.

Упав туман. Гребер стояв на мосту, перекинутому через річку. У воді бовталися всілякі уламки, чорні хвилі перекочувалися через колоди, домашні речі і ліниво пливли далі. З білої імли виступав чорний силует школи. Якусь мить Гребер придивлявся до нього, потім пішов через міст назад і вузьенькою вуличкою дістався до шкільного двору. Величезні металеві ворота, мокрі від туману, стояли навстіж. Він зайшов у них. Шкільний двір був порожній. Кругом жодної душі; було вже надто пізно. Він поминув

двір і вийшов на берег річки. Стовбури каштанів у тумані здавалися такими чорними, ніби були з вугілля. Попід ними стояли мокрі лавки. Гребер пригадав, що часто сидів тут. Нічого з того, про що він тут мріяв, не збулося. Прямо зі школи він пішов на війну.

Якийсь час він дивився на річку. Хвилі прибили до берега розламане ліжко. На ньому, неначе величезні губки, лежали намоклі подушки. Гребер промерз. Він вернувся назад і зупинився перед приміщенням школи. Потім ступив до дверей. Вони були незамкнені. Він відчинив їх і нерішуче зайшов усередину. У коридорі став і озирнувся довкола. Відчув такий знайомий з дитинства запах шкільного приміщення, побачив напівтемні сходи і пофарбовані темною фарбою двері, що вели до актового та ще одного, меншого, залів. Все це не викликало в нього ніяких почуттів. Ні презирства, ані іронії. Згадав Вельмана. "Не треба повертатися назад", — казав той. І мав рацію. Гребер не відчував нічого, крім порожнечі. Увесь досвід, який, він набув після школи, заперечував те, чому його тут учили. Не залишилося нічого. Це було цілковите банкрутство.

Гребер повернувся і вийшов. Обабіч дверей висіли меморіальні дошки з іменами полеглих у боях. Прізвища на дошці праворуч були знайомі — жертви першої світової війни. Щоразу, під час з'їзду нацистської партії, дошку прикрашали ялиновим віттям та вінками з дубового листя, а директор школи Шіммель виголошував перед нею запальні промови про помсту, велику Німеччину та майбутню розплату. Шіммель мав товстелезне, м'яке черево і завжди пітнів. Дошка зліва була нова. Раніше Гребер її не бачив. Її почепили для вбитих на цій війні. Він почитав прізвища. Їх було багато; але дошка була велика, а поруч залишилося місце для ще однієї.

У дворі Гребер зустрів шкільного сторожа.

— Ви щось шукаєте? — поцікавився старий.

— Ні. Нічого.

Гребер рушив далі. Потім щось згадав і вернувся назад.

— Ви не знаєте, де живе Польман? — спитав у старого. — Пан Польман, що працював тут учителем.

— Пан Польман більше тут не працює!

— Це я знаю. Де він живе?

Сторож оглянувся.

— Тут немає кому підслуховувати, — сказав Гребер.

— Раніше він жив на Янплац, шість. Чи він і досі там живе, не знаю. Ви колишній його учень?

— Так. А директором і досі Шіммель?

— Звичайно, — відповів сторож здивовано. — Звичайно, що він. Чому б йому не бути?

— А й справді, — згодився Гребер. — Чому б не бути?

Він пішов далі. За чверть години помітив, що місцевість навкруги незнайома. Туман став густішим, і серед руїн він заблукав. Всі руїни мали однаковий вигляд, і розрізнити вулиці було просто неможливо. Він мав дивне відчуття — так наче заблукав сам у собі.

Нарешті він знайшов дорогу до Гакенштрассе. Потім несподівано знявся вітер, і туман поплив хвилями, немовби німе примарне море.

Гребер прийшов до будинку батьків. Не знайшовши ніяких повідомлень, уже вирішив був рушити далі, коли раптом почув якийсь дивний голосний звук. Він нагадував звучання арфи. Гребер роззирнувся. Вулиця була безлюдна скільки оком кинь, Звук долинув знову, тепер вищий, настирливіший і жалісливіший, немов у цьому морі туману подавав сигнали якийсь невидимий бакен. Звук повторювався то голосніше, то тихіше, нерівно, проте через однакові проміжки часу. Здавалося, він долинає десь згори, ніби на дахах грала арфа.

Гребер прислухався. Потім спробував визначити, звідки долинають звуки, але так і не зміг. Вони звучали всюди, голосні й настирливі, часом по одному, часом мінялися, мов арпеджіо, або бриніли могутнім акордом, сповненим печалі й суму.

"Мабуть, це черговий протиповітряної оборони, — подумав Гребер. — Отой божевільний. Хто ж іще?" Він підійшов до будинку, від якого залишився тільки фасад, і розчинив двері. Якось постать підхопилась з крісла, що стояло зразу ж за дверима. Гребер упізнав те саме зелене крісло, яке валялося серед руїн будинку батьків.

— У чім річ? — запитав черговий різко і водночас перелякано.

Гребер побачив, що в руках у того нічого немає. Звуки ж не затихали.

— Що це? — запитав Гребер. — Звідки?

Черговий наблизив до Гребера своє пітне обличчя.

— А, солдат! Захисник батьківщини! Що це? Хіба ви не чуєте? Це реквієм по тих, хто тут похований! Відкопайте їх! Відкопайте! Перестаньте вбивати!

— Нісенітниця! — Гребер подивився крізь туман, що вже підіймався над землею вгору. Вітер розгойдував щось схоже на чорний кабель, і щоразу, коли він повертався назад, лунав загадковий звук. Раптом Гребер згадав про піаніно з відірваною кришкою, яке зависло над руїнами. Кабель бив по голих струнах.

— Це піаніно, — мовив Гребер.

— Це піаніно! Це піаніно! — перекривив його черговий. — Що ви в цьому тямите, ви, безнадійний вбивця! Це дзвони мертвих, і вітер б'є в них! Небо їхніми голосами волає про милосердя. Чуєте, ви, стріляючий автомат, — про милосердя, якого на землі більше немає! Що ви знаєте про смерть, ви, губитель?! Та й звідки ви можете знати? Той, хто сіє смерть, ніколи і нічого про неї не знає.— Він нахилився вперед. — Мертві всюди, — прошепотів. — Вони лежать під руїнами з понівеченими обличчями й розкинутими руками, вони ще лежать, але скоро встануть і почнуть вас ловити...

Гребер вийшов на вулицю.

— Ловити! — сичав услід йому черговий. — Вони судитимуть кожного з вас окремо...

Гребер уже не бачив чоловіка. Він чув лише його охриплий голос, що долинав з непроглядного туману.

— Бо те, що ви вчинили з останнім із моїх братів, ви вчинили зі мною, каже господь...

Гребер не озирався.

— Іди к бісу! — пробурмотів він. — Іди к бісу і зарийся сам у руїнах, на яких сидиш, немов зловісний крук.

Він ішов далі. "Мертві,— думав з гіркотою на серці.— Мертві! Мертві! Годі з мене мертвих, годі! Навіщо я сюди прийшов? Чи не для того, щоб переконатися, що в цій пустелі десь ще жевріє життя?"

Він подзвонив. Двері зразу ж відчинилися, немовби з того боку хтось чатував під ними.

— А, це ви, — здивовано промовила фрау Лізер.

— Так, я, — відповів Гребер. Він сподівався, що йому відчинить Елізабет. У цю мить вона вийшла зі своєї кімнати. Цього разу фрау Лізер, не сказавши ні слова, відступила з дверей.

— Заходь, Ернсте, — запросила Елізабет. — Я зараз буду готова.

Він пройшов слідом за нею.

— Це твоя найсвітліша сукня? — запитав, побачивши на ній чорний джемпер і чорну спідницю. — Ти забула, що сьогодні ввечері ми збиралися куди-небудь піти?

— Ти це серйозно казав?

— Звичайно! Поглянь на мене! Адже на мені парадний мундир унтер-офіцера. Мені його дістав один товариш. Я ладен піти на обман, аби лише потрапити з тобою в ресторан "Германія". Хоча туди, можливо, пускають, починаючи з лейтенанта. Мабуть, це залежатиме від тебе. Ти що, іншої сукні не маєш?

— Маю, але...

Гребер побачив на столі Біндінгову горілку.

— Я знаю, про що ти думаєш, — сказав він. — Забудь про це. Забудь про фрау Лізер і всіх сусідів. Ти нікому не завдаєш шкоди, і це єдине, про що слід пам'ятати. А куди-небудь піти тобі просто треба, а то ти збожеволієш. На, ковтни горілки.

Він налив чарку і простягнув її Елізабет. Вона випила й сказала:

— Гаразд. Я миттю зберуся. Правду кажучи, я чекала на тебе, хоча не певна була, чи ти не забув. Вийди на хвилинку з кімнати, я переодягнусь. Не хочу, щоб фрау Лізер донесла, нібито я повія.

— Е, ні, цей номер у неї не пройде! З солдатами це вважається патріотичним вчинком. Але я все-таки вийду. Зачекаю тебе на вулиці, не в передпокої.

Він походжав сюди-туди перед будинком. Туман трохи розвіявся, але все ще клубочився серед стін будинків, немов у пральні пара. Раптом дзенькнуло вікно. У світлому прямокутнику з'явилася Елізабет з оголеними плечима, в руках вона тримала дві сукні. Одна була золотисто-коричнева, друга якогось непевного, темного кольору. Вони маяли на вітрі, немов прапори.

— Яку? — запитала дівчина.

Гребер показав на золотисту. Вона кивнула і причинила вікно. Він окинув поглядом вулицю. Ніхто не помітив цього порушення правил протиповітряної оборони.

Він знов заходив сюди-туди. Здавалось, ніч раптом стала глибшою і якоюсь

повнішою. Денна втома, особливий вечірній настрій і рішучість на певний час забути все минуле викликало в нього легке хвилювання й тривогу.

У дверях з'явилась Елізабет. Вона вийшла рішуче, стрімко, струнка й гнучка, і стала ніби трохи вищою в довгій золотистій сукні, що тьмяно виблискувала при блідому місячному світлі. Обличчя її також змінилося. Воно стало вужчим, голова наче поменшала, і Гребер не зразу збагнув, що все це через ту ж таки сукню, яка не закривала ший.

— Фрау Лізер тебе бачила? — запитав Гребер.

— Бачила. У неї відібрало мову. Вона вважає, що я повинна весь час замолювати гріхи, подерши одяг і посипаючи попелом голову. Мене й справді спершу трохи мучила совість.

— Совість мучить лише нещирих людей.

— Це була не тільки совість. Це був і страх. Ти думаєш...

— Ні,— перебив Гребер. — Я зовсім нічого не думаю. І давай сьогодні ввечері ні про що не думати. Був час, коли ми надто багато думали і самі себе залякували. Тепер спробуємо взяти від життя хоч трохи радощів...

Готель "Германія" стояв між двома розбитими будинками, немов багата родичка між двома бідними. Щебінь обабіч готелю було ретельно підібрано, й обидві руїни не мали більше дикого, смертельно-холодного вигляду; тепер вони виглядали навіть пристойно.

Портє прискіпливим поглядом окинув мундир Гребера.

— Де тут винний погрібець? — різко запитав Гребер, не даючи тому отямитись.

— В кінці вестибюля, праворуч, пане. Спитаєте старшого кельнера Фріца.

Вони пройшли через вестибюль. Їх поминули майор і два капітани. Гребер віддав честь.

— Тут, мабуть, і генералів до біса, — сказав він. — На першому поверсі кілька канцелярій військових комісій.

Елізабет зупинилась.

— Ти не занадто ризикуєш? А раптом хтось зверне увагу на твій мундир?

— А на що тут звертати увагу? Мені зовсім не важко вдавати з себе унтер-офіцера. Я ним уже колись був.

Цокаючи шпорами, увійшов підполковник з невеличкою, худорлявою жінкою. Він поглянув, через голову Гребера.

— А що тобі буде, якщо на тебе звернуть увагу? — поцікавилась Елізабет.

— Нічого особливого.

— Тебе не розстріляють?

Гребер засміявся.

— Гадаю, цього вони не зроблять, Елізабет. Надто ми їм потрібні на фронті.

— А що вони можуть з тобою вчинити?

— Та так. Може, посадять на кілька тижнів. Це були б кілька тижнів перепочинку. Майже відпустка. Коли через два тижні на людину чекає фронт, з нею нічого не може

трапитись!

Старший кельнер Фріц вийшов з коридора праворуч. Гребер тицьнув йому в руку гроші. Той заховав їх і не став довго церемонитися.

— Винний погрібець, вечеря, все ясно! — промовив він з гідністю і рушив першим.

Він запропонував їм столик за колоною і поважно пішов. Гребер обвів поглядом приміщення.

— Це саме те, чого я бажав. Мені треба тільки трохи звикнути. А тобі? — Він поглянув на Елізабет. — Тобі, напевне, ні,— мовив вражено. — Можна подумати, що ти буваєш тут щодня.

Підійшов невеличкий старий кельнер, схожий на марабу. Він приніс меню. Гребер узяв його, Поклав усередину кредитку і повернув кельнерові.

— Нам хотілося б чогось такого, чого немає в меню. У вас, гадаю, щось знайдеться?

Марабу байдуже подивився на нього.

— Окрім страв, зазначених у меню, нічого немає.

— Гаразд. Тоді принесіть нам поки що пляшку "Йоганнісбергер Кохсберг-37", з погребів Мумма. Але не дуже холодного.

Очі марабу пожвавішали.

— Все зрозуміло, шановний пане, — відповів він з несподіваною повагою і нахилився. — У нас випадково є трохи остендської камбали. Щойно одержали. До неї можна подати салат по-бельгійському і картоплю з петрушкою.

— Добре. А що ви запропонуєте на закуску? Ікра, звичайно, до вина не годиться.

Марабу пожвавішав ще більше.

— Певна річ, ні! Але в нас залишилася страсбурзька гусяча печінка з трюфелями...

Гребер схвально кивнув головою.

— На завершення рекомендую голландський сир. Він немовби підкреслює букет вина.

— Чудово.

Збуджений марабу зник. Очевидно, він спершу прийняв Гребера за солдата, що випадково потрапив до цього ресторану; тепер же він бачив у ньому знавця, який випадково став солдатом.

Елізабет слухала їхню розмову з подивом.

— Ернсте, — озвалась вона, — звідки тобі все це відомо?

— Від мого товариша Ройтера. Сьогодні вранці я ще нічого цього не знав. А він такий гурман, що навіть подагру собі нажив. Та саме вона тепер рятує його від повернення, на фронт. Гріхи, як завжди, винагороджуються!

— А ці трюки з чайовими й меню?

— Теж Ройтерова наука. Він у цих справах дока. Звелів мені триматися з гідністю і впевненістю світського завсідника ресторанів.

Елізабет раптом розсміялася. В її сміхові була якась невимушеність, теплота, лагідність.

— Я тебе, їй-богу, пам'ятаю зовсім іншим! — мовила вона.

— Я тебе теж не такою, яка ти тепер!

Він пильно подивився на неї. Такою він її ніколи не бачив. Сміх цілком міняв її образ. Здавалося, ніби в якомусь темному приміщенні раптом розчинилися всі вікна.

— У тебе дуже гарна сукня, — сказав він трохи ніяково.

— Це сукня моєї матері. Я лише вчора ввечері перешила й підігнала її. — Вона розсміялася. — Коли ти прийшов, я була не така вже й непередготовлена, як здавалося.

— Хіба ти вмієш шити? Подивившись на тебе, цього не скажеш.

— Раніше я зовсім не вмěla, але потім навчилась. Тепер я щодня по вісім годин шию військові шинелі.

— Невже? Ти мобілізована?

— Звичайно. Я сама цього захотіла. Можливо, хоч цим допоможу батькові.

Гребер похитав головою.

— Це тобі не пасує. Так само, як і твоє ім'я. Хто його тобі дав?

— Його вибрала моя мати. Вона була родом з Південної Австрії, скидалася на італійку і думала, що я вдамся блондинкою з голубими очима, якій личитиме ім'я Елізабет. Так вона мене й назвала, хоча й була розчарована.

З'явився марабу з вином. Він тримав пляшку, немовби велику дорогоцінність, і обережно почав наповнювати чарки.

— Я приніс вам дуже тонкі й прості кришталеві чарки, — сказав він. — У них краще видно барви вина. Чи, може, вам подобаються келихи?

— Ні. Тонкі, прозорі чарки.

Кельнер кивнув і зняв серветку зі срібного підноса. В густому желе лежали рожеві шматочки гусячої печінки з чорними трюфелями.

— Свіжина. З Ельзаса, — гордо сказав старий.

Елізабет засміялась.

— Яка розкіш!

— Так, розкіш! — Гребер підняв чарку. — Розкіш, — повторив знов. — Ось за це ми, Елізабет, і вип'ємо. Два роки я їв із бляшаного казанка і ніколи не був певен, чи пощастить доїсти обід. Тому це — не просто розкіш. Це щось більше. Це мир і безпека, радість і свято — все, чого немає на фронті.

Він смакував вино і дивився на Елізабет — вона теж була святом. Святом нежданим, яке несло з собою полегкість і бадьорість, переповнювало чашу необхідного, було чимось вигаданим, немовби непотрібним, бо належало до іншого світу, яскравішого, щедрішого, до світу безтурботності і мрій. Після стількох років, проведених поруч зі смертю, вино було не лише вином, срібло не лише сріблом, музика, що звідкись долинала до зали, не лише музикою, і Елізабет не лише Елізабет. Все це були символи іншого життя, життя без убивств і руйнувань, життя в ім'я життя, яке вже майже перетворилося в міф, у безнадійну мрію.

— Інколи зовсім забуваєш, що живеш, — промовив Гребер.

Елізабет знов розсміялася:

— Я, власне, ніколи про це не забуваю. Але це мені не допомагає...

Підійшов кельнер.

— Ну, як вино, пане?

— Мабуть, воно дивовижне. А то мені раптом не спали б на розум речі, про які я вже давно й думати забув.

— Це саме сонце, пане! Сонце, під яким восени достигав виноград. Тепер вино повертає людям його проміння. Таке вино на Рейні називають дароносним.

— Дароносним?

— Авжеж. Воно, мов золото, посилає своє проміння в усі боки.

— Це справді так.

— Воно дає про себе знати вже після першої чарки. Чи не так? Просто сонячний сік!

— Навіть після першого ковтка. Воно не попадає в шлунок. Воно підступає до очей і змінює навколишній світ.

— Ви розумієтесь на вині, пане. — Марабу довірливо нахилився над столиком. — Он там, праворуч, — це саме вино. Але люди хлещуть його, як воду. Їх цілком задовольнило б звичайне сухе вино.

Він пішов, кинувши зневажливий погляд на сусідній столик.

— Сьогодні, по-моєму, щасливий день для брехунів, Елізабет, — сказав Гребер. — А якої ти думки про це вино? Тобі воно теж здається дароносним?

Вона відхилилась назад і стенула плечима:

— Я почуваю себе так, немовби щойно вирвалася з в'язниці. І немовби за брехню мене знову скоро запроторять туди.

Він засміявся:

— Авжеж, ми обоє такі! Боїмося власних почуттів. І коли вони раптом виникають, здаємося самі собі брехунами.

Марабу приніс рибу й салат. Гребер спостерігав, як кельнер розставляє тарілки. Вій цілком заспокоївся і тепер ночував себе людиною, котра випадково наважилася ступити на тонку кригу і раптом, на превеликий свій подив, побачила, що не провалюється. Він знав, що ця крига тонка і, мабуть, не протримає його довго, але поки що вона тримала, і цього було досить.

— Повалятися якийсь час у лайні теж корисно, — сказав він. — Після цього все здається новим і хвилює, немовби бачиш світ вперше. Все — навіть чарка і біла скатертина.

Марабу відкоркував ще одну пляшку. Він скидався тепер на турботливу матір.

— Взагалі, до риби подають мозельське, — пояснив він. — Але камбала — це зовсім інша річ. Її м'ясо на смак нагадує горіхи. До неї пляшка рейнгауерського — це просто казка. Чи не так?

— Безперечно.

Кельнер кивнув і зник.

— Послухай, Ернсте, — звернулася до нього Елізабет, — а в нас, власне, буде чим розраховатися? Тут, певно, все надзвичайно дорого?

— Розрахуємось. Я привіз гроші за два роки війни. А надовго вони мені не потрібні.— Гребер засміявся. — Лише на одне коротеньке життя. На два тижні. На цей час їх вистачить.

Вони стояли перед дверима будинку. Вітер ущух, і на землю знов опустився туман.

— Коли тобі від'їжджати? — запитала Елізабет. — Через два тижні?

— Десь так.

— Це скоро.

— Це й скоро, й водночас ще дуже далеко. Кожної миті все міняється. У війну час минає зовсім не так, як за мирного життя. Ти, певно, теж збагнула цю істину; тепер тут також фронт.

— Це не те саме.

— Ні, те саме. І сьогодні ввечері був мій перший день відпустки. Хай бог благословить цього марабу, і Ройтера, і твою золотисту сукню, і вино.

— І нас, — додала Елізабет. — Нам це не зашкодить.

Вона стояла перед ним. Туман заплутався у її волосся, і слабке світло відбивалося від нього. Тьмяно блищала її сукня, від туману обличчя Елізабет було вологе, наче вкритий росою плід. Гребер раптом відчув, що йому буде важко піти від неї, розірвати ту павутинку ніжності, спокою, тиші й схвильованості, яка так неждано оповила цей вечір, і повернутися у смердючу казарму з її заялженими дотепами до тужливого очікування і роздумів про майбутнє.

Різкий окрик розпанахав тишу:

— Ви що, осліпли, унтер-офіцере?

Перед Гребером стояв низенький і товстий майор зі схожими на білу щіточку вусами. Мабуть, у нього були гумові підошви, бо він підійшов нечутно. Гребер відразу збагнув, що це старий запасник, який уже відслужив своє, а тепер виліз із коробки нафталіну й хизується своїм мундиром. Найрадніше Гребер узяв би старого за комір, підняв і добре трусонув, але ризикувати не варто було. І рін зробив так, як роблять у таких випадках бувалі солдати: промовчав і виструнчився. Майор освітив його кишеньковим ліхтариком. Саме це Гребера чомусь обурило найбільше.

— Парадний мундир! — прогарчав старий. — Пригрілися в тепленькому закутку! Тиловик, а дозволяєте собі розгулювати в парадному мундирі! Цього ще тільки бракувало! Ви чому не на фронті?

Гребер нічого не відповів. Він забув перечепити бойові нагороди зі свого мундиру на цей чужий.

— Ви тільки й умієте, що вештатися по кав'ярнях, еге ж? — гарчав майор...

Елізабет раптом поворухнулась. Промінь кишенькового ліхтарика впав на її обличчя. Вона подивилась на старого й, уникаючи світла, ступила крок до нього. Майор кашлянув, іще раз з-під лоба глянув на неї і пішов собі далі.

— Я йому мало не сказала кілька теплих слів, — пожартувала вона.

Гребер знизав плечима.

— Нічого не вдієш! Ці старі козли тиняються вулицями й вимагають, щоб їм

козиряли. Це для них усе. Природа витратила кілька мільйонів років, щоб нарешті створити отаке опудало!

Елізабет весело перепитала:

— Ти чому не на фронті?

Гребер засміявся.

— Це мені кара за те, що я морочив людям голову своїм парадним мундиром. Завтра я одягнуся в цивільне. Я знаю, де можна дістати костюм. З мене досить козиряння. Тоді можна буде спокійно посидіти і в "Германії".

— Тобі ще хочеться туди?

— Так, Елізабет. Це те, про що потім згадують на фронті. Не про буденне. Я зайду по тебе о восьмій. А зараз мені пора. Чого доброго, старий йолоп ще вернеться і зажадає мою солдатську книжку. На добраніч.

Гребер пригорнув дівчину, і вона не опиралась, його рука лягла на її стан, і раптом усе навколо зникло. Він прагнув її, нічого, крім неї. Він міцно обняв її й поцілував, і вже не міг відпустити, і все-таки відпустив.

Він ще раз зайшов на Гакенштрассе. Перед будинком батьків зупинився. Місячне світло пробилось крізь туман. Він нахилився; потім рвучко вихопив з-поміж камінців записку. Скраю товстим олівцем було щось написано. Він дістав кишенькового ліхтарика. "Головпоштамт, звернутися у 15 віконце", — стояло в записці.

Гребер мимоволі поглянув на годинник. Було вже пізно; вночі поштамт не працює, але завтра вранці він нарешті що-небудь довідається. Він склав записку і заховав до кишені, щоб завтра показати її на пошті. Потім рушив через мертве місто до казарми, і в нього було таке враження, неначе він раптом став невагомим і рухається в безповітряному просторі, не наважуючись вирватися з нього.

XIII

Частина приміщення поштамту ще стояла. Решта згоріла, й обвалилася. Повсюди, товпилися люди. Якийсь час Гребер мусив стояти в черзі. Нарешті підійшов до п'ятнадцятого віконця й показав записку.

Службовець повернув йому папірець.

— Ви маєте з собою посвідчення?

Гребер просунув під решітку солдатську книжку та відпускне посвідчення. Службовець уважно їх прочитав.

— Що там? — не витерпів Гребер. — Є якась звістка?

Чоловік нічого не відповів. Він підвівся з-за столу і кудись вийшов. Гребер чекав, утупившись поглядом у свої папери, що лежали на столі розкритими.

Службовець повернувся з невеличкою пом'ятою посилкою в руках. Він ще раз звірив адресу з відпускним посвідченням Гребера. Потім подав у віконце посилку.

— Розпишіться ось тут.

Гребер побачив на посилці почерк матері. Вона надіслала її на номер його польової пошти, а звідти її переслали сюди. Він поглянув на адресу відправника. Там була зазначена ще Гакенштрассе. Він узяв посилку і підписав квитанцію.

— Це все? — спитав у службовця.

Той звів на нього очі:

— Гадаєте, ми залишили щось для себе?

— Я не про це. Я думав, що ви, можливо, уже одержали нову адресу моїх батьків.

— Ми цим не займаємось. Запитайте на другому поверсі у відділі доставки.

Гребер пішов нагору. Другий поверх був лише наполовину вкритий дахом. Решта приміщення була під відкритим небом з хмарами і сонцем.

— У нас немає нової адреси, — відповіла жінка, що сиділа за віконцем. — Інакше ми не надсилали б посилку на Гакенштрассе. Поцікавтеся ще в свого листоноші.

— А де він?

Жінка поглянула на свій годинник.

— Він саме розносить пошту. Зайдіть сьогодні після обіду, годині о четвертій. Він буде тут. Ми розкладатимемо пошту.

— А чи може знати адресу він, коли вона не відома вам?

— Звичайно, ні. Він одержує її в нас. Але є люди, які все-таки питають і в нього. Це їх заспокоює. Так уже людина влаштована. Хіба ні?

— Так, очевидно.

Гребер узяв посилку і пішов сходами вниз. Поглянув на дату. Посилку було відправлено три тижні тому. На фронт вона йшла довго, а назад повернулась швидко. Він став у кутку і розгорнув бурий папір. Там лежало сухе печиво, пара вовняних шкарпеток, пачка сигарет і лист від матері. Він прочитав листа: в ньому не було жодного слова про переїзд чи бомбардування. Гребер поклав листа в кишеню, трохи постояв, щоб заспокоїтись. Потім вийшов на вулицю. Він переконував себе, що незабаром прийде ще один лист з новою адресою; але на серці стало важче, ніж він сподівався.

Гребер вирішив піти до Біндінга. Можливо, у того є якісь новини.

— Заходь, Ернсте! — гукнув Альфонс. — Ми саме заходилися коло пляшки першокласного вина. Можеш нам допомогти.

Біндінг був не сам. На великій канапі, якраз під картиною Рубенса, напівлежав якийсь есесівець із таким виразом на обличчі, немовби він щойно впав і не має більше сил підвестися. Це був худорлявий чоловік з блідим обличчям і таким білим волоссям, що, здавалось, у нього немає ні брів, ні вій.

— Це Гайні, — сказав Альфонс з неабиякою повагою. — Гайні — приборкувач зміїв. А це мій товариш Ернст, він приїхав у відпустку з Росії.

Гайні вже був напідпитку. Він мав безбарвні очі і невеличкий рот.

— Росія! — промимрив він. — Я теж там побував. Непогано пожили! Не те, що тут.

Гребер запитливо глянув на Біндінга.

— Гайні вже осушив пляшку, — відповів той. — У нього горе. Будинок його батьків знищено бомбою. З сім'єю нічого не сталося, всі були в бомбосховищі. Але квартиру зруйновано.

— Чотири кімнати! — проревів Гайні. — Всі нові меблі. Піаніно теж... Який звук!

Мерзотники!

— За піаніно Гайні помститься, — сказав Альфонс. — Іди сюди, Ернсте! Ти що питимеш? Гайні вживає коньяк. Але є ще горілка, тминова настоянка і все, чого тільки душа забажає.

— Не хочу нічого. Я просто був поблизу і вирішив зайти, щоб спитати, чи не довідався ти чогось нового.

— Нічого нового, Ернсте. В місті твоїх рідних немає. В кожному разі, вони ніде не зареєстровані. В селах їх теж немає. Можливо, вони виїхали і ще не прописалися на новому місці, а може, їх куди-небудь вивезли з біженцями. Ти ж знаєш, як тепер буває. Ці мерзотники бомбардують усю Німеччину; треба чимало часу, щоб навести якийсь порядок і налагодити зв'язок. Випий трохи. Чарчину можеш собі дозволити...

— Добре. Чарку горілки.

— Горілка... — промимрив Гайні.—Ми дудлили її відрами! Потім наливали в пельки отим тварюкам і підпалювали. Робили з них вогнемеди. Хлопці, як вони стрибали! Можна померти від сміху.

— Що? — перепитав Гребер.

Гайні не відповів. Він дивився осклянілими очима перед собою.

— Вогнемеди, — промимрив нарешті.— Геніальна ідея.

— Про що він говорить? — звернувся Гребер до Біндінга.

Альфонс знизав плечима.

— Гайні був у бувальцях. Він служив у СД[3].

— СД в Росії?

— Авжеж. Ще по одній, Ернсте?

Гребер узяв зі столика для куріння пляшку й почав її роздивлятися. Чиста горілка переливалася в ній сюди-туди.

— Скільки в ній градусів?

Альфонс розсміявся.

— Чимало! Напевно, всі шістдесят. Івани люблять міцну.

"Люблять міцну, — повторив подумки Гребер. — А міцна горілка горить. Її заливають у горлянки й підпалюють". Він поглянув на Гайні. Гребер багато чув про те, що витворює служба безпеки СС, і розумів, що слова Гайні — це не просто п'яна маячня. В окупованих областях СД тисячами знищувала людей, посилаючись на те, що для німецького народу потрібен "життєвий простір". Вона знищувала всіх небажаних їй людей, вдаючись здебільшого до розстрілів. Але щоб якось урізноманітнити ці масові вбивства, есесівці інколи вигадували такі собі "дотепні варіанти". Про деякі з них Гребер уже знав; про інші йому розповідав Штайнбрєннер. Але живі вогнемеди — це було щось нове.

— Чого ти вшніпився в пляшку? — спитав Альфонс. — Вона не кусається. Наливай ще.

Гребер поставив пляшку на стіл. Йому захотілося встати і піти геть, але він сидів. Зусиллям волі він примусив себе залишитися. Надто часто він відводив погляд і нічого

не хотів знати. Та й не тільки він — так чинили і сотні тисяч інших, сподіваючись хоч цим заспокоїти свою совість. Він не хотів більше відводити погляд. Не хотів викручуватись. Через це він і не йшов досі у відпустку.

— Хочеш ще по одній? — запитав Альфонс.

Гребер кинув погляд на Гайні, що саме задрімав.

— Він ще й досі в СД?

— Уже ні. Тепер він тут.

— Де?

— Обершарфюрер у концтаборі.

— В концтаборі?

— Атож. Випий іще трохи, Ернсте! Такими молодими ми більше не зустрінемося!

Побудь з нами. А то завжди відразу тікаєш!

— Ні,— мовив Гребер, і далі розглядаючи Гайні.— Я більше не тікатиму!

— Нарешті я почув від тебе розважливе слово. Що ти питимеш? Знов горілку?

— Ні. Налий тминої або коньяку. Горілки годі.

Гайні поворухнувся.

— Яка там горілка, — пробелькотів він. — Таке добро переводити! Горілку ми самі хлебтали. Ні, ми наливали бензин. Він і горить краще...

Гайні блював у ванній кімнаті. Альфонс із Гребером стояли біля дверей. На світлому небі купчилися білі, баранці хмар. У березняку співав дрозд — невеличкий чорний клубочок з жовтим дзьобиком і голосом, у якому бриніла сама весна.

— От урвиголова цей Гайні, га? — озвався Альфонс. Він мав вигляд хлопчика, що говорив про кровожерного вождя індіанів — з жахом, але, захоплено.

— Урвиголова з людьми, які не можуть захищатися, — відповів Гребер.

— У нього пошкоджена рука, Ернсте. Саме тому його не взяли па фронт. Його покалічили в тридцять другому році під час однієї сутички з комуністами в залі. Того він такий шалений. Боже мій, що він нам розповів, га?!

Альфонс знову затягнувся догорілою сигарою, яку закурив ще тоді, коли Гайні почав вихвалитися своїми подвигами. Від захоплення він просто забув про неї.

— От здорово, еге ж?

— Авжеж, здорово. Ти хотів би подивитися на таке?

Біндінг на мить задумався. Потім замотав головою.

— Мабуть, ні. Хіба що один раз, аби побачити. Правду кажучи, я людина іншої вдачі. Надто романтичної, Ернсте.

У дверях з'явився Гайні. Він був блідий, наче з хреста знятий.

— Служба! — проревів він. — Вже пізно! Якраз пора! Ну, сьогодні ця свинота одержить на горіхи!

Спотикаючись, він побрів стежкою через сад. Дійшовши до хвіртки, поправив кашкета, випростався і, мов чапля, подибав далі.

— Не хотілося б мені зараз бути на місці того, хто попаде у концтаборі в руки Гайні,— сказав Біндінг.

Гребер підвів погляд. Він подумав про те саме.

— Ти вважаєш, що все це правильно, Альфонсе? — спитав він.

Біндінг стенив плечима.

— Це зрадники народу, Ернсте. Недаремно ж вони опинилися там.

— Бурмайстер теж був зрадником народу?

— Альфонс засміявся.

— То були особисті рахунки. Та й потім, з ним нічого не сталося.

— А якби сталося?

— Тоді йому не пощастило б. У наші дні, Ернсте, не щастить багатьом. Наприклад, тим, що потрапляють під бомби. П'ять тисяч убитих тільки в нашому місті. Це люди кращі від тих, що сидять у концтаборі. То чому мене має обходити те, що там діється? Я за це не відповідаю. Ти також ні.

Кілька горобців, цвірінькаючи, прилетіло до басейну для птахів на лужку. Один з них сів на воду й затріпотів крилами, і в ту ж мить решта зробили те саме. Альфонс уважно стежив за горобцями. Здавалося, він уже забув про Гайні.

Гребер дивився на задоволене, незрушне обличчя і раптом збагнув, які безнадійні справедливість і співчуття: їм судилося завжди розбиватися об байдужість, егоїзм і страх. Він зрозумів також, що й сам він не виняток, що й він заплутаний у все це якимсь таємним, нез'ясовним і страшним чином. У нього було таке враження, ніби його з Біндінгом єднає щось, незриме, незбагненне, хоч рій і намагався не думати про це.

— Щодо відповідальності, Альфонсе, то не так це просто, як здається, — промовив похмуро Гребер.

— Але ж, Ернсте! Годі просторікувати! Кожен несе відповідальність лише за власні вчинки. До того ж якщо вони не були передбачені наказом!

— Розстрілюючи заложників, ми стверджуємо протилежне: що вони несуть відповідальність за вчинки інших.

— А ти розстрілював заложників? — спитав Біндінг, зацікавлено повернувшись до Гребера.

Гребер не відповів.

— Заложники — це виняток, Ернсте. Це необхідність.

— Все необхідність, — гірко проказав Гребер. — Тобто все, що ми робимо самі. Звичайно, не те, що роблять інші. Коли ми бомбардуємо якесь місто — це викликано стратегічною необхідністю; а коли це роблять інші — то вже підлий злочин.

— Саме так! Нарешті ти в усьому розібрався! — Альфонс хитро примружився і поглянув на Гребера. На його обличчі з'явилася задоволена усмішка. — Саме це й називається сучасною політикою! "Справедливе те, що корисне для німецького народу", — сказав імперський міністр юстиції. А йому й карти в руки. Ми лише виконуємо свій обов'язок. Відповідальності ми не несемо. — Він нахилився. — Ось, ось він — дрозд! Вперше купається! А горобці тікають.

Несподівано Гребер побачив перед собою Гайні. Вулиця була безлюдна; крізь огорожі в садах виднілися плями сонця, жовтий метелик пурхав над самісінькими

піщаними доріжками, що обрамляли брукований тротуар, а попереду, метрів за сто, за ріг повертав Гайні. Гребер пішов піщаною доріжкою. Хоча навколо панувала глибока тиша, кроків його не було чути. "Якби кому-небудь здумалося порішити Гайні, кращої нагоди й не треба, — подумав Гребер. — Навколо жодної душі. Вулиця наче вимерла. Можна майже нечутно підкрастись до нього по піску. Гайні нічого не помітить. Його не важко повалити на землю, а потім задушити чи заколоти. Постріл зчинить багато шуму і приверне увагу людей. Гайні слабак, його легко задушити".

Гребер помітив, що сам мимоволі надав ходи. Навіть у Альфонса не виникло б жодної підозри. Той подумав би, що хтось просто помстився Гайні. Підстав для цього достатньо. Це надзвичайна нагода помститися. Вдруге вона навряд чи й трапиться. Це також нагода без помсти знищити вбивцю, який через годину знущатиметься над заляканими, беззахисними людьми.

Гребер відчув, що в нього спітніли долоні, йому раптом стало дуже жарко. Він дійшов до рогу і побачив, що відстань між ним і Гайні скоротилася метрів на тридцять. Кругом усе ще було безлюдно. Якщо він швидко наздожене його по піску, за хвилину з усім буде покінчено. Він заколе Гайні і втече.

Гребер відчув, як його серце гупає, немов молоток. Воно гупало так голосно, що на мить йому здалося, ніби Гайні чує його удари. "Що це зі мною діється? — подумав Гребер. — Яке мені діло до всього цього? І як мені могло прийти таке в голову?" Але думка, що хвилину тому виникла випадково, вже перетворилася в якусь темну силу, і Гребер раптом зрозумів, що тепер все залежатиме від неї, що це може виправдати багато чого з минулого, його власне життя, те, що йому хотілося б забути, що він зробив і що не зробив. "Помста", — подумав він нерішуче. Але ж це людина, яку він майже не знає, яка особисто йому не заподіяла нічого поганого і мститися на якій просто немає потреби. Проте, можливо, батько Елізабет став жертвою саме Гайні або стане нею не сьогодні-завтра. А кому і яке зло заподіяли заложники чи тисячі інших невинних жертв? В чому гріх і де спокута?

Гребер не відривав погляду від спини Гайні. В роті у нього пересохло. За ворітьми саду загавкав собака. Гребер злякано озирнувся. "Я забагато випив, — подумав він. — Я повинен зупинитися, все це мене не обходить, це якесь божевілля". Але він ішов далі, нечутно й дедалі швидше, гнаний якоюсь грізною і справедливою необхідністю, спокутою і виправданням багатьох смертей, що були на його совісті.

Він скоротив відстань ще на двадцять метрів, і досі не знаючи, що вчинить. Потім побачив у кінці вулиці жінку, яка вийшла з воріт. Вона була в оранжевій кофті, в руках несла кошика і простувала йому назустріч. Він став. Серце завмерло. Тоді повільно рушив далі. Розмахуючи кошиком, жінка неквапно поминула Гайні й наближалася до Гребера. Вона йшла спокійно, у неї були великі груди, широке, засмагле обличчя і гладенько зачесане на проділ темне волосся. Бліде небо над її головою тьмяно мерехтіло і розпливалося. Цієї миті чітко було, видно тільки жінку, все інше немовби розтануло в тумані. Лише жінка була реальністю, самим життям, вона несла його на своїх широких плечах, несла в собі, і воно було велике й гарне, а позад неї була пустеля

і смерть.

Порівнявшись із Гребером, жінка глянула на нього.

— Добридень! — мовила приязно.

Гребер кивнув. Він не міг розтулити рота. Він чув у себе за спиною її кроки, і перед ним знов постала мерехтлива пустеля. В мінливому світлі він побачив темну постать Гайні, що завертала за ріг, і вулиця спорожніла.

Гребер озирнувся. Жінка спокійно і безтурботно пішла своєю дорогою. "Чому я не біжу? — думав він. — Ще є час зробити це". Але він уже зрозумів, що нічого не зробить. "Жінка мене бачила, — міркував він далі. — Вона зможе мене впізнати, тепер уже пізно". Та чи зробив би він це, якби жінка не з'явилася? Чи не знайшов би він якогось іншого виправдання? Цього Гребер не знав.

Він підійшов до перехрестя, на якому Гайні звернув убік. Його більше не видно було. Аж на наступному розі Гребер знову побачив Гайні. Той стояв посеред вулиці і розмовляв з якимось есесівцем. Далі вони пішли разом. З воріт з'явився листоноша. Неподалік стояло двоє велосипедистів. Спокуса минула. Греберу здалося, ніби він раптом прокинувся. Озирнувся довкола. "Що ж це було? — подумав він. — Прокляття, я мало не вчинив злочину! Звідки це в мене? Що зі мною сталося?" Він простував далі. "Треба тримати себе в руках, — міркував Гребер. — А я гадав, що я спокійний. Ні, я не спокійний. Я схвилюваний куди більше, ніж думав собі. Мені просто потрібно взяти себе в руки, а то я можу накоїти дурниць!"

Він купив у кіоску газету, відійшов і почав читати військові повідомлення. Досі Гребер їх не читав. Під час відпустки він просто не хотів нічого про це знати. Тепер він побачив, що відступ триває. На невеличкій карті знайшов місце, де мав стояти його полк. Він не міг визначити це точно, оскільки у військових зведеннях називалися лише армійські групи, але вирахував, що вони відійшли кілометрів сто назад.

Якусь мить він стояв непорушно. Відтоді, як почалася відпустка, він жодного разу не подумав про своїх товаришів. Згадка про них потонула в ньому, наче камінь. Тепер вона випливла на поверхню.

У Гребера було таке враження, ніби з землі підводиться якась сіра самотність. Безлика, німа самотність. У зведеннях повідомлялося, що на ділянці фронту, де стояв його підрозділ, тривали важкі бої. Але сіра самотність не мала ні голосу, ні кольору; здавалося, вона поглинула навіть напругу боротьби. Підводилися тіні, знекровлені й порожні; вони ворушилися і дивилися на нього, крізь нього, а коли знову падали, то скидалися на перекопану сіру землю, а земля на них, так наче й вона ворушилася і вросла в них. Високе, мерехтливе небо над головою втрачало барви, вицвітало від сизого диму цього безкінечного вимирання, що підводилося з землі і заступало навіть сонце. "Зрада, — гірко подумав Гребер. — Вас зрадили, зрадили й кинули в багно, і вашу боротьбу та смерть поєднано з убивством, несправедливістю, брехнею й насильством. Вас обдурено в усьому, навіть у цій злиденній, мужній, жалюгідній і непотрібній смерті".

Його штовхнула якась жінка з мішком.

- Ви що, не бачите? — сердито лайнулась вона.
- Бачу, — буркнув Гребер, але з місця не зрушив.
- То чому ж стали посеред дороги?

Гребер нічого не відповів. Він раптом збагнув, чому пішов назирці за Гайні. Це було щось темне і незбагненне, яке він не раз відчував на полі бою, запитання, що на нього він не наважувався собі відповісти, несподівана, гнітюча розпука, якої він завжди намагався уникнути. Все це нарешті наздогнало його тут і поставило перед випробуванням. Тепер він уже знав, що це таке, і більше не хотів тікати від нього. Він прагнув ясності і був готовий до неї. "Польман, — згадав він. — Фрезенбург просив, щоб я його відвідав. А я забув. Треба з ним поговорити. Я просто повинен поговорити з людиною, якій можна довіритись".

- Йолоп! — кинула жінка з важкою ношею і потюпала далі.

Половина будинків на Янплац були зруйновані; інші стояли цілі. В них було вибито лише кілька вікон. Тут життя тривало далі, жінки прибирали й варили їсти, а на протилежному боці крізь розбиті фасади виднілися залишки кімнат, де зі стін звисало лахміття шпалер, нагадуючи подерті прапори після програної битви.

Будинок, у якому раніше жив Польман, стояв на зруйнованому боці. Верхні поверхи обвалилися й засипали вхід. Здавалося, в будинку ніхто більше не живе. Гребер уже хотів був вернутися назад, коли раптом помітив серед руїн протоптану вузьку стежечку. Він пішов по ній і невдовзі побачив ширшу й розчищену стежку, яка вела до вцілілого чорного ходу. Він постукав. Ніякої відповіді. Постукав ще раз. По хвилі почув якесь шарудіння. Брязнув ланцюжок, і двері обережно прочинились.

- Пан Польман? — мовив Гребер.

Старий висунув голову.

- Так. Що ви хочете?

- Я Ернст Гребер. Колишній ваш учень.

- Он як. Вам щось потрібно?

- Хочу вас провідати. Я тут у відпустці.

- Я більше не працюю, — коротко відповів Польман.

- Мені це відомо.

— Гаразд. Тоді вам, очевидно, відомо, що моє звільнення було покаранням. Я більше не приймаю учнів і не маю права робити це.

— Я вже не учень; я солдат, прибув із Росії і маю передати вам привіт від Фрезенбурга. Він просив мене провідати вас.

Старий пильно придивився до Гребера.

- Фрезенбург? Він ще живий?

- Десять днів тому був ще живий.

Польман ще якусь мить уважно вивчав Гребера.

- Добре, заходьте, — сказав він, відступаючи з дверей.

Гребер пішов за ним. Вони поминули коридор, що вів до чогось на зразок кухні, а звідти попали в інший, коротший коридор. Польман раптом прискорив ходу, прочинив

якісь двері і сказав значно голосніше, ніж досі:

— Заходьте. А я вже подумав був, що ви з поліції.

Гребер здивовано поглянув на нього. Потім усе збагнув. Він не став озиратися. Мабуть, Польман говорив так голосно для того, щоб когось заспокоїти.

В кімнаті горіла невеличка гасова лампа під зеленим абажуром. Вікна були вибиті, а під ними лежали такі купи сміття, що годі було підступитися до вікна. Польман став посеред кімнати.

— Тепер я вас упізнав, — промовив він. — Надворі було занадто яскраве світло. Я рідко звідси виходжу і вже відвик від нього. Сюди майже не заглядає денне світло, я свічу гасом. Але його обмаль, і доводиться часто сидіти просто в темряві. Електрики ж тепер немає.

Гребер придивився до вчителя. Той так постарів, що він його не впізнав би. Потім роззирнувся довкола, і йому здалося, що він попав у якийсь інший світ. Це було не тільки через тишу та дивне, освітлене гасовою лампою житло, що після яскравого сонячного світла нагадувало похмуру катакомбу. Це було через щось інше — через коричневі й золотисті ряди книг на полицях уздовж стін, бюро для читання, гравюри на стінах та ще через цього старого сивого чоловіка із зморшкуватим вощаним обличчям, схожого на ув'язненого, який багато років провів у неволі.

Польман завважив Греберів погляд.

— Мені пощастило, — сказав він. — Я зберіг майже всі свої книги.

Гребер обернувся.

— А я книг уже давно не бачив. За останні роки прочитав усього одну-дві.

— Мабуть, у вас не було змоги. Книги надто важкі, щоб їх носити у ранці.

— Вони були надто важкі й для того, щоб їх носити в голові. Вони не в ладах з тим, що сталося. А ті, які в ладах, просто не хочеться читати.

Польман кинув погляд на м'яко освітлений зелений абажур.

— Чого ви до мене прийшли, Гребере?

— Фрезенбург сказав, що я повинен до вас зайти.

— Ви його добре знаєте?

— Це була на фронті єдина людина, якій я цілком довіряв. Він сказав, щоб я провідав вас і поговорив з вами. Ви знаєте правду.

— Правду? Про що?

Гребер подивився на старого. Він учився в його класі, але звідтоді минула наче ціла вічність. І все-таки на мить Греберові здалося, немовби він знов учень, учитель розпитує його про життя і саме зараз вирішується його доля — в цьому темному, напівзаваленому, переповненому книгами закапелку з вигнанцем-учителем його юнацьких літ. І книжки, і вчитель ніби втілювали в собі те, що відійшло в далеке минуле — добро, наполегливість і мудрість, — а сміття перед вікнами — те, що від усього цього залишилось.

— Я хочу знати, якою мірою я причетний до злочинів, скоєних протягом останніх десяти років, — промовив Гребер. — І ще я хочу знати, що мені робити.

Польман здивовано втупився в нього. Потім устав і пройшовся по кімнаті. Він узяв одну з книг на полиці, розкрив її і, не читаючи, поставив назад. Нарешті знов обернувся до гостя.

— Ви усвідомлюєте, про що мене питаєте?

— Так.

— Сьогодні злітають голови за куди простіші речі.

— А на фронті вбивають просто нізачо, — відповів Гребер.

Польман знову сів.

— Під злочинами ви, звичайно, розумієте війну?

— Я розумію все те, що призвело до неї. Брехню, насильство, гніт, несправедливість. А також війну. Війну в такому вигляді, в якому ми її ведемо — з таборами для рабів, концентраційними таборами і масовим знищенням мирного населення.

Польман мовчав.

— Мені довелося дещо побачити, — вів далі Гребер, — і чимало почути. Я знаю також, що війну програно. Знаю, що ми воюємо далі в ім'я того, щоб уряд, партія й люди, які у всьому винні, могли ще якийсь час протриматися при владі і вчинити ще більше злочинів!

Польман знову здивовано звів на Гребера очі.

— Ви все це знаєте? — спитав він.

— Тепер знаю. Але раніше не знав.

— І знову мусите повертатись туди?

— Так.

— Це жахливо!

— Ще жахливіше повертатися, знаючи все це і усвідомлюючи, що ти, можливо, вже співучасник цього. Адже тепер я співучасник?

Польман мовчав.

— Що ви маєте на увазі? — згодом запитав він пошепки.

— Ви знаєте що. Адже ви нас виховували в дусі релігії. В якій мірі я буду співучасником, коли знаю, що війну не лише програно, а й що ми її повинні програти, аби покінчити з убивствами, рабством, концентраційними таборами, СС і СД, масовим винищенням і нелюдськими звірствами, коли я це знаю і через два тижні все-таки повернуся на фронт, щоб воювати далі?

Польманове обличчя раптом посіріло і ніби згасло. Лише очі його не втратили свого кольору — якогось особливого, прозоро-блакитного. Вони нагадали Греберу очі, які йому вже довелося колись бачити, але він не міг пригадати, де саме.

— Ви мусите їхати знов на фронт? — запитав нарешті Польман.

— Я можу ухилитись. Тоді мене або повісять, або розстріляють.

Гребер чекав.

— Мученики християнської доби не підкорялися насильству, — неквапно проказав Польман.

— Ми не мученики. Але скажіть, де починається співучасть? — запитав Гребер. — Коли стає вбивством те, що називають героїзмом? Коли перестаєш вірити в свою правоту? Або в свою мету? Де ця межа?

Польман пригнічено дивився на нього.

— Хіба я можу вам це сказати? Це велика відповідальність. Я не можу вирішувати замість вас.

— Кожен повинен вирішувати це сам?

— Гадаю, так. А як же інакше?

Гребер промовчав. "Навіщо запитувати далі? — думав він. — Я раптом перетворився тут із звинуваченого в суддю. Навіщо я мучу цю літню людину й вимагаю від неї звіту за те, чому вона колись сама мене вчила, чому пізніше я вчився сам? Чи потрібна мені ще одна відповідь? Хіба я щойно не дав її собі сам?"

Він поглянув на Польмана. Гребер уявив собі, як день у день цей старий сидить у своїй комірчині при тьмяному світлі лампи або й просто в темряві, немов у катакомбах стародавнього Риму, вигнаний з роботи, щогодини очікуючи арешту й намагаючись знайти розрадив своїх книгах.

— Ваша правда, — промовив Гребер. — Запитувати когось іншого — це означає ухилитися від самостійного рішення. Та я, мабуть, і не чекав від вас вичерпної відповіді. Я, власне, запитував себе самого. Але інколи це вдається лише тоді, коли запитуєш іншого.

Польман похитав головою.

— Ви маєте право запитувати. Співучасть! — раптом вигукнув він. — Що ви в цьому розумієте? Ви були молоді, і вас отруїли брехнею ще тоді, коли ви нічого не розуміли. А ось ми... Ми бачили це і дозволили, щоб воно сталося! Чим це пояснити? Душевною кволістю? Байдужістю? Обмеженістю? Егоїзмом? Відчаєм? Але ж як могла поширитися така чума? Гадаєте, я сам не ламаю собі щоденно голову над цим?

Нарешті Гребер збагнув, кого йому нагадали Польманові очі. Такі очі були в росіянина, якого він розстріляв. Він підвівся.

— Мені пора, — сказав похмуро. — Дякую, що впустили мене в дім і поговорили зі мною.

Він узяв свого кашкета. Польман немовби прокинувся.

— Ви вже йдете, Гребере? Що ж ви вирішили?

— Не знаю. У мене ще два тижні на роздуми. Це не так уже і мало для того, хто звик рахувати життя хвилинами.

— Приходьте ще! Зайдіть іще раз перед від'їздом. Обіцяєте?

— Обіцяю!

— Тепер до мене рідко хто заходить, — зітхнув Польман.

Біля засипаного вікна між книгами Гребер помітив невеличку фотокартку. На ній був юнак його віку у військовій уніформі. Гребер згадав, що Польман мав сина. Але тепер краще таким не цікавитись.

— Привітайте Фрезенбурга, якщо писатимете йому, — попрохав Польман.

— Гаразд. Із ним ви розмовляли так, як оце зі мною, правда ж?

— Правда.

— Мені хотілося б, щоб ви поговорили так раніше і зі мною.

— Гадаєте, Фрезенбургу стало від цього легше?

— Ні,— відказав Гребер. — Важче.

Польман кивнув.

— Я не міг вам нічого сказати. Але й не хотів відбутися однією з тих багатьох відповідей, які означають просто порожні відмовки. Їх доволі. Все в них гладенько й переконливо, але всі вони ухильні.

— І церковні теж?

Якусь мить Польман вагався.

— І церковні теж, — мовив нарешті.— Але церкві поталанило. Там стоїть: "Люби свого ближнього" і "Не убий", а поряд інше: "Кесарю кесарево, а богу богове". Це можна повернути, як хочеш.

Гребер засміявся. Він учув нотки сарказму, такі властиві Польману раніше. Той зрозумів це.

— Вам смішно, — сказав Польман. — І ви такі спокійні. Чому ви не кричите?

— Я кричу, — відповів Гребер. — Тільки крику мого не чути.

За дверима він став. Сонце вогненними списками, пронизувало його очі. Біла штукатурка блищала. Гребер повільно побрів через площу. У нього було самопочуття людини, якій після довгого й запутаного судового слідства нарешті оголосили вирок, але їй майже байдуже— винна вона чи виправдана. Все вже позаду, він сам цього прагнув, це й було те, що він хотів обміркувати під час відпустки. Тепер Гребер знав, що з ним: відчай, від якого він більше не тікатиме.

Гребер посидів трохи на лавці, що лишалась стояти біля самого краю величезної вирви від бомби. Він був цілком розслаблений, ніби порожній і навіть не знав, чи є розрада для його суму, йому раптом просто перехотілося думати. Він відкинув назад голову, заплющив очі, відчуваючи на обличчі тепле сонячне проміння. Більше він не відчував нічого. Сидів непорушно, спокійно дихав, зігрітий якимсь незбагненим, заспокійливим теплом, не думаючи ні про справедливість, ні про несправедливість.

Перегода він розплющив очі. В прозорому повітрі перед ним чітко простилалася площа. Він бачив величезну липу, що стояла перед розбитим будинком. Бомба її не пошкодила, і своїм стовбуром та зеленим гіллям вона, ніби велетенська випростана рука, тяглася від землі до білих хмар. Небо між хмарами було синє-синє. Все виблискувало і сяяло, немовби після дощу, у всьому почувалася сила і глибина. Це було саме життя, життя могутнє, чисте й природне, життя без запитань, суму і відчаю. У Гребера було таке враження, неначе він прокинувся від примарливого сну, життя затопило його, і в ньому все розчинилося. Це була ніби відповідь без слів, відповідь, яка не потребувала запитань, роздумів, яку він знав іще в ті ночі і дні, коли смерть торкала його своїм крилом, коли після судоми, заціпеніння і смертельного відчаю життя раптом знову вривалося в нього, немовби рятівний інстинкт, і заливало мозок гарячою хвилею.

Гребер підвівся. Поминув липу, пішов повз руїни й будинки. Він відчув раптом, що чогось чекає. Чекає вечора, мов перепочинку після обстрілу.

XIV

— Сьогодні у нас є чудовий шніцель по-віденському, — повідомив схожий на марабу старий кельнер.

— Гаразд, — відповів Гребер. — Принесіть. Все інше на ваш вибір. Ми цілком покладаємося на вас.

— Вино те саме?

— Те саме або якесь інше, коли ваша ласка. Вино теж на ваш вибір.

Задоволений кельнер побіг виконувати замовлення. Гребер відхилився назад і поглянув на Елізабет. У нього було таке враження, ніби він попав з-під артилерійського вогню в якийсь райський куточок. Все, що сталося після обіду, кануло в небуття. У спогадах залишилася тільки та мить, коли до нього повернулося життя і, пробившись деревами крізь каміння бруківки та гори руїн, потяглося зеленими руками до світла. "Два тижні,— думав він. — Ще два тижні життя! І я повинен до нього тягнутися, як липа до світла".

Марабу повернувся.

— Як ви дивитеся сьогодні на пляшку "Йоганнісбергер Каленберг?"— спитав він. — У нас ще трохи залишилось. Після нього шампанське здається просто зельтерською водою. Чи, може...

— "Каленберг", — відповів Гребер.

— Чудово, пане. Ви справжній знавець. Це вино йде до шніцеля, як ніяке інше. Я подам до нього ще свіжий зелений салат. Він підкреслює букет. Це вино — наче прозоре джерело.

"Обід приреченого на смерть, — промайнуло в Гребера. — Ще два тижні таких обідів!" Він подумав про це без жалю. Досі він не замислювався над тим, що чекає на нього після відпустки. Відпустка здавалася безкінечною; надто багато сталося і ще багато чого могло статися. Тепер, прочитавши повідомлення верховного командування й відвідавши Польмана, Гребер раптом збагнув, яка коротка його відпустка.

Елізабет подивилася вслід марабу.

— Спасибі твоєму товаришеві Ройтеру, — мовила вона. — Він зробив нас знавцями!

— Ми не знавці, Елізабет. Ми більше ніж знавці. Ми шукачі. Шукачі миру. Війна перевернула все догори дном. Те, що раніше було символом забезпеченості й усталеної добропорядності, сьогодні стало великою авантюрою.

Елізабет розсміялася.

— Ми самі беремо в ній участь.

— Такий час. Тільки на одне ми, безперечно, не можемо поскаржитись — на нудоту й одноманітність.

Гребер подивився дівчині в очі. Вона сиділа перед ним на канапі, одягнена в сукню, яка щільно облягала фігуру. Її волосся було зібране під невеличким капелюшком; вона скидалася на хлопчика.

— Одноманітність, — повторила Елізабет. — Ти ж нібито збирався прийти сьогодні в цивільному?

— Не зміг. Не було де переодягнутись.

Гребер хотів був зробити це в Альфонса, але після розмови з Польманом він туди більше не пішов.

— Ти б міг переодягнутися в мене, — сказала Елізабет.

— У тебе? А фрау Лізер?

— К бісу ту фрау Лізер. Я про це подумала.

— К бісу можна послати багато кого, — мовив Гребер. — Я теж про це думав.

Кельнер приніс вино й відкупорив пляшку, але наливати не став. Повернувши голову, він прислухався.

— Знов починається! — промовив він. — На превеликий жаль, пане.

Йому не довелося пояснювати, що він мав на увазі. Завивання сирен за мить заглушило всі розмови навколо.

Чарка Елізабет задзвеніла.

— Де тут бомбосховище? — спитав Гребер у марабу.

— В нашому будинку.

— Воно не лише для гостей, що живуть у готелі?

— Ви також гість, пане. Бомбосховище чудове. Краще, ніж на фронті. У нас живуть високі чини.

— Гаразд. А як же з шніцелями по-віденському?

— Їх ще не поставили на вогонь. Зараз я скасую замовлення. В бомбосховище я їх не зможу подати. Ви ж самі розумієте.

— Звичайно. — Гребер узяв з рук марабу пляшку і наповнив дві чарки. Одну подав Елізабет.

— Випий. Випий до дна.

Вона похитала головою:

— Хіба нам не пора йти?

— У нас іще чимало часу. Це лише попередження. А може, нічого й не буде, як минулого разу. Випий всю чарку, Елізабет. Буде не так страшно.

— Я гадаю, пан має рацію, — підтакнув марабу. — Просто шкода пити таке вино поспіхом, але це особливий випадок.

Він був блідий і ледве усміхався.

— Пане, — звернувся він до Гребера. — Раніше ми зверталися до неба з молитвою. Тепер звертаємося з прокляттям. Ось до чого ми дожили.

Гребер кинув погляд на Елізабет.

— Пий. У нас ще багато часу. Можна ще спорожнити цілу пляшку.

Вона взяла чарку і неквапно вихилила до дна. В цьому її жесті відчувалася рішучість і zarazом якесь відчайдушне марнотратство. Потім Елізабет поставила чарку на стіл і розсміялася.

— Паніку теж к бісу! — сказала вона. — Від неї пора відвикати. Бачиш, я аж

тремчу.

— Ти не тремтиш, То в тобі тремтить життя. Це не має нічого спільного з хоробрістю. Хоробрий той, хто може себе захистити. Все інше — хвалькуватість. Наше життя розважливіше, ніж ми, Елізабет.

— Гаразд. Налий іще.

— Моя дружина... — мовив марабу. — У нас хворий хлопчик. Туберкульоз. Йому одинадцять. Сховище у нас нікудишне. Їй важко носити його туди. Вона дуже тендітна; п'ятдесят три кілограми... Зюдштресе, двадцять дев'ять. Я не можу їй нічим допомогти. Я мушу лишатися тут.

Гребер узяв із сусіднього столика чарку, наповнив її і простягнув кельнерові.

— Беріть! Випийте й ви! Є давнє солдатське правило: якщо нема ніякого виходу, треба спробувати хоча б не хвилюватись. Це вам допоможе?

— Казати легко...

— Правильно. Ми теж не бездушні статуї. Пийте до дна.

— Мені не можна — служба...

— Це особливий випадок. Ви самі так щойно сказали.

— Добре. — Кельнер озирнувся і взяв чарку. — Тоді дозвольте випити за ваше підвищення в чині!

— За що?

— За ваше підвищення в унтер-офіцери.

— Дякую. У вас гостре око.

Кельнер поставив чарку.

— Я не можу пити одним духом, пане. Та ще й таке вишукане вино. Навіть у цьому особливому випадку.

— Це робить вам честь. Візьміть чарку з собою.

— Дякую, пане.

Гребер знов налив Елізабет і собі.

— Я роблю це не для того, щоб показати, які ми хоробрі,— заявив він, — а тому, що під час повітряних нальотів краще допити все, що маєш. Хтозна, чи вино вціліє.

Елізабет подивилася на його мундир.

— А тебе не викриють, коли в бомбосховищі буде повно офіцерів?

— Ні, Елізабет.

— Чому ні?

— Тому, що мені все одно.

— Хіба коли людині все одно, то її не викриють?

— Так надійніше. Страх минає. А тепер ходімо — ми подолали переляк.

Частину винного погребу було забетоновано, стелю підперто сталевими балками, і приміщення обладнано для бомбосховища. Кругом стояли стільці, крісла, столи й канапи, на підлозі лежало кілька старих килимів, стіни були ретельно побілені. Грало радіо, на буфеті стояли пляшки й чарки. Бомбосховище було справді чудове.

Гребер з Елізабет знайшли місце під стіною біля дощаних дверей, що відділяли

бомбосховище від винного погребка. За ними потяглася вервечка інших відвідувачів. Серед них була дуже гарна жінка у білій вечірній сукні, її плечі були оголені, а на лівій руці виблискували браслети. За нею йшла галаслива блондинка з риб'ячим обличчям, потім гурт чоловіків, кілька літніх дам і група офіцерів. З'явився кельнер з помічником. Вони відкорковували пляшки.

— Ми могли б забрати сюди своє вино, — сказав Гребер.

Елізабет похитала головою.

— А втім, твоя правда. Навіщо ця комедія з героїзмом.

— Цього ніколи не слід робити, — сказала вона. — Це може накликати біду.

"Вона має рацію, — подумав Гребер і роздратовано зиркнув на кельнера, що ходив з підносом між людьми. — Це не хоробрість, а легковажність. Небезпека — надто серйозна річ. Наскільки вона серйозна, можна збагнути лише тоді, коли багато разів побачиш смерть".

— Друге попередження, — промовив хтось поруч. — Летять!

Гребер підсунув свого стільця до Елізабет.

— Мені страшно, — сказала вона. — Незважаючи на добре вино й мою рішучість.

— Мені також.

Вій обняв її за плечі й відчув, яка вона напружена. Несподівано його заповонила хвиля ніжності. Дівчина вся наструнчилась, немов тварина, що відчуває небезпеку. То було не позування, та вона й не прагнула цього. Мужність була її опорою, саме життя напружилось в ній при завиванні сирен, яке тепер стало іншим і провіщало смерть. Елізабет не намагалася нічого приховати.

Він помітив, що супутник блондинки дивиться на нього. Це був худючий старший лейтенант, який майже не мав підборіддя. Блондинка реготала, інші весело споглядали її.

Легкий поштовх хитнув бомбосховище. Потім почувся, глухий звук вибуху. Розмова урвалася, але за мить почалася знову, голосніша і жвавіша. Три наступні вибухи пролунали один за одним і вже ближче.

Гребер міцно тримав Елізабет. Блондинка перестала сміятися. Зненацька важкий удар струсонув підвал. Помічник кельнера покинув піднос і вчепився руками в точені дерев'яні опори буфету.

— Без паніки! — гукнув різкий, владний голос. — Це далеко звідси.

Раптом стіни задвигтіли й стали потріскувати. Лампочка почала мигати, немов у погано освітленому фільмі, щось оглушливо тріснуло, морок і світло, змішалися одне з одним, і в сьайві цих коротких спалахів групки людей за столиками здавалися кадрами уповільненої кінозйомки. Спершу жінка з викотом на спині сиділа, після другого попадання і спалаху підвелася, потім кинулася в темний закуток, і люди, що там були, стали тримати її, а вона почала кричати. Нарешті світло погасло зовсім, і в гуркоті, що породжував сотні відлунків, закон земного тяжіння, неначе перестав діяти, і підвал завис у повітрі.

— Це лише світло, Елізабет! — крикнув Гребер. — Погасло світло. То була всього-

на-всього вибухова хвиля, тільки й того. Десь порвало проводку. В готель не влучило.

Вона притиснулася до нього.

— Свічки! Сірники! — гукнув хтось. — Тут мають бути свічки! Чорт забирай, де свічки? Або кишеньковий ліхтарик!

Спалахнуло кілька сірників. Вони скидалися на блукаючі вогники в якомусь величезному громохкому просторі і освітлювали самі обличчя та руки, немовби тіла від цього страшного гуркоту порозпадалися і в пільмі витали тільки оголені руки та обличчя.

— Чорт забирай, невже тут немає запасного освітлення? Де кельнер?

Світляні кола опускалися й підіймалися, бігали по стінах, хиталися сюди-туди. На мить з'явилася гола спина жінки у вечірній сукні, заблищали прикраси й показався темний роззявлений рот. Потім усе ніби підхопив чорний вітер, і голоси навколо стали нагадувати слабкий писк мишей, що опинилися на краю розчахнутої безодні. Почулося виття, яке швидко й нестерпно дужчало, так наче на бомбосховище летіла велетенська залізна планета. Все захиталося. Світляні кола заметались і погасли. Підвал більше не плив; жахливий тріск немовби розстрошив його й підкинув угору. Греберові здалося, що він підлетів до самої стелі. Він обхопив Елізабет обома руками. А її наче хтось намагався вирвати в нього. Тоді він кинувся на неї, повалив на підлогу й, поставивши над її головою крісло, став чекати, доки обвалиться стеля.

Щось кололося, дзвеніло, сипалося, падало, тріщало, немовби велетенська лапа накрила підвал, кинула його у вакуум і почала виривати в людей шлунки й легені та вичавлювати з жил кров. Здавалося, сповнений гуркотом морок ось-ось остаточно впаде і всі задихнуться.

Але цього не сталося. Несподівано спалахнуло світло, яскраве, шалене, неначе з-під землі вихопився стовп полум'я. Тим білим факелом була якась жінка, вона кричала:

— Я горю! Я горю! Допоможіть! Допоможіть!

Жінка високо підстрибувала, оббиваючи полум'я. Під її руками іскри розліталися врізнобіч, блищали коштовності, вогонь яскраво освітлював спотворене жахом обличчя. Знявся лемент, на жінку полетіли мундири, хтось повалив її на підлогу, вона пручалася й кричала, перекиваючи завивання сирен, стрілянину зеніток і гуркіт вибухів, кричала пронизливо, нелюдським голосом, а потім усе глухіше, уривчастіше, привалена мундирами, і скатерками та іншим ганчір'ям у темряві, що знову заповнила підвал. І крик її, здавалося, долинав з могили.

Гребер обхопив обома руками голову Елізабет, притиснув її до себе, затуляючи їй вуха, аж доки вогонь погас і стихли крики, а їх заступили темрява, плач та запах горілого одягу, м'яса й волосся.

— Лікаря! Негайно знайдіть лікаря! Де лікар?

— Що?

— Її треба відвезти в госпіталь! Прокляття, нічого не видно! Давайте винесемо її звідси.

— Зараз? — спитав хтось. — Куди?

Всі мовчали. Всі прислухалися. Десь шаленіли зенітки. Проте вибухів більше не чути було. Сама стрілянина.

— Вони полетіли! Все закінчилося!

— Лежи, — промовив Гребер Елізабет на вухо. — Не ворущись. Все закінчилося. Але полеж. Тут тебе не затопчуть. Не вставай.

— Не треба поспішати. Вони можуть зробити ще один заліт, — сказав хтось повільно й повчально. — На вулиці ще небезпечно. Осколки!

В дверях з'явилося світло. Це був промінь кишенькового ліхтарика. Жінка на підлозі знов почала кричати.

— Ні! Ні! Гасіть! Гасіть вогонь!

— Це не вогонь. Це ліхтарик.

Промінь світла ледве долав темряву. Лампочка була дуже маленька.

— Сюди! Підійдіть же сюди! Хто ви? Хто це світить?

Фріц усе ще освітлював себе.

— Нальот закінчився. Я приніс кишеньковий ліхтарик і рахунки...

— Що?! Це нечувано!

— Пане, — безпомічно відказав у темряву Фріц. — Старший кельнер розраховується з рестораном з власної кишені.

— Нечувано! — гримів із темряви чоловічий голос. — Ми що, шахраї? Та перестаньте освітлювати свою ідіотську пику! Підійдіть ближче! Скоріше! Тут когось покалічило.

Фріца знову поглинула темрява. Світляне коло ковзнуло по стінах, перебігло по волоссю Елізабет, потім по підлозі, знайшло звалені на купу мундири і зупинилось.

— Боже мій! — промовив якийсь блідий чоловік, що був у самій сорочці. Він відхилився назад. Освітленими лишилися тільки його руки. Промінь світла тремтів над ним. Старший кельнер, очевидно, теж тремтів. Мундири полетіли на всі боки.

— Боже мій! — повторив чоловік ще раз.

— Не дивись туди, — промовив Гребер. — Таке трапляється. Це може статися скрізь. Не тільки під час повітряного нальоту. Але тобі не можна залишатися в місті. Я відвезу тебе в одне село, яке не бомбардують. Я знаю таке село. Гаст. У мене там є знайомі. Вони тебе приймуть напевне. Ми зможемо там жити. Ти будеш у безпеці.

— Ноші! — гукнув чоловік, що стояв навколішки. — У вас у готелі немає жодних нош?

— Здається, є, пане... пане... — Старший кельнер Фріц ніяк не міг розібрати чин того, хто до нього звертався. Чоловіків мундир валявся разом з іншими на підлозі біля жінки. Він був тепер просто людиною в підтяжках, з шаблею при боці і командирським голосом.

— Я прошу пробачення за розмову щодо рахунків. Я не знав, що є потерпілі.

— Швидше! Принесіть ноші. Ні, стривайте, я піду з вами. Як там угорі? Пройти можна?

— Можна.

Чоловік підвівся, одягнув мундир і враз став майором. Світло погасло, й усім здалося, що згас останній промінчик надії. Жінка на підлозі тихо стогнала.

— Вандо, — розгублено промовив чоловічий голос. — Вандо, що ж нам тепер робити? Вандо!

— Можна виходити, — заявив хтось.

— Ще не було сигналу відбою, — заперечив повчальний голос.

— До дідька з їхніми сигналами! Де світло? Світло!

— Нам потрібен лікар. Морфій...

— Вандо, — знову розгублено почав той самий голос. — Що ж ми тепер скажемо Ебергардові? Що?..

— Ні, ні, не треба світла! — закричала жінка. — Не треба світла.

Світло повернулося. Тепер це була гасова лампа. Її тримав майор. Два кельнери у фраках несли позад нього ноші.

— Телефон не працює, — сказав майор. — Лінію порвано. Сюди з ношами!

Він поставив лампу на підлогу.

— Вандо! — знову покликав чоловік. — Вандо!

— Відійдіть звідси, — звелів майор. — Потім.

Він став навколішки біля жінки, потім підвівся.

— Ось так, все в порядку. Скоро ви заснете. У мене була з собою ампула, про всяк випадок. Обережно! Обережно кладіть на ноші! Доведеться почекати на вулиці, доки знайдемо санітарну машину. Якщо взагалі знайдемо...

— Так точно, пане майор, — слухняно відповів старший кельнер Фріц.

Ноші попливли до дверей. Чорна обсмалена голова без волосся перекочувалася з боку на бік. Тіло було накрите скатертиною.

— Вона померла? — спитала Елізабет.

— Ні, — відповів Гребер. — Вона видужає. Волосся відросте.

— А обличчя?

— Вона бачитиме. Очі не пошкоджені. Все заживе. Я бачив чимало обпечених. Це був не найгірший випадок.

— Як це сталося?

— Загорівся одяг. Вона надто близько підійшла до сірника. Більше не постраждав ніхто. Підвал добрячий. Витримав важке пряме попадання.

Гребер відсунув крісло, яким намагався прикрити Елізабет. При цьому він наступив на розбиту пляшку й завважив, що дощані двері до винного погрібця зірвані. Полиці й стелажі поперекошувалися, повсюди валялися побиті пляшки, а вино розлилося по підлозі, мов нафта.

— Одну хвилинку, — сказав він Елізабет і взяв свою шинель. — Я миттю.

Він зайшов у винний погрібець і відразу ж вернувся.

— Ось так, а тепер можна йти.

Надворі стояли ноші з жінкою. Два кельнери позакладали в рот пальці і свистіли, намагаючись зупинити якусь автомашину.

— Що скаже Ебергард? — усе питав розгублено супутник жінки. — Господи, от прокляття на мою голову! Ну як ми йому це пояснимо?

"Ебергард, очевидно, її чоловік", — подумав Гребер і звернувся до одного з тих двох, що свистіли.

— Де кельнер з винного погрібця?

— Хто саме? Отто чи Карл?

— Невеличкий, літній, схожий на чаплю.

— Отто. — Кельнер оглянув Гребера. — Отто загинув. Винний погрібець розбило. На нього впала люстра. Отто загинув, пане.

Гребер якусь мить помовчав.

— Я винен йому гроші,— сказав потім. — За пляшку вина.

Кельнер витер рукою чоло.

— Можете віддати їх мені, пане. Що ви пили?

— Пляшку "Йоганнісбергер Каленберг".

— Колекційне?

— Ні.

Кельнер дістав з кишені цінник, увімкнув кишеньковий, ліхтарик і показав папірець Греберу.

Гребер дав йому гроші. Чоловік сховав їх. Гребер знав, що він їх не здасть.

— Ходімо, — мовив він до Елізабет.

Вони почали шукати вихід з руїн. В південному напрямку місто горіло. Небо було сіро-червоне, вітер гнав хмари диму.

— Треба подивитися, чи вцілів твій будинок, Елізабет.

Вона похитала головою.

Ми це ще встигнемо зробити. Давай трохи пройдемося.

Вони пішли в напрямку площі, де було бомбосховище, в якому вони сиділи першого вечора. Над дверима курився дим, наче над входом до пекла. Вони сіли на лавку в сквері.

— Ти голодна? — спитав Гребер. — Адже ти нічого не їла.

— Пусте. Я тепер не можу їсти.

Гребер розстебнув шинель. Щось дзенькнуло, і він дістав з кишені дві пляшки.

— Я навіть не знаю, що вхопив. Це ось схоже на коньяк.

Елізабет здивовано звела на нього очі.

— Звідки це в тебе?

— З винного погрібця. Двері стояли навстіж. Десятки пляшок розбилися. Вважатимемо, що й ці теж.

— Ти їх отак просто взяв?

— Звичайно. Солдат не годен пройти мимо відчиненого винного погрібця. Мене виховали практично думати і діяти. Десять заповідей не для військових!

— Це вже напевно. — Елізабет поглянула на нього, — І багато чого іншого. Хто вас знає, які ви.

— Ти знаєш навіть забагато.

— Справді, хто вас знає, які ви, — повторила вона. — Тут ви — це, власне, не ви. Ви такі, які буваєте там. Але про це ніхто нічого не знає.

Гребер дістав з другої кишені шинелі ще дві пляшки.

— Тут одну можна відкоркувати без штопора. Це шампанське. — Він відкрутив дріт. — Гадаю, в тебе немає заперечень морального плану проти того, щоб випити.

— Ні. Тепер немає.

— Ми нічого не святкуватимемо. Шампанське, отже, не накличе біди. Ми його п'ємо просто тому, що хочеться пити, а нічого іншого немає. І, якщо хочеш, ще тому, що ми живі.

Елізабет розсміялася:

— Не треба мені нічого пояснювати. Я все це вже сама знаю. Поясни мені краще таке. Навіщо ти заплатив за ту одну пляшку, коли взяв оці чотири?

— Тут є різниця. Якби я цього не зробив, це було б злісним ухилянням від оплати.

Гребер почав обережно витягувати корок. Він не дав йому вистрілити.

— Доведеться пити з пляшки, Елізабет. Я покажу тобі, як це робиться.

Стояла тиша. Багрові сутінки ставали дедалі густішими. При цьому незвичайному освітленні все здавалось нереальним.

— Поглянь он на те дерево, — сказала раптом Елізабет. — Воно цвіте.

Гребер повернув голову в той бік. Бомба вивернула дерево з корінням. Частина коренів висіли в повітрі, стовбур був розчахнутий, кілька гілок відламаних; але все дерево було облите білим цвітом, ледь рожевуватим від освітлення.

— Будинок, що тут стояв, згорів. Мабуть, дерево зацвіло від тепла, — допустив Гребер. — Воно росло далі, ніж решта. До того ж воно пошкоджене найбільше.

Елізабет підвелася й рушила до дерева. Лавка, на якій вони сиділи, стояла в тіні, і коли дівчина попала у відблиски пожеж, то здалося, ніби танцівниця вийшла па освітлену сцену. Світло підхопило її, мов червоний вітер; воно сяяло позад неї, наче якась величезна середньовічна комета, що провіщає кінець світу або народження запізненого спасителя.

— Воно цвіте, — сказала Елізабет. — Для дерев нині весна, от і все. Інше їх не обходить.

— Так, — відповів Гребер. — Вони дають нам урок. Вони вічно нас учать. Сьогодні після обіду — ота липа, тепер — це дерево. Вони ростуть, викидають листочки та квіти, і навіть коли розтерзані, якась клітина в них живе далі, доки хоч один корінець ще тримається за землю. Вони не перестають вчити нас, не нарікають на долю і не жаліють самі себе.

Елізабет неквапно повернулася назад. Її шкіра вилискувала при незвичайному світлі без тіней, а обличчя па мить здалося зачарованим, так наче і в ній жила таємниця тугих бруньок, руйнації і незворушного спокою зростання. Потім вона вийшла зі світла, немов із променя прожектора, і знов стала в тіні коло нього — тепла, жива, спокійна. Він пригорнув її до себе, і дерево раптом стало дуже високим, сягнуло

багряного неба, а його цвіт забілів зовсім поруч. Спершу це була липа, потім земля, вона вигнулася і перетворилась в ниву, небо, Елізабет, і він відчув себе в ній, і вона не чинила йому опору.

XV

Кімната сорок вісім була схвильована. Той, що мав яйцеподібну голову, і двоє інших гравців у скат стояли в повному польовому спорядженні. В документах кожного з них тепер стояло "придатний для стройової", і вони від'їжджали на фронт.

Чоловік з яйцеподібною головою був блідий. Він пильно дивився на Ройтера.

— Ти, зі своєю клятою ногою! Ти шкура! Ти залишаєшся тут, а я, батько сімейства, мушу їхати!

Ройтер нічого не відповів. Фельдман, підвівся на ліжку.

— Заткни пельку, пуголовку! — сказав він. — Ти їдеш не тому, що він лишається. Ти їдеш тому, що "придатний для стройової". Якби його визнали "придатним" і він поїхав, то тебе все одно послали б також, ти це розумієш? Отож-бо, і не мели дурниць!

— Я кажу, що хочу! — розлючено закричав чоловік з яйцеподібною головою. — Я їду і тому можу казати, що мені заманеться. Ви залишаєтесь! Ви тут будете сидіти і спати, а ми змушені їхати. Я батько сімейства, а цей гладкий шкурник хлеще горілку, щоб його клята нога не загоювалась.

— А ти, якби міг, не робив би те саме? — поцікавився Ройтер.

— Я? Я ні! Я ніколи не ухилявся.

— Ну, тоді все в порядку. Чого ж ти репетуєш?

— Що? — спантеличено перепитав чоловік з яйцеподібною головою.

— Ти пишаєшся тим, що ніколи не ухилявся. Тож пишайся собі далі і не горлань.

— Що? Так он як ти все повернув! Це єдине, на що ти здатний, ти, спекулянте, хіба ні? Ти все повертаєш на свій лад! Але ти ще попадешся! Вони тебе злапають, навіть якщо мені самому доведеться донести на тебе!

— Не гріши, — сказав один з двох його партнерів по грі, якого теж визнано "придатним для стройової". — Ходімо, нам пора шикуватись!

— Я не грішу! Це вони грішать! Це ж ганьба, що я, батько сімейства, мушу їхати на фронт замість п'яниці і ненажери! Я хочу лише справедливості...

— Ех, чоловіче, яка там справедливість! Хіба вона існує для військових? Ходімо, нам пора! Ніхто не доноситиме. Це він тільки патякає. Бувайте здорові, друзі! Прощайте! Тримайтесь!

Обидва картярі потягли за собою того, що мав яйцеподібну голову. Блідий і спітнілий, він ще раз озирнувся біля дверей і хотів був щось вигукнути, але його випхнули з кімнати.

— От мерзотник! — вилаявся Фельдман. — Влаштував комедію, як артист! Пам'ятаєте, він ще ніяк не міг угамуватися, що я просипаю свою відпустку?

— Він же програв, — раптом втрутився Румель, що досі байдуже сидів біля столу. — Він добряче програв! Двадцять три марки! Це вам не абищо! Мені, мабуть, слід було б повернути йому гроші.

— Це ти ще встигнеш зробити. Машина ще не поїхала.

— Що?

— Вона стоїть унизу. Спустися і віддай йому гроші, коли тебе так мучить совість. Румель підвівся і вийшов.

— Ще один божевільний! — прокоментував Фельдман.

— Що той пуголовок робитиме з грошима на передовій?

— Він зможе програти їх ще раз.

Гребер ступив до вікна і виглянув. Внизу команда готувалася до від'їзду.

— Діти й діди, — мовив Ройтер. — Після Сталінграда вони підмітають усіх.

— Так.

Команда вишикувалась.

— Що це з Румелем? — спитав Фельдман здивовано. — Раптом заговорив.

— Він заговорив ще тоді, коли ти спав.

Фельдман у самій сорочці підійшов до вікна.

— Он стоїть отой пуголовок, — сказав він. — Тепер він сам матиме змогу пересвідчитися, чи це не те саме — спати тут і думати про фронт і бути на фронті й думати про батьківщину.

— Ми й самі скоро пересвідчимося в цьому, — заявив Ройтер. — Мій штабний лікар пообіцяв наступного разу визнати мене "придатним". Він чоловік відважний і пояснив мені, що справжнім німцям ноги не потрібні. Можна, мовляв воювати і сидючи.

З вулиці долинула команда. Колона рушила.

Гребер дивився на все це, ніби крізь зменшувальне скло. Солдати, що оце помалу віддалялися, здавались живими ляльками з дитячими гвинтівочками.

— Бідний пуголовок! — промовив Ройтер. — Він же лютував не через мене. Він лютував через свою дружину, бо думає, що вона одразу ж, як тільки він поїде, почне йому зраджувати. А ще через те, що вона одержує допомогу за чоловіка і на цю допомогу, цілком ймовірно, гуляє зі своїм коханим.

— Допомога за чоловіка? А що, хіба є така? — запитав Гребер.

— Гей, чоловіче, ти звідки взявся? — Фельдман похитав головою. — Дружина одержує двісті марочок щомісяця. Це немалі гроші. Заради них багато хто одружився. Навіщо дарувати державі гроші?

Ройтер відійшов від вікна.

— Сюди приходив твій друг Біндінг і питав про тебе, — сказав він Греберові.

— Що йому було потрібно? Він просив щось мені переказати?

— У нього буде невеличка вечірка. Він хоче, щоб іти прийшов.

— Більш нічого?

— Більш нічого.

Увійшов Румель.

— Ти наздогнав пуголовка? — поцікавився Фельдман.

Румель кивнув. Жовна в нього працювали.

— Пуголовок хоч дружину має, — засопів він раптом. — А тут мусиш повертатися на

фронт — і сам як палець...

Він рвучко відвернувся і впав на своє ліжко. Всі вдали, немов нічого не чули.

— От якби це побачив пуголовок, — прошепотів Фельдман. — Він бився б об заклад, що сьогодні Румель зірветься.

— Дай йому спокій, — роздратовано кинув Ройтер. — Невідомо ще, коли ти сам зірвешся. Ніхто від цього не гарантований. Навіть сновида. — Він повернувся до Гребера: — В тебе скільки ще залишилось?

— Одинадцять днів.

— Одинадцять днів! Та це ж море часу!

— Вчора було ще більше, — відповів Гребер. — Сьогодні ж — з біса мало.

— Нікого немає, — повідомила Елізабет. — Ані фрау Лізер, ані її чада. Квартира належить нам.

— Слава богу! А я гадав, що доведеться її порішити, якщо вона сьогодні ввечері скаже хоч слово. Вчора вона тобі влаштувала скандал?

— Вона має мене за повію.

— Чому? Адже вчора ввечері ми побули тут лише годину.

— Це ще за позавчора. Позавчора ти пробув тут цілий вечір.

— Але ж ми затулили замкову щілину, й увесь час грав грамофон. Як це їй спало на думку?

— Авжеж, як! — мовила Елізабет і ковзнула по ньому бистрим оком.

І ребер подивився на неї. В серце йому ніби хлюпнула гаряча хвиля. "Де тільки були мої очі першого вечора?" — подумав він.

— Де ця сатана? — спитав перегодя.

— Пішла по селах. Збирає пожертвування на зиму чи на літо. Повернеться аж завтра вночі. Сьогоднішній вечір і завтра цілий день у нашому розпорядженні.

— Як це — завтра цілий день? Хіба тобі не треба йти на твою фабрику?

— Завтра ні. Завтра неділя. Поки що в неділю у нас вихідний.

— Неділя! — проказав Гребер. — Яке щастя! А я й не знав! Нарешті я матиму змогу хоч раз подивитися на тебе вдень! Досі ми зустрічалися тільки увечері та вночі.

— Невже?

— Звичайно. В понеділок ми вперше вийшли погуляти. З пляшкою арманьяку.

— Справді, — промовила вражено Елізабет. — Я тебе теж удень не бачила. — Вона хвилю помовчала, глянула на нього, потім відвела очі. — Ми живемо досить неорганізовано, чи не так?

— А нам не залишається нічого іншого.

— Теж правда. А що буде, коли завтра ми побачимо одне одного в промінні яскравого полуденного сонця?

Полишмо це на розсуд божого провидіння! Але що ми робитимемо сьогодні ввечері? Підемо в той самий ресторан, що і вчора? Він геть нікудишній. От відвідати "Германію"! Жаль, що її розбомбило.

— Ми можемо залишитися тут. Пити у нас ще вдосталь. Я спробую що-небудь

зварити.

— А ти тут витримаєш? Чи не краще кудись піти?

— Коли фрау Лізер немає дома, для мене ніби настають канікули.

— Тоді лишаємось тут. Це буде чудово. Вечір без музики! І мені не треба повертатися до казарми. Але як же бути з вечерею? Ти справді вмієш готувати? Поглянувши на тебе, цього не скажеш.

— Я спробую. Продуктів усе одно не багато. Лише те, що одержуємо по талонах.

— Ну, на цьому не розживешся.

Вони пішли на кухню. Гребер оглянув запаси Елізабет. У неї майже нічого не було: трохи хліба, штучний мед, маргарин, двоє яєць і кілька зморщених яблук.

— У мене ще є продуктові талони, — сказала вона. — Можна дещо одержати. Я знаю одну крамницю, яка вечорами відчинена.

Гребер засунув шухляду назад.

— Прибережи свої талони. Вони потрібні тобі самій. Сьогодні треба щось роздобути в інший спосіб. Організувати?

— Тут не можна нічого красти, Ернсте, — стривожено сказала Елізабет. — У фрау Лізер кожен грам на рахунку.

— Уявляю собі. Та я й не маю наміру красти. Я хочу, як солдат у ворожому стані, провести реквізицію. Один чоловік на ймення Альфонс Біндінг запросив мене до себе на вечірку. Так ось: те, що я там з'їв би, якби залишився, я заберу й принесу сюди. В тому домі величезні запаси. Через півгодини я повернуся.

Альфонс зустрів Гребера з розпашілим обличчям і розкритими обіймами.

— Добре, що ти прийшов, Ернсте! Заходь! Сьогодні в мене день народження! Зібралось кілька друзів.

У мисливській кімнаті було повно цигаркового диму й людей.

— Послухай-но, Альфонсе, — сказав Гребер ще в коридорі. — Я не зможу залишитись. Я забіг лише на хвилинку й одразу ж маю повернутися назад.

— Назад? Але ж, Ернсте! Про це не може бути й мови!

— Ти послухай. Я ще раніше призначив побачення, до того, як мені передали твоє запрошення.

— Дарма! Скажеш, що в тебе непередбачена офіційна нарада. Або тебе викликали на допит. — Альфонс голосно зареготав. — Там у кімнаті сидять двоє офіцерів гестапо! Заразі я тебе з ними познайомлю. Скажеш, що тебе викликали в гестапо! Це навіть буде правда. Або тягни своїх знайомих сюди, якщо вони гарненькі.

— З цього нічого не вийде.

— Чому ні? Чому не вийде? У нас усе виходить!

Гребер побачив, що найкраще буде, мабуть, сказати правду.

— Ти повинен зрозуміти, Альфонсе, — промовив він. — Я нічого не знав про твій день народження. Я прийшов до тебе, щоб розжитися на які-небудь харчі і випивку. Я хочу зустрітися з однією людиною, але привести її сюди не можу ні в якому разі. Я був би справжнім ослом, якби зробив це. Тепер ти розумієш?

Біндінг ошкірився.

— Все ясно! — заявив він. — Жіночка! Нарешті! А я вже сумнівався в тобі! Розумію, Ернсте! Розумію і пробачаю. Хоча в нас тут теж є кілька цікавих екземплярів. Може, хочеш на них поглянути? Ірма з біса тілиста зірвиголова, а з Гудрун хоч сьогодні лягай в ліжку. Вона завжди віддає перевагу фронтовикам. Запах окопів її хвилює.

— Мене ні.

Альфонс засміявся.

— Запах концтабору, який іде від Ірми, мабуть, теж ні, га? А Штегеману він подобається. Отому товстуну, що сидить на канапі. Але це не для мене. Я людина нормальна і люблю затишок. Бачиш оту крихітку, що в кутку? Як вона тобі?

— Чарівна.

— Хочеш її? Я нею поступлюсь, якщо ти залишишся, Ернсте.

Гребер замотав головою:

— Не можу.

— Ясно. Очевидно, підчепив щось незвичайне. Та не бентежся, Ернсте! Альфонс і сам парубок хоч куди. Ходімо на кухню виберемо тобі все, що треба, а потім вип'єш чарку за моє здоров'я. Згода?

— Згода!

В кухні стояла фрау Кляйнерт у білому фартусі.

— У нас є холодна закуска, Ернсте, — сказав Біндінг. — Тобі пощастило! Вибирай, що хочеш. Або краще зробіть йому самі, фрау Кляйнерт, пристойний пакунок на дорогу. А ми з ним поки що навідаємося в підвал.

У підвалі було повно усякої всячини.

— А тепер дозволь діяти Альфонсу, — сказав Біндінг, усміхаючись. — Ти не пошкодуєш. — Отже, спершу візьми консервований черепаховий суп. Справжній! Розігрій і їж. Це ще з Франції. Бери дві банки.

Гребер узяв. Альфонс шукав далі.

— Спаржа, голландська, дві банки. Можеш їсти холодною або розігріти. Ніякого тобі куховарського клопоту. А до неї оця празька шинка в банці. Це внесок Чехословаччини. — Він виліз на невеличку драбину. — Шматок голландського сиру і банка масла. Все це не псується, і в цьому перевага консервів. А ось варення з персиків. Чи, може, дама любить з полуниць?

Гребер мовчки дивився на короткі ноги, що стояли перед його очима в начищених до блиску чоботях. За ними тьмяно поблискували ряди скляних і бляшаних банок. Він мимоволі згадав мізерні запаси Елізабет.

— Давай і те, й друге, — сказав він.

— Тут ти маєш цілковиту рацію, — засміявся Альфонс. — Нарешті ти знову став таким, яким був. Нічого сумувати, Ернсте! Так капут чи інак капут! Бери, що можеш, а гріхи нехай замолюють попи. Це мій девіз!

Він зііз із драбини і рушив у другий підвал, де були складені пляшки.

— Тут у нас пристойна колекція трофеїв. Наші вороги великі майстри робити

всілякі напої. Що тобі хочеться? Горілки? Арманьяку? Є тут і польська сливовиця.

Гребер, власне, не мав наміру просити напої. У них ще лишився запас із "Германії". Але Біндінг мав рацію — трофеї це трофеї, і їх треба брати скрізь.

— Є тут і шампанське, — провадив далі Альфонс. — Я його не люблю. Але для кохання воно, кажуть, просто незамінне. Візьми пляшку. Хай допоможе тобі сьогодні ввечері.— Він зареготав. — Ти знаєш, яка моя улюблена горілка? Тминна! Хочеш вір, а хочеш ні! Стара, добра тминна горілка! Візьми з собою пляшечку і згадай про Альфонса, коли питимеш.

Він узяв усі пляшки під руку і рушив з ними на кухню.

— Зробіть два пакунки, фрау Кляйнерт. Один із закусками, другий — з пляшками. Перекладіть їх папером, щоб не побилися. І покладіть чверть фунта кофе в зернах. Вистачить, Ернсте?

— Я думаю, як усе це донести!

Біндінг просіяв:

— Альфонс не скнара, правда ж? Особливо у свій день народження! Тим паче для давнього шкільного товариша!

Він стояв перед Гребером. Його очі блищали, а розчервоніле обличчя пашіло. Біндінг скидався на хлопчика, що знайшов пташине гніздо. Гребер був зворушений його ширістю, але потім згадав, що Альфонс з таким самим виразом на обличчі вислуховував різні розповіді Гайні.

Біндінг підморгнув Греберу.

— Кофе на завтра на ранок. Я ж сподіваюся, що неділю ти проведеш посправжньому, а не валятимешся в казармі! А тепер ходімо! Я хочу тебе нашвидку познайомити з моїми друзями. З Шмідтом і Гофманом з гестапо. Таке знайомство ніколи не завадить. Це лише кілька хвилин. Випий чарку за моє здоров'я! Щоб завжди все було так, як оце сьогодні! Цей дім і все, що належить! — Біндінгові очі зволожились. — Ми, німці, все-таки безнадійні романтики.

— Ми не можемо лишити все це на кухні,— промовила ошелешена Елізабет. — Треба десь сховати. Якщо фрау Лізер побачить, вона зразу ж донесе, що я спекулянтка.

— Прокляття! Я про це й не подумав! А підкупити її не можна? Віддамо їй частину продуктів, які нам не потрібні.

— А хіба є такі?

Гребер засміявся.

— Хіба що твій штучний мед. Або маргарин. Але через кілька днів і вони можуть тобі знадобитись.

— Вона непідкупна, — зауважила Елізабет. — Пишається, що живе лише на свої талони.

Гребер задумався.

— Частину продуктів ми з'їмо до завтрашнього вечора, — мовив він нарешті.— Але все не впораємо. Що ж робити з рештою?

— Сховаємо в моїй кімнаті. Під сукнями і книжками.

— А коли вона почне нишпорити?

— Перед тим, як іти, я щоранку замикаю свою кімнату.

— А якщо в неї є свій ключ?

Елізабет звела на нього очі.

— Таке мені й на думку не спадало. Це може бути.

Гребер відкоркував пляшку.

— Ми це обміркуємо завтра. Спершу наїмося, скільки душі забажається. Давай усе розпакуємо. Заставимо весь стіл, як на день народження. Все зразу!

— І консерви?

— І консерви. Замість прикрас! Ми їх поки що не відкриватимемо. Спершу їстимемо те, що швидко псується! Пляшки теж повиставляємо. Все наше багатство, чесно, роздобуте через корупцію і злочинство.

— І ті, що з "Германії", теж?

— І ті теж. Ми чесно заплатили за них смертельним страхом.

Вони поставили стіл посеред кімнати. Потім розгорнули пакунки, відкоркували сливовицю, коньяк і тминну. Шампанське залишили. Його треба відразу ж випити, а міцні напої можна знову заткнути.

— Знаменито! — вигукнула Елізабет. — Що ж ми святкуємо?

Гребер подав їй чарку.

— Ми святкуємо все зразу. У нас просто немає часу святкувати кожне свято окремо. А також розрізняти їх. Відсвяткуємо все зразу, однаково що. Найголовніше те, що ми тут і цілих два дні належатимуть нам.

Гребер обійшов навколо столу і обняв Елізабет. Він відчував її, відчував, як самого себе, своє друге "я", що в ньому розкрилося, — тепліше, багатше, розмаїтіше і легше, ніж його власне, без меж і без минулого, справжнє й живе, без тіні провини. Вона пригорнулася до нього. Перед ними сяяв святково накритий стіл.

— А чи не забагато сказано для одного тосту? — спитала вона.

Він похитав головою.

— Я лише занадто велелюбно його виголосив. Але він, по суті, полягає в одному: радіти від того, що ми ще живемо.

Елізабет випила свою чарку.

— Інколи мені здається, що ми зуміли б прожити життя по-справжньому, якби нас лише ніхто не чіпав.

— Сьогодні ми саме це й робимо, — відказав Гребер.

Вікна були розчинені. Напередодні ввечері в будинок, що стояв навпроти, влучила бомба, і шибки в кімнаті Елізабет повилітали від вибухової хвилі. Вона заклеїла рами чорним папером, який використовували для світломаскування і почепила легенькі світлі завіски, що відхилялися від протягу. Тепер кімната не так скидалася на склеп.

Світло в кімнаті вони не вмикали, і вікна можна було лишити розчиненими. Час від часу з вулиці долинали кроки перехожих. Десь, грало радіо. В будинку стукали двері. Хтось кашляв. Зачинялися віконниці.

— Місто лягає спати, — мовила Елізабет. — А я, здається, зовсім п'яна.

Вони лежали поруч у ліжку. На столі стояли рештки вечері й пляшки — крім горілки, коньяку та шампанського. Вони нічого не прибирали; вони чекали, доки знову проголодаються. Горілку випили. Коньяк стояв на підлозі коло ліжка, а за ліжком в умивальнику хлюпала вода. Там охолоджувалося шампанське.

Гребер поставив свою чарку на тумбочку біля ліжка. Він лежав у темряві, і йому здавалося, ніби все це діється у невеличкому містечку перед війною. Дзюркотить водограй, серед липового цвіту гудуть бджоли, зачиняються вікна, і хтось грає перед сном на скрипці.

— Скоро зійде місяць, — проказала Елізабет.

"Скоро зійде місяць", — подумки повторив він. Місяць, ніжність і звичайне людське щастя. Все це є. Воно — в сонному пульсуванні його крові, безтурботному плині думок, у спокійному подиху, що проходить крізь нього, мов стомлений вітер. Пригадалася розмова з Польманом. Це було неймовірно давно. "Дивно, — міркував він, — що за цілковитою безнадією в людині можуть жити такі сильні почуття. Але, можливо, в цьому немає нічого дивного; можливо, інакше просто не може бути. Поки тебе тривожать безліч запитань, ти на багато чого не здатний. Коли ж уже нічого не чекаєш, твоя душа відкривається для всього, і ти нічого не боїшся".

Промінь світла ковзнув по вікну. Потім погас, знову заблимав і зупинився.

— Це вже місяць? — запитав Гребер.

— Ні, не може бути. Місячне світло не таке біле.

Вони почули голоси. Елізабет устала з ліжка і всунула ноги в домашні капці. Підійшла до вікна й визирнула па вулицю. Вона не накинула ні хустки, ні халатика. Вона була гарна, знала це і тому не соромилась.

— То бригада з протиповітряної охорони. Розкопують руїни, — сказала вона. — В них прожектор, лопати, кайла. Працюють у зруйнованому будинку навпроти. Як ти гадаєш, є в засипаному підвалі люди?

— Вони працювали цілий день?

— Не знаю. Я не була вдома.

— Можливо, вони хочуть лише полагодити лінії?

— Можливо.

Елізабет повернулася назад.

— Інколи після нальоту мені хотілося прийти сюди й не застати свого будинку. Ні квартири, ні меблів, ні одягу. Нічого. Ти це розумієш?

— Так.

— Нічого, крім спогадів про батька. Я маю на увазі все інше — страх, смуток, ненависть. Якби дім згорів, гадала я, то не стало б і всього цього, і я могла б почати життя спочатку.

Гребер окинув її поглядом. Бліде світло з вулиці падало на її плечі. Лунали глухі удари кайл, скрегіт лопат.

— Подай мені пляшку з умивальника, — попросив він.

— Ту, що з "Германії"?

— Так. Ми її розіп'ємо, поки вона не вибухнула. А ту, що від Біндінга, поклади туди. Хтозна, коли буде наступний наліт. В цих пляшках є вуглекислота, і вони вибухають від зміни тиску. В квартирі вони небезпечніші від ручних гранат. Є в нас келихи?

— Тільки прості склянки.

— Прості склянки годяться для шампанського. В Парижі ми його так і пили.

— Ти був у Парижі?

— Був. На початку війни.

Елізабет принесла склянки і сіла біля нього. Він обережно відкупорив пляшку. Вино полилось в склянки і зашумувало.

— Скільки ти пробув у Парижі?

— Кілька тижнів.

— Там вас дуже ненавиділи?

— Не знаю. Мабуть. Я цього не дуже помічав. Та ми й не хотіли помічати. Адже тоді ми ще вірили майже у все, що нам казали. Ми хотіли якнайшвидше покінчити з війною і сидіти біля кав'ярні на сонці та пити вина, яких ніколи не бачили. Ми були дуже молоді.

— Молоді... Ти кажеш це так, немовби відтоді минуло багато років.

— Здається, так воно й є.

— Тепер ти вже не молодий?

— Молодий. Але інший.

Елізабет підняла склянку проти карбідного світла, що горіло на вулиці і тремтіло у вікні. Вона злегка й обережно сколихнула її, щоб вино зашумувало. Гребер роздивлявся її плечі, хвилясте волосся, спину, лінію хребта з довгими м'якими тінями. "Їй не треба турбуватися про те, щоб почати все спочатку, — промайнуло в нього. — Коли вона роздягнена, у неї немає нічого спільного ні з цією кімнатою, ні зі своєю роботою, ні з фрау Лізер. Вона належить тремтливому світлу у вікні, неспокійній ночі з її сліпими спалахами бажання в крові і дивовижним відчуженням потім, хриплим вигуком і шуму вулиці, життю і, можливо, тим мертвим, що їх відкопують. Але вона більше не належить порожнечі, розгубленості і безнадії. Більше ні! Все це вона скинула з себе, мов чужий одяг, щоб, не роздумуючи, підкоритися законам, про які вчора ще нічого не знала".

— Шкода, що я не була тоді з тобою в Парижі, — сказала Елізабет.

— Шкода, що тепер війна і ми не можемо туди поїхати.

— А вони нас прийняли б?

— Мабуть. Адже в Парижі ми нічого не руйнували.

— А у Франції?

— Не так багато, як в інших країнах. Там усе швидко закінчилося.

— Очевидно, ви зруйнували там достатньо для того, щоб вони ненавиділи нас ще багато років.

— Так, очевидно. Коли війна триває довго, багато що забувається. Певно, вони нас ненавидять.

— Мені б хотілося поїхати в таку країну, де нічого не зруйновано.

— Країн, де нічого не зруйновано, тепер залишилося дуже мало, — відповів Гребер.

— У пляшці ще є щось?

— Так, удосталь. А де ти іще бував?

— В Африці.

— І в Африці? Ти чимало побачив.

— Авжеж. Але зовсім не те, про що мріяв раніше.

Елізабет взяла з підлоги пляшку і налила склянки по вінця. Гребер мовчки дивився на неї. Все здавалося якимось трохи нереальним, і не тільки тому, що вони випили. Слова ніби розпливалися в сутінках, втрачаючи зміст, а те, що було сповнене змісту, жило без слів, і його не можна було висловити. Сутінки скидалися на безіменну річку, води якої то підіймаються, то опускаються; а слова плывуть по ній, наче вітрила.

— Ти був ще де-небудь? — спитала Елізабет.

"Вітрила, — думав Гребер. — Де я бачив вітрила, на річках?"

— У Голландії, — відповів він. — Це було ще на, самому початку. Я бачив там на каналах човни, а канали були такі мілкі й вузькі, що здавалося, ніби човни плывуть над землею. Вони плвли тихо і мали величезні вітрила, а в сутінках ці вітрила нагадували гігантських білих, голубих і рожевих метеликів на луках.

— Голландія, — проказала Елізабет. — Можливо, після війни ми зможемо поїхати туди? Питимемо какао, їстимемо білий хліб і всілякі гатунки голландських сирів, а вечорами милуватимемося човнами.

Гребер звів на неї погляд. "Їжа, — подумав він. — У війну уявлення про щастя завжди пов'язується з їжею".

— Чи нас не пустять і туди? — запитала вона.

— Гадаю, що ні. На Голландію ми напали без попередження і зруйнували Роттердам. Я бачив ті руїни. Не вціліло майже жодного будинку. Тридцять тисяч убитих. Боюся, що нас і туди не пустять, Елізабет.

Якусь мить вона мовчала. Потім зненацька схопила свою склянку і пожбурнула на підлогу. Склянка дзенькнула і розбилась.

— Отже, ми більше нікуди не зможемо поїхати! — вигукнула вона. — А ми тут розмріялися! Нікуди! Ми полонені, ув'язнені й прокляті!

Гребер підвівся на ліктях. Очі її блищали, немов сизувате прозоре скло в тремтливому, білуватому світлі з вулиці. Він перехилився через неї й подививсь на підлогу. На ній тьмяно поблискували скалки зі світлими краями.

— Треба увімкнути світло і усе визбирати, — сказав він. — А то покалічимо собі ноги. Почекай, спершу я зачиню вікно.

Він перебрався на другий бік ліжка. Елізабет повернула вимикач і дістала халатик. При світлі вона засоромилась.

— Не дивися на мене, — попрохала вона. — Я не знаю, чому я це зробила. Я не така.

— Ти вже така. І маєш рацію. Тобі тут не місце. Тому не соромся, коли закортить

що-небудь кинути й розбити.

— Мені хотілося б знати, де моє місце.

Гребер засміявся.

— Я цього теж не знаю. Можливо, в цирку, або в якомусь старовинному вишуканому палаці, або серед модних меблів, або десь у наметі... Тільки не в цій білій дівочій кімнаті. А я першого вечора подумав, що ти беззахисна й безпомічна!

— Я така і є.

— Ми всі такі. Але якось обходимося без допомоги і захисту.

Він узяв газету, розіслав її на підлозі і другою газетою згорнув на неї скло. При цьому він прочитав заголовки. Знову скорочення ліній фронту. Кровопротитні бої в районі Орла. Він склав газету зі склом і поклав її в кошик для сміття. В кімнаті раптом стало вдвічі тепліше. З вулиці долинав стукіт кайл і скрегіт лопат бригади, що розкопувала руїни. На столі стояли Біндінгові подарунки. "Виявляється, іноді можна думати про багато речей одночасно", — промайнуло в нього.

— Я хочу швидше прибрати зі столу, — сказала Елізабет. — Мені раптом перехотілося все це бачити.

— А куди?

— На кухню. До завтрашнього вечора ми ще встигнемо сховати те, що залишиться.

— До завтрашнього вечора тут залишиться не так уже й багато! Але що ми робитимемо, коли фрау Лізер раптом повернеться раніше?

— Як повернеться, то й повернеться.

Гребер здивовано подивився на Елізабет.

— Я й сама дивуюся з того, що я щодня інша, — промовила вона.

— Не щодня. Щогодини.

— А ти?

— Я теж.

— Це добре?

— Добре. А коли й ні, то все одно байдуже.

— Байдуже — це теж непогано, еге ж?

— Так.

Елізабет вимкнула світло.

— Тепер можна знов відчинити цей склеп, — сказала вона.

Гребер порозчиняв вікна. В кімнату відразу ж залетів вітер. Завіски, затріпотіли.

— Ось і місяць, — мовила Елізабет.

Червонуватий повний місяць повільно вплив із-за розбитого даху навпроти. Місяць здавався якимось страховиськом, що вогненними зубами вгризається у вулицю. Гребер узяв дві склянки і наповнив їх до половини коньяком. Одну з них простягнув Елізабет.

— А тепер вип'ємо ще цього, — запропонував він. — Вино в темряві — це ніщо.

Місяць підіймався вище, ставав усе урочистішим і схожим на золото. Якийсь час вони лежали мовчки. Елізабет повернула голову.

— Ми, власне, щасливі чи не щасливі? — спитала вона.

Гребер замислився.

— Гадаю, і те, й інше. Так воно, мабуть, і має бути. Щасливі нині лише корови. А може, й вони вже ні. Щасливе, певно, тільки каміння.

Елізабет поглянула на Гребера.

— І це теж байдуже, чи не так?

— Ні.

— А є що-небудь не байдуже?

— Є.— Гребер вдивлявся в холодне, золотаве світло, що повільно заповнювало кімнату. — Те, що ми вже не мертв'яки, — сказав він, — І те, що ми ще не мертв'яки.

XVI

Був недільний ранок. Гребер прийшов на Гакенштрассе. Він помітив, що вигляд руїн якось змінився. Зникла ванна, а також залишки сходів; уздовж стіни у двір, а звідти до решток будинку вела розчищена вузька стежка. Здавалося, й тут бригада вже почала розбирати руїни.

Гребер просунувся крізь розчищений вхід і попав до напівзасипаного приміщення, яке виявилось колишньою домовою пральнею. Звідси низький і темний коридор вів далі. Гребер запалив сірника і освітив дорогу.

— Ви що тут робите? — раптом крикнув хтось позад нього. — Зараз же забирайтеся геть!

Гребер обернувся. Але в темряві не зміг нічого побачити і рушив назад. У дворі стояв чоловік на милицях. Він був у цивільному, а зверху мав шинель.

— Ви чого тут вештаєтесь? — накинувся він на Гребера.

— Я тут живу. А ви?

— Тут живу, я, і більше ніхто, ясно? Тим паче ви! Що ви тут винюхуете? Хочете щось поцупити?

— Заспокойся, чоловіче, — сказав Гребер і глянув на милиці та шинель. — Тут жили мої батьки і я також, поки мене не призвали. Тепер ти задоволений?

— Так може кожен сказати!

Гребер узяв інваліда за милиці, обережно відсторонив його і пройшов повз нього.

У дворі він помітив жінку з дитиною. Слідом за нею простував чоловік з кайлом. Жінка вийшла з якогось сарайчика, що стояв за будинком; чоловік з'явився з протилежного боку. Вони обступили Гребера.

— Що сталося, Отто? — запитав чоловік із кайлом в інваліда.

— Я його тут зловив. Вештався, щось винюхував. Каже, що тут жили його батьки.

Чоловік з кайлом недоброзичливо усміхнувся.

— А ще що?

— Більше нічого, — відповів Гребер. — Вистачить і цього.

— Більше нічого ти не вигадася, еге ж? — Чоловік зважив у руці кайло і замахнувся ним: — Забирайся геть! Рахую до трьох. А тоді доведеться тебе легенько цюкнути. Раз...

Гребер підскочив до чоловіка збоку і вдарив. Той упав, а Гребер вирвав у нього з

рук кайло.

— Ось так буде краще, — сказав він. — А тепер гукайте поліцію, коли ваша ласка! Але ж цього ви не бажаєте, чи не так?

Чоловік, що прийшов з кайлом, повільно підвівся. З носа в нього юшила кров.

— Не раджу замахуватися на мене ще раз, — мовив Гребер. — У війську я добре навчився прийомам рукопашного бою. А тепер скажіть мені, що ви всі тут робите?

Жінка стулила наперед.

— Ми тут живемо. Хіба це злочин?

— Ні. А я прийшов сюди тому, що тут жили мої батьки. Може, це злочин?

— Це правда? — спитав інвалід.

— Звичайно! Хіба тут є що красти?

— Досить для того, в кого нічого немає, — відказала жінка.

— Тільки не для мене. Я у відпустці і незабаром знову поїду на фронт. Ви бачили записку біля входу? Ту, на якій написано, що хтось розшукує своїх батьків? Це я.

— Ти? — здивувався інвалід.

— Авжеж, я!

— Це вже інша річ. Ти ж розумієш, друже, тепер не дуже довіряєш людям. Нас розбомбило, і ми тут знайшли притулок. Адже де-небудь треба жити.

— Ви все це самі поприбирали?

— Частково. Нам трохи допомогли.

— Хто?

— Знайомі, які мають інструменти.

— А мертвих тут не знаходили?

— Ні.

— Це правда?

— Правда. Ми не знаходили. Можливо, тут хто-небудь побував раніше; але ми нікого не знаходили.

— Це, власне, єдине, про що я хотів довідатись, — промовив Гребер.

— Для цього ж не обов'язково бити в обличчя, — дорікнула жінка.

— Це ваш чоловік?

— Не ваше діло. Це не мій чоловік. Він мій брат. Бачите кров?

— Це з носа.

— Із зубів.

Гребер підняв кайло.

— А це? Про що він думав, коли замахувався?

— Він би вас не вдарив.

— Знаєте що, люба, — проказав Гребер. — Я навчився не чекати, доки мене вдарять.

Він відкинув кайло на купу сміття. Всі подивились на кайло. Малюк хотів полізти по нього. Жінка його не пустила. Гребер оглянувся навкруги. Тепер він побачив і ванну. Вона стояла біля сарайчика. Східці, мабуть, пішли на дрова. На великій купі сміття

валялися порожні консервні бляшанки, праски, погнуті кастрюлі, якесь ганчір'я, ящики й розламані меблі. Сім'я, поселившись тут, збудувала собі сарайчик, і все, що вдавалося знайти серед руїн, було для неї манною небесною. Тут не було чого сказати. Життя тривало. У малюка був здоровий вигляд. Смерть переможено. Руїни знову стали житлом. Що ж тут скажеш?

— Ви неймовірно швидко навели тут лад, — зауважив Гребер.

— Людина змушена це робити, — пояснив інвалід, — коли не має над головою даху. Гребер зібрався йти.

— А кота ви тут не бачили? — поцікавився він. — Такого невеличкого, чорно-білого?

— Це наша Роза, — мовив хлопчик.

— Ні,— сердито відповіла жінка. — Ніякого кота ми не бачили.

Гребер поліз через руїни на вулицю. В сарайчику, мабуть, жило більше людей, а то за такий короткий час вони стільки не зробили б. А може, їм допомогла ще й спеціальна команда. Тепер розбирати міські руїни вночі часто присилали в'язнів з концтаборів.

Гребер рушив назад. На душі в нього було так, немовби він раптом зубожів; чому — він і сам не знав.

Він ішов вулицею, яка була анітрохи не ушкоджена. Не видно було навіть жодної розбитої вітрини магазину. Ні про що не думаючи, Гребер брів далі. Раптом він стрепенувся. Хтось ішов йому назустріч, і він не зразу збагнув, що це його власне зображення у дзеркалі, яке стояло навкоси у вітрині магазину одягу. Греберові здалося, ніби побачив свого двійника і сам він уже не він, а лише напівзітертий спогад, який щомиті може зникнути, якщо він ступить хоч один крок.

Гребер спинився, не в змозі відвести погляду від тьмяного зображення в жовтуватому дзеркалі. Густі тіні поглинали глибоко запалі очі, ніби їх у нього не було зовсім. Несподівано його охопив якийсь незнайомий холодний страх. Це була не паніка, не тривога і не покvapний, здавлений крик життя, що кликав до втечі, самозахисту та обережності. Це був тихий, холодний, мов протяг, страх, страх майже невиразний, який виключав будь-яку боротьбу, оскільки він невидимий, неловимий і, здавалося, підіймався з якоїсь порожнечі, де стояли жахливі насоси, що нечутно висмоктували мозок із кісток і кров з артерій. Гребер ще роздивлявся в дзеркалі своє зображення, коли йому почало ввижатися, що воно ось-ось втратить свої обриси, розпливеться і вмере, наче хвиля, поглинуте німими насосами, які з обмеженого світу і випадкової форми, котра певний час називалася Ернстом Гребером, усмокчуть його назад, у щось безмежне, яким була не тільки смерть, але й щось незбагненно більше — згасання, розпад, кінець "я", вихор безглуздох атомів, ніщо.

Він довго не міг зрушити з місця. "Що ж залишиться? — думав він із жахом. — Що ж залишиться після того, як мене більше не буде? Нічого, крім скороминущого спогаду в головах кількох людей — батьків, якщо вони ще живі, декого з товаришів, можливо, Елізабет. Та чи довго?" Він знов подивився в дзеркало, йому здалося, немовби він уже став тонким і легким, мов клаптик паперу, просто тінню, й перший же подув вітру

може підхопити й понести його, висмоктаного насосами, мов порожню оболонку! Що ж залишиться? І за що йому вхопитися, де кинути якір, знайти підпору, аби залишити після себе хоч що-небудь, що утримувало б його і не давало вітрові віднести геть?

— Ернсте! — раптом гукнув хтось позад нього.

Він обернувся. Перед ним стояв одноногий чоловік на милицях. На мить Греберові здалося, що це інвалід з Гакенштрассе. Потім він упізнав Мутціга, свого однокласника.

— Карл, — промовив Гребер. — Ти? А я не знав, що ти тут.

— Вже давно. Майже півроку.

Вони дивились один на одного.

— Хто б міг подумати, правда ж? — промовив Мутціг.

— Що саме?

Мутціг підняв милиці і знов опустив їх.

— Ось це.

— Ти хоч вирвався з отого лайна. А мені знов туди...

— Це як подивитись, — заперечив Мутціг. — Якщо війна триватиме ще кілька років, то це для мене щастя, а якщо через півтора місяця закінчиться, то це страшенне невезіння.

— Чому це через півтора місяця вона має закінчитися?

— Не знаю. Я лише кажу: якщо...

— Ну звичайно.

— Чому ти до нас не навідаєшся? — спитав Мутціг. — Бергман теж тут. Обидві руки по лікті...

— А де ви тепер?

— У міській, лікарні. Ампутаційне відділення. Все ліве крило наше. Зайди коли-небудь.

— Гарзд, зайду.

— Справді? Всі обіцяють, а потім жодне падло не появляється.

— Неодмінно зайду.

— Добре. Тобі буде приємно. У нас веселе товариство. Принаймні в моїй палаті.

Вони знову поглянули один на одного. Вони не бачилися три роки, але тепер сказали все, що могли сказати.

— Ну, бувай, Ернсте.

— І ти, Карле.

Вони міцно потиснули руки.

— А ти знаєш, що Зіберта вбито? — спитав Мутціг.

— Ні.

— Півтора місяця тому. І Ляйнера...

— І Ляйнера? Я й про це не знав.

— Ляйнера і Лінгена. Того самого ранку. Брюнінг збожеволів. А ти чув, що Гольману теж не поталанило?

— Ні.

— Бергман чув. Ну, бувай, Ернсте! І не забудь нас провідати.

Мутціг пошкандибав далі, "Йому, здається, дає насолоду розмова про вбитих, — подумав Гребер. — Мабуть, так він забуває про власне нещастя". Він подивився вслід товаришеві. Нога в того була ампутована вище коліна. Колись Мутціг був найкращим бігуном у класі. Гребер не знав, чи жаліти його, чи заздрити йому. Мутціг мав рацію: все залежить від того, що їх чекає попереду.

Коли він увійшов, Елізабет сиділа на ліжку в білому купальному халаті. Рушник, яким вона обвила голову, скидався на тюрбан. Заглиблена в роздуми, прикинула і гарна, дівчина була схожа на великого світлого птаха, що залетів у вікно і відпочиває перед тим, як знову полетіти.

— Я витратила гарячу воду за цілий тиждень, — сказала вона. — Це була розкішна купіль. Фрау Лізер знову зчинить галас.

— Хай галасує. Вода їй ні до чого. Справжні націонал-соціалісти купаються рідко. Чистота — це єврейський гандж.

Гребер підійшов до вікна і виглянув надвір. Небо було сіре, вулиця тиха. Навпроти біля вікна стояв зарослий чоловік у підтяжках і позіхав. З іншого вікна долинали звуки піаніно, і різкий жіночий голос співав гами. Гребер утупив погляд в розчищений вхід по підвалу і згадав про той дивний холодний страх, що охопив його на вулиці перед дзеркалом. По тілу знову пробіг мороз. "Що ж залишиться? — думав він. — Адже щонебудь мусить залишитись — якийсь якір, котрий тебе утримує, щоб ти не загубився і не вернувся назад. Але що? Елізабет? Хіба вона моя? Я знаю її так мало і знов залишу на цілі роки. Чи вона не забуде мене? Як мені зберегти її і себе в ній?"

Гребер обернувся.

— Елізабет, — промовив він. — Ми повинні одружитися.

— Одружитися? Чому це раптом?

— Тому, що це безглуздо. Тому, що ми знаємо одне одного всього кілька днів, і тому, що через кілька днів я знов поїду звідси; тому, що ми не знаємо, чи хочемо бути разом і за такий короткий час і не визнаємо цього. Ось чому!

Вона пильно дивилася на нього.

— Ти гадаєш тому, що ми самі, зневірені і в нас більше нічого немає?

— Ні.

Вона помовчала.

— Не лише тому, — додав він.

— Тоді чому ж?

Гребер звів на неї очі. Він бачив, як вона дихає. Несподівано вона здалася йому зовсім чужою. Її груди підіймалися й опускались, її руки були не схожі на його, її думки, життя... Ні, вона його не зрозуміє, та й як вона зрозуміє, коли він сам не розуміє, чому йому цього раптом захотілося.

— Коли ми одружимося, тобі вже не треба буде боятися фрау Лізер, — сказав він. — Ти будеш дружиною солдата, і ніхто тебе не зачепить.

— Невже?

— Так. — Гребер трохи розгубився під її пильним поглядом. — Принаймні це тобі хоч трохи допоможе.

— Це не підстава. З фрау Лізер я впораюся й так. Одружитися! У нас навіть часу для цього немає.

— Як це немає?

— Для цього потрібні всілякі папери, дозволи, свідоцтва про арійське походження, довідки про здоров'я і хтосьна ще що. Це триватиме кілька тижнів.

"Кілька тижнів... — подумав Гребер. — Вона так легко про це говорить. Де я буду в той час?"

— Для солдатів усе робиться інакше, — заявив він. — Все можна оформити за кілька днів. Я довідався про це в казармі.

— І там тобі прийшла в голову ця думка?

— Ні. Я подумав про це сьогодні вранці. Але в казармі часто розмовляють про такі речі. Багато солдатів одружуються у відпустку. А чому б і ні? Коли одружується фронтовик, його дружина має право щомісяця одержувати допомогу в розмірі двісті марок. Навіщо їх дарувати державі? Коли вже судилося накласти головою, то чому принаймні не взяти те, на що маєш право? Тобі вони знадобляться, а так їх залишить собі держава. Хіба я не маю рації?

— Коли все це справді так, то, може, й маєш.

— Я теж такої думки, — сказав Гребер з полегшенням. — Крім того, є ще весільна позичка, здається, тисячу марок. Можливо, тобі, коли вийдеш заміж, більше не доведеться ходити на твою швейну фабрику.

— Навряд. Одне одного не стосується. Що ж мені тоді цілий день робити? Самій.

— Твоя правда.

Гребер почував себе якусь мить зовсім безпомічним. "Що вони тільки з нами роблять, — думав він. — Ми молоді і повинні бути щасливими, залишитися разом. Яке нам діло до війни, яку затіяли наші батьки?"

— Скоро ми станемо самотніми, — сказав він. — А коли одружимося, то не так відчуватимемо самотність.

Елізабет похитала головою.

— Ти не хочеш? — запитав він.

— Ми будемо все одно самотніми, — сказала вона. — Навіть іще більше.

Гребер знову почув голос співачки з будинку на протилежному боці. Вона перестала співати гами і перейшла до октав. Її спів скидався на крик, якому відповідала тільки луна.

— Це ж не навіки, коли ти так тривожишся, — сказав він. — Якщо захочемо, ми завжди зможемо розлучитися.

— Тоді навіщо ж одружуватись?

— А навіщо що-небудь дарувати державі?

Елізабет підвелась.

— Вчора ти був інший, — промовила вона.

— Тобто як це інший?

Вона ледь усміхнулася.

— Давай більше не розмовляти про це. Ми разом, і цього досить.

— Ти не хочеш?

— Ні.

Гребер здивовано глянув на Елізабет. Щось у ній ніби замкнулося і сховалося від нього.

— Прокляття, — мовив він. — А я ж не мав на увазі нічого поганого!

Елізабет знов усміхнулася.

— В тому-то й справа. Не слід так мріяти. У нас ще є щось випити?

— Є ще сливовиця.

— Та, що з Польщі?

— Так.

— А немає чого-небудь не трофейного?

— Деся була ще пляшка тминної. Німецької.

— Тоді подай її.

Гребер пішов на кухню по пляшку. Він був злий на себе. Якусь мить він стояв перед посудом та дарунками Біндінга в напівтемному приміщенні, пропахлому рештками їжі, і počував себе спустошеним і ніби вигорілим. Потім повернувся назад.

Елізабет стояла біля вікна.

— Яке сіре небо, — мовила вона. — Буде дощ. Шкода!

— Чому шкода?

— Це наша перша неділя. Можна було б погуляти. Там, за містом, весна.

— Ти любиш гуляти?

— Ні. З мене цілком достатньо, коли фрау Лізер немає вдома. Але для тебе було б краще піти на прогулянку, ніж сидіти в кімнаті.

— Мені це теж байдуже. Я не мало пожив на природі і можу довго обійтися без неї. В моїй уяві природа — це нерозбомблена, затишна кімната з цілими меблями. Вона в нас є. Це найбільша радість, яку я можу собі уявити, і тому я ніяк не можу натішитися цим дивом. Але тобі, можливо, воно вже набридло. Якщо хочеш, ми можемо піти в кіно.

Елізабет замотала головою.

— Тоді залишимося тут і нікуди не підемо. Якщо підемо, день розпадеться на шматки і мине швидше, ніж тоді, коли ми залишимося тут. Так він триватиме довше.

Гребер підійшов до Елізабет і обняв її. Він відчув волохату матерію її купального халата. Потім побачив у її очах сльози.

— Я наговорив дурниць? — спитав він. — Перед цим?

— Ні.

— Але щось я, мабуть, зробив не так. А то чому б ти плакала?

Він міцно її пригорнув. Через її плече було видно вулицю. Зарослий чоловік в підтяжках зник. Кілька дітей залізли в дірку, що вела до підвалу розбитого будинку, і гралися у війну.

— Давай не будемо сумувати, — промовив Гребер.

Співачка навпроти завела знов. Тепер це була пісня Гріга. "Я люблю тебе! Я люблю тебе! — верещала вона і поїм пронизливим, деренчливим голосом. — Я люблю тебе вічно, хоч би там що. Я люблю тебе!"

— Ні, ми не будемо сумувати, — сказала Елізабет.

Після полудня почався дощ. Рано смеркло, і небо дедалі більше затягувалося хмарами. Вони лежали в ліжку, було темно, вікна стояли розчинені, а дощ падав навскісними блідими потоками, зливаючись у суцільну водяну стіну.

Гребер услухався в монотонний шум. Він думав про то, що в Росії тепер почалося бездоріжжя і все просто потопає в непролазному баговинні. Повернувшись, він ще застане грязюку.

— Мені ще не пора йти? — спитав він. — Фрау Лізер напевне скоро заявиться.

— Ну й нехай заявляється, — промурмотіла Елізабет сонним голосом. — Хіба вже так пізно?

— Не знаю. Але, можливо, через дощ вона повернеться раніше.

— А може, саме тому вона повернеться пізніше.

— Може, й так.

— А то й завтра вранці,— додала Елізабет і поклала голову йому на плече.

— А може, вона навіть попаде під вантажну машину. Та це було б для нас завелике щастя!

— А ти не дуже гуманний, — пробурмотіла Елізабет.

Гребер дивився на сірі потоки за вікном.

— Якби ми були одружені, мені б узагалі не треба було йти від тебе, — промовив він.

Елізабет не поворухнулась.

— Навіщо тобі на мені одружуватись? — спитала вона. — Ти ж мене майже не знаєш.

— Я знаю тебе досить давно.

— Де там давно! Кілька днів.

— Не кілька днів. Я знаю тебе понад рік. Цього достатньо.

— Як це — понад рік? Дитинство ж не можна брати до уваги. Це щось далеке-далеке.

— А я й не беру. Але за два роки на фронті я одержав майже три тижні відпустки. Тижнів два я вже тут. Це відповідає десь, п'ятнадцятьом місяцям фронтового життя. Отже, я знаю тебе вже добрий рік, якщо брати до уваги два тижні відпустки.

Елізабет розплющила очі.

— А я про це досі й не думала.

— Я теж ні. Це спало мені на думку перед цим.

— Коли?

— Як ти заснула. Коли йде дощ, а навкруги темрява, в голову приходять всякі думки.

— Для цього неодмінно потрібен дощ і темрява?

— Ні. Але так інакше думається.

— А тобі більше нічого не спало на думку?

— Спало. Я міркував про те, як це чудово, коли людина може використовувати свої руки не тільки для того, щоб стріляти і кидати гранати.

Вона повернула до нього обличчя.

— Чому ж ти не сказав мені про це сьогодні вдень?

— Вдень про такі речі не скажеш.

— Це було б краще, ніж розводитись про місячну допомогу та весільну позичку.

Гребер підвів голову.

— Це те саме, Елізабет, тільки я висловив його іншими словами.

Вона пробурмотіла щось нерозбірливе.

— Слова теж інколи багато важать, — сказала згодом. — Особливо в таких справах.

— Я не вмію їх вибирати. Але деякі я все-таки знайду. Мені потрібно лише трохи часу.

— Часу... — Елізабет зітхнула. — А в нас його так мало, правда ж?

— Так. Вчора було ще багато. А завтра ми думатимемо, що в нас його було багато сьогодні.

Гребер замовк. Голова Елізабет лежала на його руці. Її темне волосся розливалось по світлій подушці, а тіні від дощових струменів перебігали по її обличчю.

— Ти хочеш узяти мене заміж, — мурмотіла вона. — А чи ти певен, що любиш мене?

— Звідки ми можемо це знати? Адже для цього треба багато часу прожити разом.

— Можливо. То чому ж ти хочеш на мені одружитись?

— Тому що я більше не уявляю своє життя без тебе.

Елізабет хвилю помовчала.

— А тобі не здається, що таке саме, як оце зі мною, в тебе могло б статися і з іншою? — запитала вона перегодя.

Гребер усе ще дивився на мерехтливий сірий килим, що його ткав за вікнами дощ.

— Можливо, таке саме сталося б у мене і з іншою, — мовив він. — Хто це знає? Але тепер, після того, як це сталося між нами, я просто не можу собі уявити, що замість тебе могла б бути інша.

Лежачи у нього на руці, Елізабет ледь повернула голову.

— Ти дечому навчився. Тепер ти говориш не так, як сьогодні вдень. Але це ніч. Гадаєш, що я біля тебе ціле життя чекатиму, доки настане ніч?

— Ні. Я вчитимуся далі. І вже не згадуватиму про місячну допомогу.

— Але ж нехтувати нею теж не варто?

— Ким?

— Та допомогою ж.

Гребер на мить затамував подих.

— Отже, ти згодна? — запитав потім.

— Коли ми знаємо одне одного понад рік, то навіть повинні це зробити. До того ж ми будь-коли зможемо розлучитися. Чи ні?

— Ні.

Вона пригорнулася до нього і знов заснула. Він ще довго лежав, прислухаючись до дощу. Тепер він знав багато слів, які хотів би їй сказати.

XVII

— Бери все, що душа, бажає, Ернсте, — кинув Біндінг через двері.— Вважай, що ти вдома.

— Добре, Альфонсе.

Гребер випростався у ванні. Його військова форма лежала на стільці в кутку — зелена, вицвіла і жалюгідна, немов старе лахміття, а поруч висів синій цивільний костюм, який для нього позичив Ройтер.

Ванна кімната Біндінга була простора, викладена зеленими кахлями, скрізь поблискували нікельовані крани та фарфорові ручки — просто рай проти казармених душів, що наскрізь просмерділися дезинфекційними препаратами. Мило було ще з Франції, рушники та простирадла лежали поруч високими купками, водопровідні труби не постраждали від бомб, і було вдосталь гарячої води. Була навіть сіль для купання — велика пляшка з аметистовими кристалами.

Гребер лежав розслаблений, ні про що не думаючи, і втішався теплою водою. За ці роки він зрозумів, що ніколи не розчаровує тільки найпростіше: тепло, вода, дах, хліб, тиша і довіра до власного тіла. Решту відпустки він вирішив провести саме так — без зайвих думок, розслабленим, якомога більше втішатися щастям. Ройтер мав рацію — вдруге відпустку одержиш не скоро.

Гребер відсунув стілець зі своєю уніформою вбік, набрав жменю солі для купання і з насолодою посипав нею круг себе воду. Це була повна жменя розкошів, а отже, й мирного життя, як і накритий білою скатеркою стіл у "Германії", вино і делікатеси, вечори з Елізабет.

Він витерся і почав неквапно одягатись. Після важкої військової форми цивільний костюм був легкий і тонкий.

Гребер уже стояв одягнений, а його усе ще не полишало відчуття, ніби він у самій білизні, так незвично було не мати на собі чобіт, пояса і зброї. Він зазирнув у дзеркало і знов ледве впізнав себе. На нього дивився якийсь недозрілий, вайлуватий молодик. Якби такий зустрівся йому на вулиці, він ніколи б не прийняв його за дорослого.

— У тебе вигляд хлопчика, що йде на перше причастя, — заявив Альфонс. — Але не солдата. Що сталося? Чи не надумав ти одружуватись?

— Авжеж, — відповів Гребер приголомшено. — Як ти про це здогадався?

Альфонс засміявся.

— У тебе такий вигляд. Інший, ніж раніше. Ти більше не скидаєшся на собаку, що розшукує кістку, яку сам сховав і забув де. Ти справді хочеш одружитися?

— Так.

— Але ж, Ернсте! Ти зважив усе як слід?

— Ні.

Біндінг здивовано втупився в нього.

— Уже багато років я не маю часу зважувати що-небудь як слід, — відповів Гребер.

Альфонс ошкірився. Потім підвів голову й приюхався.

— Що? — Він приюхався знову. — Невже це ти, Ернсте? Прокляття, це, мабуть, сіль для купання! Ти нею користувався? Пахнеш, як ціла клумба фіалок!

Гребер понюхав свою руку.

— Я нічого не чую.

— Ти ні, а я чую. Хай трохи вивітриться. Це дуже підступна річ. Хтось привіз її мені з Парижа. Спершу майже не пахнеш, а згодом перетворюєшся в букет квітів. Треба заглушити запах добрячим коньяком.

Біндінг дістав пляшку й дві чарки.

— За твоє здоров'я, Ернсте! Отже, ти одружуєшся! Щиро вітаю! Я ж, звичайно, був і лишаюся холостяком. А я не знаю випадково твою майбутню дружину?

— Ні.— Гребер випив коньяк. Він був лихий на себе, що сказав Альфонсові про одруження. Але той не дав йому опам'ятатись.

— Ще по одній, Ернсте? Одружуються не щодня!

— Гарзд.

Біндінг поставив чарку. Він був трохи розчулений.

— Якщо потребуватимеш допомоги, ти ж знаєш, що завжди можеш розраховувати на Альфонса.

— Якої допомоги? Адже все це дуже просто.

— Для тебе просто. Ти солдат, багато паперів тобі не потрібно.

— Вони нам обом не потрібні. Адже це шлюб з фронтовиком.

— Твоїй дружині, гадаю, потрібні будуть звичайні документи. Та сам побачиш. Якщо справа рухатиметься повільно, ми завжди зможемо допомогти. Адже в нас є добрі друзі в гестапо.

— В гестапо? А яке відношення має гестапо до шлюбу з фронтовиком? Адже це його зовсім не стосується.

Альфонс зверхньо усміхнувся.

— Ернсте, немає таких справ, які б не стосувалися гестапо. Ти солдат і нічого не знаєш. Але хай це тебе не тривожить. Ти ж береш не єврейку і не комуністку. Але відомості про вас, очевидно, все одно будуть збирати. Рутину, звичайно.

Гребер нічого не відповів. Він раптом дуже злякався. Коли почнуть перевіряти, то, певна річ, виявиться, що батько Елізабет у концентраційному таборі. Він про це навіть не подумав. І ніхто йому не підказав.

— А ти впевнений, що це так, Альфонсе?

Біндінг знову наповнив чарки.

— Гадаю, що так. Але не турбуйся. Ти ж не збираєшся змішувати свою арійську кров з кров'ю недолюдків чи державних злочинців. — Він усміхнувся. — Ще встигнеш попасти під каблук дружині, Ернсте!

— Та вже ж.

— Отже, за твоє здоров'я! Недавно ти ж познайомився тут з двома хлопцями з гестапо. Якщо справа рухатиметься повільно, вони зможуть нам допомогти. Натиснуть, де треба. Вони чималі тузи. Особливо Різе, отой худорлявий у пенсне.

Гребер задумався. Вранці Елізабет пішла в ратушу, щоб одержати потрібні папери. Він сам наполог на цьому. "Прокляття, що я накоїв! — подумав він. А раптом на неї звернуть увагу? Досі її не чіпали. Недарма існує давнє правило: не вилазь, поки пахне смаленим! Якщо в гестапо що-небудь пронюхають, то Елізабет кинуть до концтабору — хоча б тому, що там її батько. — Греберові стало душно. — А коли про неї почнуть збирати відомості? Наприклад, у відданого члена партії фрау Лізер?" Він підвівся.

— Що сталося? — здивувався Біндінг. — Ти не допив свою чарку. Від щастя втратив головуєчи не так?

Він засміявся з власного дотепу. Гребер поглянув на нього. Лише кілька хвилин тому Альфонс був для нього просто доброзичливим, трохи зарозумілим знайомим. Тепер Гребер раптом відчув у ньому представника грізної сили, яка приховує в собі ще невідому небезпеку.

— За твоє здоров'я, Ернсте! — сказав Біндінг. — Пий до дна. Це добрий коньяк. "Наполеон"!

— За твоє здоров'я, Альфонсе. — Гребер поставив чарку на стіл.

— Альфонсе, — мовив він. — Ти можеш зробити мені послугу? Дай мені зі своєї комори два фунти цукру. В двох кульках. В кожному по фунту.

— Рафінаду?

— Однаково якого. Аби цукор.

— Гаразд. Але навіщо тобі цукор? Тепер ти сам повинен бути достатньо солодким!

— Хочу дати хабара!

— Хабара? Але ж, чоловіче, в цьому немає потреби!

Куди простіше пригрозити. І надійніше. Я можу зробити це для тебе.

— В даному випадку не варто. Це, власне, ніякий не хабар. Я хочу подарувати цукор людині, яка зробила мені послугу.

— Добре, Ернсте! А весілля відгуляємо у мене, згоди? Альфонс чудовий дружок!

Гребер напружено міркував. Ще чверть години тому він знайшов би привід відмовитися. Тепер же він не наважувався цього зробити.

— Я не думав влаштовувати бучне свято, — сказав Гребер.

— Покладися на Альфонса! А сьогодні ти ночуєш в мене, чи не так? Навіщо тобі повертатися, знов одягати мундир, а потім мчати в казарму? Залишайся краще тут. Я дам тобі ключ від будинку. Можеш приходити, коли тобі заманеться.

Якусь мить Гребер вагався.

— Добре, Альфонсе.

Біндінг аж засявав.

— Оце розумно! Тоді ми зможемо нарешті приємно посидіти разом і потеревенити. Досі в нас не було такої нагоди. Ходімо, я покажу тобі твою кімнату.

Він узяв уніформу Гребера і подивився на мундир з орденами.

— Ти повинен мені розповісти, як ти все це заслужив. Мабуть, довелося чимало потрудитись!

Гребер підвів голову. Біндінгове обличчя раптом прибрало такого самого виразу, як і тоді, коли п'яний як чіп есесівець Гайні хизувався своїми подвигами в СД.

— Тут немає про що розповідати, — відповів він. — Їх одержують просто через певний час.

Фрау Лізер якусь мить роздивлялася Гребера в цивільному, потім нарешті впізнала.

— Це ви? Фрейлейн Крузе немає дома, ви ж знаєте.

— Так, я це знаю, фрау Лізер.

— То що ж вам потрібно?

Вона дивилася на нього вороже. На її коричневій блузі виднівся значок із свастикою. В правій руці вона тримала ганчірку, немовби збираючись пожбурнути нею.

— Я хотів би залишити для фрейлейн Крузе пакет. Чи не змогли б ви покласти його в її кімнати?

Фрау Лізер якусь мить вагалась. Потім узяла простягнений їй кульок із цукром.

— У мене тут іще один кульочок, — сказав Гребер. — Фрейлейн Крузе розповідала мені, що ви не шкодуєте свого часу для спільної справи. Тут фунт цукру, і мені він ні до чого. Ви ж маєте дитину, цукор вам потрібен, і я хочу запропонувати його вам.

Обличчя фрау Лізер прибрало офіційного виразу.

— Ми не потребуємо ніяких лівих товарів. Нам вистачає того, що одержуємо від фюрера. І ми цим пишаємося!

— І ваша дитина теж?

— І моя дитина!

— Це справжня свідомість! — сказав Гребер і подивився на коричневу блузу. — Якби на батьківщині так думав кожен, солдатам було б легше воювати. Але це не ліві товари. Це цукор з пакета, що його фюрер дарує солдатам-фронтовикам, які їдуть у відпустку, для їхніх рідних. Мої батьки пропали безвісти. Ви можете спокійно взяти його собі.

Обличчя фрау Лізер зробилось не таке суворе.

— Ви прибули з фронту?

— Звичайно. Звідки ж іще!

— З Росії?

— Атож.

— Мій чоловік теж у Росії.

Гребер вдавав, що зацікавився:

— Де саме?

— В групі "Центр".

— Дякувати богу, там тепер спокійно.

— Спокійно? Там зовсім не спокійно! Група армій "Центр" веде напружені бої. Мій чоловік на передовій.

"Передова... — подумав Гребер. — Наче там ще є передова!" Якусь мить йому страшенно кортіло пояснити фрау Лізер, що там діється насправді — по той бік від голосних фраз про честь, фюрера і батьківщину. Але він вчасно стримався.

— Слід сподіватися, що незабаром він приїде у відпустку, — промовив Гребер.

— Він приїде у відпустку, коли настане його черга. Ми не вимагаємо жодних привілеїв. Ми — ні!

— Я також не робив цього, — сухо заявив Гребер. — Навпаки. Востаннє я мав відпустку два роки тому.

— Ви весь час були на фронті?

— З самого початку. За винятком поранень.

Гребер поглянув на функціонерку, що стояла непорушно. "Навіщо я стовбичу тут і виправдовуюсь перед цією бабою? — подумав він. — Її треба просто пристрелити".

Дитина Лізерів вийшла з кімнати, де стояв письмовий стіл. Це була худорлява дівчинка з волоссям невиразного кольору, вона роздивлялася Гребера і колупаласьв носі.

— Тоді чому ж ви в цивільному? — поцікавилася фрау Лізер.

— Уніформа в чистці.

— Он що! А я вже подумала...

Гребер не зрозумів, що саме вона подумала. Він раптом побачив, що жінка всміхається, показуючи жовті зуби, і йому стало трохи страшно.

— Ну добре, — сказала вона. — Дякую. Я візьму цукор для дитини.

Фрау Лізер взяла обидва кульки, і Гребер помітив, що вона їх зважила в руках. Він знав, що кульок для Елізабет вона розгорне відразу ж, як тільки він піде, а саме цього й прагнув. Собі на диво вона знайде там фунт цукру і більше нічого.

— От і добре, фрау Лізер. До побачення.

— Хайль Гітлер! — Жінка пильно подивилась на нього.

— Хайль Гітлер, — відповів Гребер.

Він вийшов з будинку. Біля дверей на тротуарі стояв двірник до стіни. Це був невеличкий чоловік у чоботях, галіфе штурмовика і з кругленьким черевцем під курячими грудьми. Гребер зупинився. Навіть це опудало на мить йому здалося небезпечним.

— Гарна сьогодні погода, — сказав Гребер, дістав пачку сигарет, взяв одну собі, а решту простягнув чоловікові.

Двірник щось промимрив і витягнув сигарету.

— Демобілізований? — спитав, скося позираючи на костюм Гребера.

Гребер похитав головою. Він уже хотів був сказати кілька слів про Елізабет, але передумав. Краще взагалі не привертати уваги двірника.

— Через тиждень знову назад, — пояснив він. — Четвертий раз.

Двірник ліниво кивнув. Він вийняв із рота сигарету, оглянув її і виплюнув кілька кришок тютюну.

— Не подобається? — поцікавився Гребер.

— Ні, чому ж. Але я, власне, курю сигари.

— З сигарами теж, мабуть, сутужно, еге ж?

— А ви як гадаєте?

— У мене є один знайомий, у якого ще збереглося коробок дві-три. Наступного разу спробую дістати в нього кілька штук і принесу вам. Гарні сигари.

— Імпортні?

— Мабуть. Я на них не розуміюся. Вони з кільцями.

— Кільця ще нічого не означають. Будь-яка погань може мати кільця.

— Він крайсляйтер. Трави він не курить.

— Крайсляйтер?

— Атож. Альфонс Біндінг. Мій найкращий товариш.

— Біндінг ваш товариш?

— Навіть давній шкільний товариш. Я оце від нього прийшов. Він, а також штурмбанфюрер Різе з СС. Ми давні друзі. Я саме йду до Різе.

Двірник подивився на Гребера. Той зрозумів його погляд: чоловік не міг збагнути, чому медичний радник Крузе сидить в концтаборі, коли Біндінг і Різе давні друзі Гребера.

— Просто сталося непорозуміння, — мовив Гребер байдуже. — Скоро все буде в порядку. Дехто ще здивується. Ніколи не варто поспішати, чи не так?

— Так, — переконано підтвердив двірник.

Гребер глянув на свій годинник.

— Мені пора. А про сигари я не забуду.

Він пішов далі. "Це був непоганий початок із хабарем", — промайнуло в нього. Але незабаром його знов поїняла тривога. А може, він припустився помилки? Все це раптом видалося йому хлоп'ячою витівкою. Мабуть, таки не треба було цього робити. Він став і оглянув себе. Та ще й оце прокляте цивільне лахміття! Греберові здалося, що то воно у всьому винне. Він хотів звільнитися від шкури солдата і відчутти себе незалежним, а натомість опинився в світі страху і якоїсь непевності.

Гребер почав міркувати, що він іще може зробити. Елізабет до вечора все одно не повернеться. Він проклинав поспішність, з якою зажадав одержати папери. "Захист, — зітхнув він. — Вчора вранці я ще чванився, що одруження стане для неї захистом. Сьогодні ж воно обернулось на небезпеку".

— Як ви смієте кепкувати? — закричав якийсь грубий голос.

Гребер підвів голову. Перед ним стояв невисокий на зріст майор.

— Ви що, не розумієте, який суворий тепер час, ви, нахаба?

Гребер якусь хвилю ошелешено дивився на майора. Потім усе збагнув. Він віддав йому честь, забувши про свій цивільний одяг. Старий сприйняв це як насмішку.

— Вибачте, — мовив Гребер. — Я не мав на увазі нічого поганого.

— Що?! Ви ще дозволяєте собі дурні жарти? Чому ви не в армії?

Гребер придивився до старого пильніше. Це був той самий майор, який уже раз нагримав на нього, — ввечері, коли він стояв з Елізабет біля її будинку.

— Такі пройдисвіти, як ви, від сорому повинні були б провалитися крізь землю, а не блазнювати, — кричав майор.

— Та не кип'ятіться ви! — сердито сказав Гребер. — І забирайтеся знов туди, звідки ви вилізли!

Очі старого зробилися майже божевільними. Почервонівши як рак і аж захлинаючись, він розлючено пробелькотів:

— Я накажу вас заарештувати!

— Ви не можете цього зробити і знаєте це самі. Тож дайте мені спокій, мені не до вас.

— Та це ж... — Майор хотів був знов закричати, але несподівано ступив крок до Гребера і став принохуватись, широко роздуваючи зарослі волоссям ніздрі. Його обличчя скривилося. — А-а, все ясно, — промовив він з огидою. — Тому ви і не в формі! Третя стат'я! Хай тобі чорт! Баба напахчена! Шльондра в штанях!

Він сплюнув, витер свої сиві вуса, кинув на Гребера ще один сповнений презирства погляд і мовчки подався геть.

От тобі і сіль для купання! Гребер понюхав свою руку. Тепер і він почув запах. "Шльондра, — подумав він. — А чи далекий я від цього? От що може зробити з людиною страх за долю іншої людини! Фрау Лізер, двірник... На що тільки я не йду! Одначе я надто швидко скотився з висоти своєї доброчесності вниз!"

Він стояв проти будинку гестапо. Біля воріт туди-сюди походжав молодий есесівець, час від часу позіхаючи. На вулицю, сміючись, вийшли кілька офіцерів СС. Потім звідкись вигулькнув якийсь літній чоловік і, скрадаючись, подивився на верхні вікна. Зупинившись, він дістав з кишені якогось папірця. Прочитав його, озирнувся довкола і, звівши очі до неба, неквапом підійшов до вартового. Есесівець оглянув повістку й байдуже пропустив чоловіка в будинок.

Гребер задивився у вікна. Він знову відчув страх, ще задушливіший, важчий і липкіший, ніж досі. Він не раз переживав страх, безнадійний і темний, крижаний, що перехоплює подих, а також останній, найбільший — страх живої істоти перед смертю. Але це був зовсім інший страх, повзучий, задушливий, непевний і загрозливий, брудний, слизький страх безсилля і руйнівних сумнівів; це був страх, що роз'їдав усе нутро, страх за іншу людину, ні в чому не винного заложника, за жертву беззаконня, страх перед свавіллям, владою і бездушністю. Це був чорний страх часу.

Гребер прийшов до фабрики задовго до кінця зміни. Минуло чимало часу, поки з'явилася Елізабет. Він уже почав був боятися, що її заарештували на фабриці. Спершу вона не впізнала його в цивільному, а потім розсміялася.

— Ти такий молодий! — вигукнула вона.

— Я не відчуваю себе молодим. Я відчуваю себе столітнім дідом.

— Чому? Що сталося? Тобі треба раніше повертатись назад?

— Ні, тут усе в порядку.

— Ти відчуваєш себе столітнім дідом тому, що в цивільному?

— Не знаю. Але в мене таке відчуття, ніби я, одягнувши цей триклятий костюм,

узяв на себе всі турботи світу. Що тобі вдалося зробити зі своїми паперами?

— Все, — відповіла Елізабет, усміхнувшись, — я використала для цього навіть обідню перерву. Подала всі папери.

— Всі,— проказав Гребер. — Отже, робити більше нічого.

— А що ще треба було зробити?

— Нічого. Я тільки раптом злякався. Можливо, ми чинимо неправильно. Може, це тобі зашкодить.

— Мені? Як саме?

Гребер завагався.

— Я чув, що в таких випадках інколи надсилають папери до гестапо. Можливо, краще було б усе це облишити.

— Елізабет зупинилась.

— Що ти ще чув?

— Нічого. Але мені зненацька стало страшно.

— Ти гадаєш, мене можуть заарештувати за те, що я хочу вийти заміж?

— Ні, не в цьому справа.

— А в чому? Ти думаєш, їм стане відомо, що мій батько в концтаборі!

— Та ні ж, — перебив її Гребер. — Їм це відомо напевне. Я подумав, що, може, краще було б не привертати до себе уваги. Від гестапо можна чекати чого завгодно. Раптом якомусь кретинові щось спаде на думку. Ти ж знаєш, як це буває. Там не питають, хто правий, а хто винуватий.

Елізабет хвилю помовчала.

— Що ж нам робити? — спитала потім.

— Я думав про це цілий день. Мабуть, тут уже нічого не вдієш, Якщо тепер ми заберемо заяви назад, то ще більше привернемо до себе увагу.

Вона кивнула і якимось дивно подивилась на нього.

— Можна все-таки спробувати.

— Пізно, Елізабет. Ми повинні тепер іти на риск і чекати.

Вони рушили далі. Фабрику було добре видно — вона стояла на невеличкій площі. Гребер уважно придивився до будівлі.

— Вас тут ще не бомбили?

— Ще ні.

— Фабрика майже не замаскована. Її не важко розпізнати.

— У нас великі підвали.

— А вони надійні?

— Більш-менш, гадаю.

Гребер підвів погляд. Елізабет ішла поруч і не дивилася на нього.

— Зрозумій мене, ради бога, правильно, — сказав він. — Я боюся не за себе. Я боюся тільки за тебе.

— За мене тобі не треба боятися.

— А сама ти не боїшся?

— Я вже пізнала всі страхи, які є. В моїй душі більше немає місця для нового страху.

— А в моїй є,— промовив Гребер. — Коли когось любиш, з'являється багато нових страхів, про які раніше навіть не здогадувався.

Елізабет повернула до нього обличчя. Раптом вона розсміялась. Він теж подивився на неї і кивнув.

— Я ще не забув, що казав позавчора, — заявив він. — Але невже спершу мусиш пережити страх, щоб переконатися в тому, що когось любиш?

— Не знаю. Але гадаю, що це допомагає.

— Проклятий костюм! Завтра я його скину. А я думав, що цивільним живеться легко!

Елізабет усміхнулась:

— Отже, все це лише через костюм?

— Ні,— зітхнув він з полегшенням. — Це через те, що я знов живу. Знов живу і хочу жити. І разом з бажанням, мабуть, приходять страх. Цілий день на душі в мене було препогано. Тепер, коли побачив тебе, трохи покращало. Але ж насправді нічого не змінилося. Просто дивно, як мало треба, щоб виник страх.

— І кохання, слава богу, теж! — додала Елізабет.

Гребер глянув на неї. Вона йшла поруч весела і безтурботна.

"Вона змінилася, — подумав він. — Вона міняється щодня. Раніше вона боялася, а я ні. Тепер навпаки".

Вони поминули Гітлерплац. За церквою палахкотіла вечірня заграва.

— Де це знов горить? — запитала Елізабет.

— Ніде. Це просто сідає сонце.

— Сідає сонце? Про це тепер зовсім не думаєш, правда ж?

— Правда.

Вони йшли далі. Вечірня заграва дедалі розгорялася, її відблиски лягали, на їхні обличчя і руки. Гребер дивився на зустрічних перехожих. Він побачив їх раптом зовсім іншими, ніж досі. Кожен з них був людиною і мав свою долю. "Легко розумувати і бути хоробрим, коли в тебе нічого немає,— думав Гребер. — Але коли в тебе щось є, світ виглядає зовсім інакше. Все стає і легшим, і важчим, а інколи й зовсім неможливим. Мужність потрібна й тоді, але вона має інший вигляд, називається інакше і, власне, тільки тоді й починається". Він глибоко зітхнув. У нього було таке враження, немовби він повернувся з небезпечного завдання в тилу ворога, коли загроза не стала меншою, але на якийсь час відступила.

— Дивно, — мовила Елізабет. — Це, мабуть, весна. Тут же вулиця геть зруйнована, і немає жодних підстав для цього... І все-таки мені здається, що я відчуваю запах фіалок...

XVIII

Бетхер спакував свої речі. Інші стояли навколо нього.

— Ти її справді знайшов? — запитав Гребер.

— Так, але...

— Де?

— Просто на вулиці,— відповів Бетхер. — Вона стояла на розі Келерштрассе і Бірштрассе, біля колишньої крамниці парасольок. І я її спершу навіть не впізнав.

— Де ж вона весь час була?

— В таборі біля Ерфурта. Ось послухайте. Вона стоїть собі біля крамниці, а я її не бачу. Я проходжу мимо, а вона гукає мене: "Отто! Ти мене не впізнав?"

Бетхер зробив паузу і обвів усіх поглядом.

— Але хіба можна, друзі, впізнати жінку, яка схудла на сорок кілограмів?

— Як називається табір, в якому вона була?

— Не знаю. Здається, "Лісовий табір номер два". Я її спитаю. Але слухай-но нарешті далі! Я дивлюся на неї й кажу: "Альма, це ти?" — "Я, — відповідає вона. — Отто, у мене було таке передчуття, що ти прийдеш у відпустку, тому я й повернулася сюди". А я все дивлюся на неї і мовчу. Жінка, яка колись була дужа, мов кінь, тепер стояла переді мною геть худа, якихось п'ятдесят п'ять кілограмів замість доброго центнера раніше. Просто кістяк, на якому метляється одяг! Жердина, та й годі! — Бетхер засопів.

— Яка ж вона на зріст? — поцікавився Фельдман.

— Що?

— Яка вона на зріст, твоя дружина?

— Десять метрів шістдесят. А хіба що?

— Отже, тепер у неї нормальна вага.

— Нормальна вага? Чоловіче, що ти плетеш? — Бетхер вступився у Фельдмана. — Це не для мене! Для мене це — тріска! Мені не підходить ця триклята нормальна вага! Я хочу, щоб моя дружина була така, як раніше, показна, із задом, на якому можна розбивати горіхи, а не з двома жалюгідними kwasолинами замість нього. За що я воюю? За отаку тріску?

— Ти воюєш за нашого улюбленого фюрера і нашу дорогу вітчизну, а не за забійну вагу своєї дружини, — кинув Ройтер. — Після трьох років на фронті тобі пора б уже це знати.

— Забійна вага? Та хто що каже про забійну вагу? — Бетхер люто й безпомічно переводив погляд з одного на іншого. — Це була жива вага! А з усім іншим ідіть ви...

— Стривай! — Ройтер застережно підняв руку. — Думай що завгодно, але не висловлюйся! І радій, що твоя дружина ще жива!

— Я й радію! Але хіба вона не могла б бути жива і така ж міцна, як і раніше?

— Але ж, Бетхере! — сказав Фельдман. — Її ж можна знову відгодувати.

— Ти так гадаєш? А чим? Отими крихтами, що їх дають на талони?

— Спробуй купити щось із-під поли.

— Вам легко давати поради! — зітхнув Бетхер. — А в мене залишилося всього-на-всього три дні відпустки. Як же мені за три дні відгодувати дружину? Та, навіть якби вона купалася в самому риб'ячому жирі і їла сім разів на день, то й тоді поправилася б щонайбільше на кілька кілограмів. А це майже ніщо! Кепські мої справи, друзі!

— Чому ж кепські? Ти ж маєш іще оту товсту хазяйку, якщо тобі потрібне сало!

— В тому-то й річ. Я гадав, що коли знайду дружину, то про хазяйку більше й не згадуватиму. Я сімейний чоловік, а не якийсь там вітрогон. А тепер хазяйка подобається мені більше.

— А ти, виявляється, страшенно легковажний тип, — зробив висновок Ройтер.

— Я не легковажний! Я беру все близько до серця, в цьому моя помилка. А взагалі я міг би бути задоволений. Але цього ви, дикуни, не збагнете!

Бетхер підійшов до своєї шафки і запхнув решту речей у ранець.

— Ти вже вирішив, де житимеш зі своєю дружиною? — спитав Гребер. — Чи в тебе лишилася колишня квартира?

— Звичайно, ні. Розбомбило! Але краще вже перебути десь серед руїн у підвалі, ніж бодай один день zostатися тут. Та от біда: дружина мені більше не подобається. Я її, звичайно, ще люблю, для того ми з нею й одружувались, але така, як тепер, вона мені більше просто не подобається. Інакше я не можу, і все! Що мені робити? Вона це, звичайно, теж відчуває.

— Скільки ще в тебе відпустки?

— Три дні.

— І ти не можеш ці три дні придуритися?

— Друже, — спокійно сказав Бетхер, — жінка в ліжку, мабуть, може придуритися. Чоловік ні. Повір мені, було б краще, якби я поїхав, не зустрівшись із нею. А то ми обоє тільки мучимося.

Він узяв свої речі й пішов.

Ройтер подивився йому вслід. Потім перевів погляд на Гребера.

— А ти? Що робитимеш ти?

— Навідаюся в запасний батальйон. Про всяк випадок спитаю, чи не треба ще якихось паперів.

Ройтер ошкірився:

— Невдача твого друга Бетхера тебе не налякала, чи не так?

— Ні. Мене налякало зовсім інше.

— Небезпечно, — промовив писар із запасного батальйону. — На фронті небезпечно. Ти знаєш, що треба робити, коли насувається небезпека?

— Треба ховатися, — відповів Гребер. — Це відомо кожній дитині. Але мене це не обходить! Я у відпустці!

— Ти просто ще думаєш, що у відпустці, — поправив його писар. — А якої ти заспіваєш, коли я тобі покажу одержаний сьогодні наказ?

— Буде видно.

Гребер дістав пачку сигарет і поклав її на стіл. Він відчув, як неприємний холодок скував йому серце.

— Небезпечно, — знов повторив писар. — Великі втрати. Терміново потрібне поповнення. Усіх відпускників у яких немає поважних причин залишатися, негайно відішлють у частини. Ясно?

— Так. А що це таке — "поважні причини"?

— Смерть когось із рідних, невідкладні сімейні справи, важка хвороба...

Писар узяв сигарети.

— Отже, забирайся геть! І не потикайся сюди. Якщо тебе не розшукають, то і не відішлють у частину. Уникай казарми, як чуми. Знайди де-небудь притулок, поки закінчиться відпустка. Потім повідомиш про від'їзд. Тобі нічого не загрожує. Покарання за те, що не залишив адреси? Але ж ти все одно їдеш на фронт, і баста!

— Я одружуюсь, — заявив Гребер. — Це поважна причина?

— Одружуєшся?

— Так. Тому я, власне, й тут. Я хочу дізнатися, чи, крім солдатської книжки, мені потрібні ще які-небудь папери?

— Одруження! Можливо, це й поважна причина. Можливо, кажу я. — Писар припав до сигарету. — Це може бути причиною. Але навіщо тобі ризикувати? Особливих, паперів тобі, як фронтовій свині, не треба. А коли щось буде потрібно, приходь до мене: я все зроблю тобі нишком-тишком, ніхто нічого не знатиме. В тебе є пристойний одяг? В цьому лахмітті ти ж не будеш одружуватися.

— А тут можна що-небудь обміняти?

— Іди до каптенармуса, — порадив писар. — Поясни йому, що ти одружуєшся. Скажеш, що це я тебе послав. В тебе знайдеться ще пачка добрих сигарет?

— Ні. Але я, мабуть, зможу дістати.

— Не мені. Фельдфебелю.

— Побачу. Ти не знаєш, чи мусить жінка, що виходить заміж за фронтовика, мати якісь особливі довідки?

— Не маю уявлення. Але гадаю, що ні. Все це, мабуть, робиться швидко.

Писар поглянув на свій годинник.

— Негайно іди на склад. Фельдфебель саме там.

Гребер попрямував до флігеля, в якому був склад. Його влаштували на горищі, Товстий фельдфебель мав очі різного кольору. Одне було неприродно фіолетово-голубе, наче фіалка, друге — світло-каре.

— Чого ви на мене витріщились? — гаркнув він. — Ви що, ніколи не бачили скляного ока?

— Бачив. Але різнокольорових очей не бачив.

— Це не моє око, ідіот! — Фельдфебель тицьнув пальцем у те, що було фіолетово-голубе й блищало. — Я позичим його в товариша. Моє вчора впало на підлогу. Вони було каре. Ці речі дуже крихкі. Їх треба було б робити з целулоїду.

— Тоді вони були б вогненебезпечні.

Фельдфебель глянув на Гребера. Придивився до його нагород і ошкірився.

— Теж правильно. А от уніформи для вас у мене немає. На превеликий жаль. Всі такі самі старі, як і ваша.

Він втупився в Гребера своїм фіолетово-голубим оком. Каре не так блищало. Гребер виклав на стіл пачку Біндінгових сигарет. Фельдфебель окинув її карим оком, вийшов і

повернувся з мундиром у руках.

— Це все, що я маю.

Гребер навіть не доторкнувся до мундира. Він дістав і кишені невеличку пласку пляшку з коньяком, яку він завбачливо взяв із собою, і поставив її біля сигарет. Фельдфебель зник і повернувся вже з кращим мундиром і майже новими штаньми. Гребер оглянув спершу штани; його власні були всі в латках. Він покрутив нові штани її руках і помітив, що каптенармус склав їх так, щоб приховати пляму завбільшки з долоню. Гребер мовчки подивився на цю пляму, потім на коньяк.

— Це не кров, — пояснив фельдфебель. — Це найкраща маслинова олія. Чоловік, що носив їх, приїхав з Італії. Трохи бензину — і плями як не було.

— Якщо це робиться так легко, то чому ж він їх обміняв, а не вичистив сам?

Фельдфебель широко усміхнувся:

— Слушне запитання. Але той чоловік хотів мати уніформу, що смерділа б окопами. Як оце ваша. Два роки він просидів десь у Мілані в канцелярії, а наречений писав листи нібито з фронту. Не міг же він приїхати додому в нових штанах, на які тільки перекинув тарілку з салатом. Це в мене найкращі штани, їй-богу.

Гребер йому не вірив, але в нього більше нічого не було і виторгувати щось краще він не міг. І все-таки він похитав головою.

— Ну, добре, — сказав фельдфебель. — Є ще одна пропозиція. Можете їх не обмінювати. Залиште собі своє лахміття. Таким чином матимете ще й вихідну уніформу, Домовились?

— А хіба стара вам не потрібна для рахунку?

Фельдфебель зневажливо махнув рукою. В його фіолетово-голубому оці відбився сонячний промінь, що проник крізь запилену шибку.

— З рахунком уже давно не все в порядку. Та хіба тепер узагалі є що-небудь у порядку? Ви щось таке знаєте?

— Ні.

— Отож-бо, — зітхнув фельдфебель.

Проходячи повз міську лікарню, Гребер зупинився. Згадав про Мутціга. Адже він обіцяв провідати його. Хвилину Гребер вагався, потім ступив у двері. В нього раптом виникло якесь забобонне почуття, що цим людяним вчинком він зможе задобрити долю.

Ампутованих розмістили на другому поверсі. На першому лежали тяжкопоранені і ті, яких щойно оперували і вони не могли ще вставати з ліжка; в разі повітряного нальоту їх можна було швидко перенести до бомбосховища. Ампутованих тут не вважали безпомічними і тому поклали їх вище. Під час тривоги вони допомагали один одному. Той, у кого було ампутовано обидві ноги, в крайньому разі міг обхопити за шиї двох з ампутованими руками і так дістатися до бомбосховища, доки персонал лікарні рятуватиме тяжкопоранених.

— Ти? — здивувався Мутціг, побачивши Гребера. — Ніколи б не подумав, що прийдеш.

— Я теж. Але ж, як бачиш, прийшов.

— Це здорово, Ернсте. Штокман теж у нас. Ти не був з ним в Африці?

— Був.

Штокман утратив праву руку. Він грав разом з двома іншими інвалідами в скат.

— Ернсте, — сказав він, — а що з тобою?

Його погляд прискіпливо вивчав Гребера. Він немовби шукав слідів поранення.

— Нічого, — відповів Гребер.

Усі дивилися на нього. В усіх був такий самий погляд, як у Штокмана.

— Відпустка, — пояснив Гребер ніяково. Він відчував себе майже винним у тому, що був здоровий.

— Я думав, що в Африці ти своє відвоював і заробив безстрокову відпустку.

— Мене заштопали, а потім послали в Росію.

— Тобі пощастило. Мені, власне, також. Інші попали в полон. Їх так і не вдалося вивезти літаками. — Штокман помахав куксою. — Якщо це-о можна назвати щастям.

Чоловік, що сидів посередині, вдарив картами по столу.

— Ми граємо чи базікаємо? — запитав він грубо.

Гребер побачив, що в нього немає обох ніг. Вони були ампутовані дуже високо. На правій руці в чоловіка бракувало двох пальців, не мав він і вії. Повіки недавно затяглися шкірою, вона була червона й блискуча. Очевидно, чоловік обгорів.

— Грайте собі далі, — сказав Гребер. — Я маю час.

— Ще одне коло, — пояснив Штокман. — Ми скоро закінчимо.

Гребер присів біля Мутціга на підвіконні.

— Не ображайся на Арнольда, — прошепотів Мутціг. — У нього сьогодні важкий день.

— Це той, що посередині?

— Так. Вчора сюди приходила його дружина. А після цього в нього завжди важко на душі.

— Що ти там базікаєш? — гукнув Арнольд.

— Я базікаю про минулі часи. Я ж на це ще маю право?

Арнольд щось пробурмотів і повернувся до гри.

— А загалом у нас тут дуже пристойно, — сказав Мутціг. — Навіть можемо повеселитись. Арнольд був муляром; це не така вже й проста робота, ти ж знаєш. А дружина його зраджує. Йому розповіла про це його мати.

Штокман кинув карти на стіл:

— Трикляте невезіння! Я сподівався на жировий туз. Хто ж міг подумати, що три валети виявляться на одних руках?!

Арнольд щось пробурмотів і знову почав тасувати карти.

— Коли одружуєшся, часом не знаєш, що краще, — не мати руки чи ноги, — сказав Мутціг. — Штокман каже, що краще, коли немає руки. Але ж як однією рукою тримати в ліжку жінку? А тримати ж треба!

— Це не так важливо. Головне, що ти живий!

— Це правда, але ж не радітимеш з цього все життя. Після війни ще сьак-так. А потім ти вже ніякий не герой, ти просто каліка.

— Я так не думаю. Та й потім є чудові протези.

— Я не про це, — відповів Мутціг — я маю на увазі не роботу.

— Ми повинні виграти війну! — раптом голосно заявив Арнольд, який весь час прислухався до їхньої розмови. — Тепер нехай інші сьорбнуть горя. Ми потрудилися, скільки могли. — Він неприємно стрільнув очима в бік Гребера. — Якби всі ледацюги були на фронті, нам не довелося б увесь час відступати.

Гребер нічого не відповів. З ампутованими краще не сперечатися; людина, яка втратила руку чи ногу, завжди має рацію. Сперечатися можна з тими, у кого прострелені легені, чи осколок у шлунку, або, може, щось ще гірше; але, хоч як дивно, не з ампутованими.

Арнольд грав далі.

— Як ти гадаєш, Ернсте? — спитав Мутціг по хвилі.— В Мюнстері у мене була дівчина; ми й досі листуємося. Вона гадає, що я поранений в ногу. Я їй про це ще нічого не писав.

— Не поспішай. І радій, що тобі більше не треба туди повертатися.

— Я так і роблю, Ернсте. Але ж не можна радіти вічно.

— Мене аж нудить від ваших балачок, — промовив раптом до Мутціга один з уболівальників, що сиділи навколо картярів. — Випийте і будьте чоловіками!

Штокман засміявся.

— Чого ти смієшся? — запитав Арнольд.

— Я оце подумав, що було б, якби цієї ночі важка бомба гепнула просто сюди, в самісіньку середину, так, щоб від нас залишилася сама каша. У що перетворилися б тоді всі наші клопоти?

Гребер підвівся. Він побачив, що в уболівальника немає обох ніг. "Міна або відморозив", — мимоволі подумав він.

— А де наша зенітна артилерія? — обурився Арнольд. — Чи вона вся справді потрібна вам на фронті? Тут майже нічого не залишилося.

— На фронті теж.

— Що?

Гребер зрозумів, що зробив помилку.

— На фронті ми чекаємо нової, таємної зброї,— сказав він. — Кажуть, це справжнє чудо.

Арнольд витріщив на нього очі:

— Чорт забирай, що ти тут мелеш? Виходить, нібито ми програємо війну! Це зовсім не так. Гадаєш, мені хочеться сидіти в паршивому візку і продавати сірники, як після першої світової? Ми маємо права! Їх нам обіцяв фюрер!

Він розлючено кинув карти на стіл.

— Увімкни радіо, — звернувся уболівальник до Мутціга. — Музику!

Мутціг крутнув ручку. Злива тріскучих слів вдарила з радіоприймача. Він крутнув

далі.

— Залиш попередню хвилю, — гукнув роздратовано Арнольд.

— Навіщо? Це всього-на-всього балачки.

— Залиш, кажу тобі! Це партійна промова. Якби їх слухали всі, справи йшли б значно краще.

Мутціг зітхнув і повернув ручку назад. В кімнаті знов залунав голос крикуна. Арнольд слухав, зціпивши зуби. Штокман щось на мигах показав Греберу і стеноу плечима. Гребер підійшов до нього.

— Бувай здоров, Штокмане, — прошепотів він. — Мені пора йти.

— Є веселіші справи, еге ж?

— Та ні. Але мені пора.

Гребер рушив до виходу. Його супроводжували погляди поранених. Йому здавалося, ніби він голий. Він перейшов зал повільно, гадаючи, що так менше дратуватиме ампутованих. Але він бачив, як вони дивились йому вслід. Мутціг прошкандибав за ним до самих дверей.

— Заходь іще, — сказав він у тьмяно освітленому коридорі.— Сьогодні тобі не поталанило. Взагалі ж ми веселіші.

Гребер вийшов на вулицю. Наближався вечір. Несподівано Гребером знову оволодів страх за Елізабет. Цілий день він тікав від нього. Але тепер, у цьому непевному світлі, страх, здавалося, знову з усіх кутків виповзав на нього.

Він пішов до Польмана. Старий відчинив йому зразу. Очевидно, він когось чекав.

— А, це ви, Гребере, — сказав він.

— Так. Я вас довго не затримаю. Я лише хочу дещо спитати.

Польман впустив його.

— Заходьте. Краще, коли ви не стоятимете під дверима. Людям не треба знати...

Вони увійшли до кімнати, в якій горіла лампа. Гребер почув свіжий дим від сигарет. Польман не мав у руках сигарети.

— Що ви хотіли в мене спитати, Гребере?

Гребер озирнувся довкола.

— У вас тільки одна кімната?

— Чому це вас цікавить?

— Може статися, що мені треба буде сховати на кілька днів одну людину. У вас можна?

Польман мовчав.

— Її не розшукують, — додав Гребер. — Я хотів би знати це лише про всяк випадок. Можливо, в цьому й не буде потреби. Я боюся за одну людину. А може, я це собі просто уявляю.

— Чому ви прийшли з цим до мене?

— Я більше нікого не знаю.

Гребер і сам не розумів, чому він прийшов. Він бажав тільки одного: про всякий випадок знайти притулок.

— Хто це?

— Дівчина, на якій я хочу одружитися. Батько її в таборі. Я боюсь, що її теж заберуть. Вона не зробила нічого поганого. А може, я просто перебільшую небезпеку.

— Ні, це не перебільшення, — відповів Польман. — Краще бути обережним, ніж потім каятись. Можете розраховувати на цю кімнату, якщо вона вам буде потрібна.

Гребер відчув тепло й полегшення.

— Дякую, — сказав він. — Щиро дякую.

Польман усміхнувся. Він раптом здався Греберові не таким старим і німечним, як раніше.

— Дякую, — ще раз сказав Гребер. — Я сподіваюся, що кімната мені не знадобиться.

Вони стояли біля полиць з книгами.

— Візьміть, собі, що хочете, — щиро запропонував Польман. — Інколи це допомагає пережити тяжку мить.

Гребер похитав головою.

— Мені ні. Але я хочу збагнути одне: як можна узгодити ці книжки, вірші, цю філософію з нелюдською жорстокістю штурмових загонів, концентраційними таборами і знищенням ні в чому не винних людей?

— Це не можна узгодити. Це лише співіснує в часі. Якби ті, хто понаписував ці книжки, були живі, вони також сиділи б у концтаборі.

— Мабуть.

Польман подивився на Гребера.

— Ви хочете одружитися?

— Так.

Старий дістав з полиці якусь книжку.

— Я не можу дати вам нічого іншого. Візьміть, будь ласка, оце. Тут немає чого читати: тут лише малюнки, самі малюнки. Часто, коли я не в змозі читати, я цілу ніч розглядаю малюнки. Поезія і малюнки — вони завжди зі мною, поки в лампі є гас. А потім, у темряві, залишається тільки молитва.

— Так, — промовив Гребер невпевнено.

— Я багато про вас думав, Гребере. Про вас, а також про те, що ви мені недавно сказали. На це немає відповіді.— Польман замовк, потім тихо додав: — Є тільки одне: треба вірити. Вірити. Що ж нам іще лишається?

— У що?

— В бога. І в добро, що живе в людині.

— А ви ніколи в ньому не сумнівалися? — запитав Гребер.

— Чому ж, — відповів старий. — Навіть часто. А то хіба я міг би вірити?

Гребер вирушив до фабрики. Знявся вітер, і розкошлані хмари пропливали над самими дахами. Через площу у напівтемряві марширував взвод солдатів. Кожен ніс під рукою пакунок. Вони йшли на вокзал, щоб виїхати на фронт. "Я теж міг би бути серед них", — подумав Гребер. Перед розбитим будинком він побачив темну липу, і раптом

його плечі, м'язи сповнило те саме відчуття життя, яке повернулось до нього, коли він побачив цю липу вперше. "Дивно, — промайнуло в нього. — Мені шкода Польмана, а він безсилий допомогти мені. Але щоразу після зустрічі з ним я відчуваю життя дедалі глибше".

XIX

— Ваші папери? Зачекайте хвилинку. — Службовець зняв окуляри і поглянув на Елізабет. Потім поважно підвівся і зник за дерев'яною стінкою, що відділяла його віконце від великого залу.

Гребер подивився йому вслід і озирнувся. Дорога до виходу була забита людьми.

— Іди до дверей, — сказав він тихо. — Чекай там. Коли побачиш, що я скидаю кашкета, негайно біжи до Польмана. Ні про що не турбуйся, біжи негайно, а я прийду потім.

Елізабет завагалася.

— Йди! — повторив він нетерпляче. — Можливо, цей старий козел когось покличе. Не варто ризикувати. Чекай надворі.

— Може, він просто хоче ще щось довідатись про мене.

— Буде видно. Я йому скажу, що тобі стало недобре і ти на хвилину вийшла на повітря. Йди, Елізабет!

Він стояв біля віконця і дивився їй вслід. Вона обернулася і всміхнулася. Потім зникла в натовпі.

— Де фрейлейн Крузе?

Гребер повернув голову. Службовець уже стояв на місці.

— Вона зараз прийде. Все гаразд?

Службовець кивнув.

— Коли ви маєте намір одружуватись?

— Якомога швидше. У мене вже лишилося мало часу. Моя відпустка майже закінчилась.

— Ви можете одружитися відразу, якщо хочете. Папери готові. Для солдатів усе робиться швидко й просто.

Гребер побачив у руках чоловіка папери. Службовець усміхався. Гребер відчув, що сили покидають його. Несподівано йому стало душно.

— Все влаштовано? — запитав він і скинув кашкета, щоб витерти з обличчя піт.

— Так, — підтвердив службовець. — А де ж фрейлейн Крузе?

Гребер поклав кашкета на віконце. Спробував знайти поглядом Елізабет. Зал був переповнений людьми, і він її не бачив. Потім помітив на віконці свій кашкет. Він забув, що це був сигнал небезпеки.

— Одну хвилинку, — швидко сказав він. — Я її зараз приведу.

Він квапно почав пробиратися між людьми, сподіваючись наздогнати Елізабет на вулиці. Але коли підійшов до виходу, то побачив, що вона спокійно стоїть біля колони й чекає.

— Слава богу, ти тут! — зрадів він. — Все гаразд, Елізабет.

Вони повернулися назад. Службовець передав Елізабет папери.

— Ви дочка медичного радника Крузе? — поцікавився він.

— Так.

Гребер затамував подих.

— Я знав вашого батька, — сказав службовець.

Елізабет здивовано звела на нього погляд.

— Вам що-небудь відомо про нього? — спитала вона за мить.

— Не більше, ніж вам. Ви про нього нічого не чули?

— Ні.

Чоловік надів окуляри. У нього були водянисто-блакитні короткозорі очі.

— Сподіватимемось на краще. — Він подав Елізабет руку. — На все добре. Я взяв вашу справу на свою відповідальність і зробив усе сам. Можете одружуватися хоч сьогодні. Я можу для вас усе підготувати. Якщо хочете, хоч зараз.

— Зараз, сказав Гребер.

— Сьогодні вдень, — промовила Елізабет. — Можна о другій дня?

— Я це влаштую для вас. Вам треба з'явитися до гімнастичного залу міської школи.

Тепер там реєструють шлюби.

— Спасибі.

Вони спинились біля виходу.

— Чому не зараз? — спитав Гребер. — І нам уже нічого не стояло б на перешкоді.

Елізабет усміхнулася.

— Мені ж треба хоч трохи часу, щоб приготуватися. Ернсте! Невже ти цього не розумієш?

— Лише наполовину.

— Досить і цього, Зайди по мене за чверть до другої.

Пройшовши кілька кварталів, Гребер знайшов кравецьку майстерню. В ній сидів чоловік, що скидався на кенгуру. Він шив військову форму.

— У вас можна почистити штани? — спитав Гребер.

Чоловік підвів голову.

— У мене кравецька майстерня, а не пункт чистки.

— Я бачу. Я хочу також випрасувати свій одяг.

— Той, що на вас?

— Так.

Кравець трохи побурмотів і встав. Оглянув пляму на штанях.

— Це не кров, — пояснив Гребер. — Це маслинова олія. Трохи бензину, і вона зникне.

— Чому ж ви не зробите це самі, коли ви так добре розбираєтесь? Бензин тут узагалі нічого не допоможе.

— Може, й так. Вам це напевно краще відомо. У вас немає нічого такого, у що я міг би поки перевдягнутися?

Кравець зник за перегородкою і повернувся з картатими штаньми та білим

піджаком. Гребер узяв одяг.

— Скільки це триватиме? — спитав він. — Уніформа мені потрібна на весілля.

— Годину.

Гребер переодягнувся.

— Тоді через годину я прийду.

Схожий на кенгуру кравець недовіжливо поглянув на нього. Він думав, що Гребер посидить у майстерні.

— Моя уніформа — непогана застава, — заявив Гребер. — Я не втечу.

Кравець несподівано усміхнувся на всі зуби.

— Ваша уніформа, юначе, належить державі. Та йдіть собі. І не забудьте підстригтися. Вам це потрібно, коли ви зібралися одружуватись.

— Ваша правда.

Гребер прокинувся з дрімоти і злякався, його вже обслуговувала якась жінка.

— Мій чоловік на фронті, — сказала вона. — Я його заміняю. Сідайте ось сюди.

Поголити?

— Підстригти. Ви й це вмієте?

— О господи! Та я це так умію, що скоро вже почну знов забувати. І голову помиємо? У нас іще є чудове мило.

— Гаразд. І голову помиємо.

Жінка була енергійна і рішуча. Вона підстригла Гребера і добре вимила йому голову з милом, а потім витерла волохатим рушником.

— Брильянтину не бажаєте? — запропонувала вона. — У нас є французький.

Гребер прогнав дрімоту, поглянув у дзеркало і злякався. Волосся на скронях було підстрижене так коротко, що вуха, здавалося, повиростали.

— Брильянтин? — владно перепитала жінка ще раз.

— А як він пахне? — Гребер згадав про Альфонсову сіль для купання.

— Пахне, як брильянтин. Як же ще? Французький.

Гребер узяв баночку і понюхав. Брильянтин тхнув давнім прогірклим жиром. Час перемог і справді давно минув. Він оглянув своє волосся; там, де воно було довше, і тепер стирчали якісь віхті. — Гаразд. Давайте брильянти. Але трішечки.

Він заплатив і вирушив знов до кравця.

— Ви прийшли ранувато, — пробурмотів той.

Гребер промовчав. Він сів і почав спостерігати, як кранець прасує одяг. Від теплого повітря його хилило на сон. Війна раптом стала дуже далекою. Ліниво гули мухи, шипіла праска, і в невеличкій кімнатці запанувала атмосфера незвичної і давно забутої безпеки.

— Це все, що я можу зробити.

Кравець подав Греберу штани. Той оглянув їх. Пляма майже зникла.

— Чудово! — похвалив він.

Штани тхнули бензином, але про це Гребер нічого не сказав. Він швиденько переодягнувся.

— Хто вас підстригав? — спитав кравець.

— Якась жінка, її чоловік на фронті.

— У вас такий вигляд, ніби ви підстригалися самі. Постривайте хвилинку.

Схожий на кенгуру кравець зрізав ножицями кілька відстовбурчених пасом.

— Ось так краще.

— Скільки я маю заплатити?

Кравець махнув рукою:

— Тисячу марок або зовсім нічого. Отже, нічого. Подарунок на весілля.

— Дякую. Тут поблизу є квітковий магазин?

— Є, на Шпіхернштрассе.

Магазин був відчинений. Дві жінки торгувалися з продавщицею за вінок.

— Але ж на гілках справжні шишки, — казала продавщиця. — Це коштує дорожче.

Одна з жінок обурливо зиркнула на неї. Її опухлі зморшкуваті щоки тремтіли.

— Це спекуляція, — заявила вона. — Спекуляція! Ходімо, Мінно! Знайдемо де-небудь дешевшого вінка.

— Можете не купляти! — ущипливо відповіла продавщиця. — Я свій товар ще продам.

— За таку ціну?

— Авжеж, за таку! У мене вінки не залежуються, до вечора їх розкуповують, шановна пані!

— Ви наживаєтесь на війні!

Обидві жінки вийшли з крамниці. Продавщиця перевела дух, так наче хотіла їм ще щось гукнути, але потім повернулася до Гребера. Щоки її раптом спалахнули.

— А вам? Вінок чи прикраси на домовину? Ви ж бачите, вибір не великий, але в нас є дуже гарне ялинове гілля.

— Мені нічого не треба для похорону.

— Тобто як? — здивувалася продавщиця.

— Я хочу купити квіти.

— Квіти? У мене є лілеї...

— Лілей не треба. Щось для весілля.

— Лілеї на весілля можна брати сміливо, шановний пане! Вони — символ незайманості і чистоти.

— Це правда. А хіба троянд у вас немає?

— Троянд? У цей час? Звідки? В теплицях нині вирощують овочі. Тепер узагалі важко діставати квіти, Гребер обійшов прилавок. Нарешті за вінком у вигляді свастики він знайшов букетик Нарцисів.

— Дайте мені оці.

Продавщиця витягла букетик і побризкала його водою.

Доведеться, на жаль, загорнути вам квіти в газету. Іншого паперу в мене немає.

— Байдуже.

Гребер заплатив за нарциси й вийшов. Із квітами в руках він відразу відчув себе

якось ніяково. Здавалося, всі перехожі задивляються на нього. Спершу він тримав букета квітами вниз, потім узяв його під пахву. Греберів погляд упав на газету, в яку був загорнутий букет. Поруч із живими квітами було видно фото якогось чоловіка з роззявленим ротом. То був голова народного суду. Гребер прочитав текст. Якихось чотирьох засуджено ми страти за те, що вони більше не вірили в перемогу Німеччини. Їм сокирою відрубано голови. Гільйотину було давно скасовано. Вона виявилася надто людяною покарою. Гребер зняв з букета газету і викинув її геть.

Службовець сказав правду — бюро реєстрації шлюбів містилося в гімнастичному залі міської школи. Реєстратор сидів за рядом канатів, кінці яких були прив'язані до піни. Поруч висів портрет Гітлера у військовій формі, під ним — свастика з німецьким орлом. Довелося почекати. Перед ними розписувався якийсь літній солдат. В його майбутньої дружини на грудях красувалася золота брошка у вигляді вітрильника. Солдат хвилювався, жінка стояла байдужа. Вона усміхнулася до Елізабет, немовби вони були змовниці.

— Свідки, — промовив реєстратор. — Де ваші свідки?

Солдат щось промимрив. У нього їх не було.

— Я гадав, що коли одружується фронтовик, то свідки не потрібні, — нарешті вимовив він.

— Ще чого! У нас порядок!

Солдат звернувся до Гребера:

— Може, ти нам допоможеш, друже? Ти і фрейлейн? Тільки поставте свої підписи.

— Певна річ. А потім ви розпишетесь за нас. Я теж не думав, що потрібні свідки.

— Хто ж про це думає!

— Кожен, хто знає свої громадянські обов'язки, — суворо заявив реєстратор. Він, очевидно, сприйняв цю байдужність як особисту образу. — Хіба в бій ви йдете без гвинтівок?

Солдат здивовано подивився на нього.

— Але ж це зовсім інша річ. Свідки — не зброя!

— Я цього й не сказав. Це було лише порівняння. Ну, то як же тепер? У вас є свідки?

— Оцей мій приятель і його дама.

Реєстратор незадоволено глипнув на Гребера. Йому не сподобалося, що все влаштовано так просто.

— У вас є документи? — з надією спитав він у Гребера.

— Так, ми й самі хочемо розписатись.

Реєстратор щось буркнув і взяв папери. Він записав прізвища Гребера й Елізабет в реєстраційну книгу.

— Розпишіться ось тут.

Всі четверо поставили свої підписи.

— Вітаю вас від імені фюрера, — холодно сказав реєстратор солдатів та його дружині. Потім повернувся до Гребера.

— А ваші свідки?

— Тут. — Гребер показав на обох.

Реєстратор похитав головою.

— Я можу взяти лише одного з них, — заявив він.

— Чому? Адже ви взяли нас обох.

— Ви ж були ще не одружені. А ці двоє тепер — сім'я. Свідками можуть бути лише двоє чужих людей. Дружина для цього не підходить.

Гребер не знав, чи службовець чинить справедливо, чи лише шукає причіпку.

— А тут немає кого-небудь, хто б нам допоміг? — запитав Гребер. — Може, хтось із ваших співробітників?

— Я тут не для того, щоб займатися такими справами, — відповів реєстратор з прихованою радістю. — Якщо у вас немає свідків, ви не зможете розписатись.

Гребер оглянувся.

— Що вам потрібно? — поцікавився літній чоловік, що саме увійшов і все чув. — Свідок? Беріть мене.

Він став коло Елізабет. Службовець холодно запитав у нього:

— У вас є документи?

— Звичайно. — Чоловік дістав з кишені паспорт і недбало кинув його на стіл.

Реєстратор розкрив паспорт, потім підхопився на ноги:

І крикнув:

— Хайль Гітлер, пане оберштурмбанфюрер!

— Хайль Гітлер, — недбало відповів оберштурмбанфюрер. — І більше не влаштовуйте тут театру, зрозуміли? Чого де вам раптом здумалося поводитись отак із солдатами?

— Слухаюсь, пане оберштурмбанфюрер! Прошу, коли наша ласка, розпишіться ось тут.

Гребер побачив, що його другим свідком став оберштурмбанфюрер СС Гільдебрандт. Першим був сапер Клотц. Гільдебрандт потиснув руки Елізабет і Греберу, потім Клотцу та його дружині.

Реєстратор дістав із-за гімнастичних канатів, схожих на зашморги, два примірники Гітлерової книги "Mein Kampf".

— Подарунок держави, — кисло пояснив він і подивився вслід Гільдебрандту. — В цивільному, — проказав. — Звідки я можу знати?

Вони пройшли повз шкіряного коня для стрибків і бруси до виходу.

— Тобі коли назад? — спитав Гребер сапера.

— Завтра. — Клотц підморгнув. — Ми вже давно мріяли одружитися. Навіщо дарувати щось державі? Якщо встигну, то хоч Марія буде забезпечена. Чи ти іншої думки?

— Чому ж!

Клотц відстібнув свого ранця.

— Ти мене виручив, друже. У мене є справжній сервелат. Поласуйте й ви! Мовчи, я

з села, в мене є цього добра. Я, власне, хотів пригостити реєстратора. Подумати тільки, оте лайно!

— Ні в якому разі! — Гребер узяв сервелат. — А ти візьми оцю книжку. На жаль, у мене немає нічого іншого.

— Але ж, друже, я й сам одержав таку.

— Це байдуже. Матимеш дві. Одну віддаси дружині.

Клотц покрутив у руках "Mein Kampf".

— Гарна оправа, — мовив він. — Тобі вона справді не потрібна?

— Ні, не потрібна. Вдома в нас є така книжка в шкіряній оправі зі срібними замками.

— Тоді, звичайно, інша справа. Ну, то хай вам щастить!

— Тобі теж.

Гребер наздогнав Елізабет.

— Я навмисне нічого не сказав Альфонсу Біндінгу, щоб він не напросився до нас у свідки, — пояснив він. — Не хотілося, щоб поряд з нашими прізвищами стояло крайсляйтерове. Тепер замість нього маємо якогось штурмбанфюрера СС. От що виходить з добрих намірів!

Елізабет засміялась.

— Зате "біблію руху" ти виміняв на сервелат! Це компенсація.

Вони перейшли базарну площу. Пам'ятник Бісмарка, від якого zostалися самі ступні, тепер був знову відновлений. Над церквою святої Марії кружляли голуби. Гребер подивився на Елізабет. "Я, власне, маю бути дуже щасливий", — подумав він. Але в нього було не таке відчуття, як він сподівався.

Вони лежали на лісовій галявині за містом. Дерев побивав фіолетовий серпанок. Кругом цвіли примули і фіалки. Повівав легенький вітерець. Раптом Елізабет підвелася й сіла.

— Що там таке? Ліс має якийсь чарівний вигляд. Чи, може, це мені сниться? Дерев немовби одягнені в срібло. Тобі теж так здається?

Гребер кивнув:

— На них наче срібний дощик.

— Що то таке?

— Станіоль. Або вузьенькі стрічки тоненького алюмінію. Наче позлітка, в яку загортають шоколад.

— Атож. На всіх деревах! Звідки це?

— Літаки скидають його цілими в'язками. Це порушує радіозв'язок. По-моєму, тоді неможливо встановити місце перебування літака. Чи щось таке. Повільно опускаючись на землю, тоненькі смужки станіолю поглинають радіохвилі або перешкоджають їхньому поширенню.

— Жаль, — сказала Елізабет. — Здається, що в лісі самі різдв'яні ялинки. А це знову війна. Я гадала, ми нарешті втекли від неї.

Елізабет з Гребером задивилися на дерева. Вони були густо обплутані блискучими

смужками, які звисали з гілок, тріпотіли на вітрі й виблискували. Яскраве сонце пробивалося крізь хмари, мов у казці. А те, що разом із невблаганною смертю і пронизливим свистом падало на землю, тепер безшумно іскрилося на деревах, неначе якесь примарне срібло, і будило спогади про дитинство та різдвяне свято.

Елізабет пригорнулася до Гребера.

— Сприйматимемо все так, як воно виглядає, і не вникатимемо в його суть.

— Гаразд. — Гребер дістав з кишені шинелі Польманову книжку. — У нас немає змоги поїхати у весільну подорож, Елізабет. Але Польман дав мені ось це — альбом з краєвидами Швейцарії. Після війни ми поїдемо туди і все надолужимо.

— Швейцарія... Країна, де вночі ще горить світло?

Гребер розкрив книжку.

— Тепер і в Швейцарії більше немає світла. Я чув про це в казармі. Ми поставили ультиматум, щоб вони маскували світло. Швейцарія повинна виконувати цей ультиматум.

— Чому?

— Ми нічого не мали проти, поки над нею літали тільки наші літаки. Але тепер над Швейцарією пролітають і літаки інших країн. З бомбами, на Німеччину. Коли видно освітлені міста, пілотам легше орієнтуватись. Ось чому.

— Отже, і цьому кінець.

— Так. Але ми з тобою знаємо принаймні одне: коли після війни приїдемо до Швейцарії, там усе буде точнісінько так, як у цій книжці. Якби в нас був альбом з краєвидами Італії, Франції чи Англії, то про них ми так не могли б сказати.

— Про Німеччину теж ні.

— Про Німеччину тепер теж ні.

Вони почали гортати книгу.

— Гори, — проказала Елізабет. — Хіба, крім гір, у Швейцарії нічого немає? Моря, тепла?

— Чому ж! Ось італійська Швейцарія.

— Локарно. Це тут була велика конференція на захист миру? Та, на якій ухвалили більше не розв'язувати воєн?

— Здається, тут.

— Не довго ця ухвала протрималась.

— Ні. Локарно ось тут. Поглянь: пальми, старі церкви. Це Лаго-Маджіорі. А ось тут острови, азалії, мімози, сонце... І мир.

— Так. А як це місце називається?

— Порто Ронко.

— Гаразд, — зітхнула Елізабет і знов лягла. — Треба його запам'ятати. Пізніше поїдемо туди. А тепер я більше не хочу подорожувати.

Гребер закрив книгу. Він подивився на мерехтливе срібло на деревах, потім обняв Елізабет за плечі. Він відчув її тіло і побачив траву, барвінок і ще якісь червоненькі квіточки з невеличкими ніжними листочками, які ставали все більші й більші, аж поки

заступили все довкола, і його очі заплющились.

Вітер наче вмер. Почало швидко темніти. Десь далеко почувся гуркіт. "Артилерія, — подумав Гребер у напівсні. — Але звідки? Де я? Де фронт? — Він відчув поруч Елізабет і заспокоївся. — Де тут можуть бути артилерійські позиції? Очевидно, це учбові стрільби".

Елізабет поворухнулася.

— Де вони? — промимрила вона. — Вже бомблять чи полетіли далі?

— Це не літаки.

Гуркіт не стихав. Гребер устав і прислухався.

— Це не бомби, не артилерія і не літаки, Елізабет, — сказав він. — Це гроза.

— А чи не зарано ще для грози?

— Для неї законів не існує.

Нарешті вони побачили перші блискавки. Проти тих, які творили люди, вони були куди блідіші і ніби несправжні, а грім навряд чи можна було порівняти з гуркотом літаків, не кажучи вже про розриви бомб.

Пішов дощ. Вони перебігли галявину і сховалися під ялинами. Тіні, здавалося, доганяли їх. Шум дощу у верхов'їтті нагадував овації далекого натовпу, і в тьмяному світлі Гребер побачив, що у волоссі Елізабет блищать срібні стрічки, які попадали з гілок. Волосся скидалось тепер на сітку, в якій заплуталися блискавки.

Вони вийшли з лісу і натрапили на криту трамвайну зупинку, де юрмилося чимало людей. Стояли між ними й кілька есесівців. Вони були молоді і неприховано розглядали Елізабет.

За півгодини дощ перестав.

— Я не знаю, де ми, — сказав Гребер. — В якому напрямку нам тепер іти?

— Праворуч.

Вони перетнули вулицю і звернули в неосвітлену алею. Перед ними довга вервечка людей у напівтемряві укладала труби. Всі були в смугастому одязі. Раптом Елізабет насторожилася і звернула вбік — туди, де працювали робітники. Вона повільно переходила від одного до другого і роздивлялася їх, немовби когось шукаючи. Гребер помітив, що на одязі люди мали номери; мабуть, це були в'язні з концтабору. Вони працювали мовчки і швидко, не підводячи очей. Їхні голови нагадували черепи мерців, а одяг на худих тілах теліпався. Двоє знесилено лежали під забитим дошками кіоском, де колись продавали зельтерську воду.

— Гей, ви! — крикнув есесівець. — Геть звідси! Тут заборонено ходити.

Елізабет вдала, ніби не почула його. Вона тільки наддала ходи, зазираючи в мертвотні обличчя в'язнів.

— Назад! Гей, ви! Жінко! Негайно! Прокляття, ви що, не чуєте?

Лаючись, есесівець підбіг до них.

— У чім річ? — запитав Гребер.

— У чім річ?! Вам що, позакладало? Чи, може, ще щось?

Гребер завважив ще одного есесівця. Це був обершарфюрер. Гребер не

наважувався гукнути Елізабет; він знав, що вона не вернеться.

— Ми тут дещо розшукуємо, — пояснив він есесівцю.

— Що? Припинити розмови!

— Ми тут загубили одну річ, брошку. Це був вітрильник з брильєнтами. Ми тут проходили вчора, пізно ввечері і загубили. Може, ви бачили?

— Що?

Гребер повторив свою вигадку. Він бачив, що Елізабет обійшла вже майже половину в'язнів.

— Тут нічого не знаходили, — заявив обершарфюрер.

— Та він бреше, — сказав есесівець. — У вас є документи?

Гребер мовчки подивився на нього. Він охоче затопив би йому в пику. Есесівець мав не більше двадцяти років. "Штайнбрєннер, — подумав Гребер. — Гайні. Одним миром мазані".

— У мене не просто документи, а дуже добрі документи, — відповів він нарешті. — Крім того, оберштурмбанфюрер Гільдебрандт, якщо це вас цікавить, мій щирий друг.

Есесівець іронічно зареготав:

— А ще що ти скажеш? Може, фюрер теж твій друг?

— Фюрер ні.

Елізабет була вже майже в самому кінці вервечки. Гребер неквапно дістав з кишені свідоцтво про одруження.

— Ходімо до ліхтаря. Зможете прочитати ось тут? Підпис мого свідка! А дату бачите? Сьогодні! Є ще запитання?

Есесівець втупив очі в папери. Обершарфюрер заглядав йому через плече.

— Це підпис Гільдебрандта, — підтвердив він. — Мені він знайомий. Але ви все одно не маєте права ходити тут. Це заборонено. Ми не можемо нічого вдіяти. Жаль вашої брошки.

Елізабет уже обійшла всіх.

— Мені теж, — відповів Гребер. — Звичайно, коли це заборонено, ми далі не шукатимемо. Наказ є наказ.

Він рушив навздогін Елізабет. Але обершарфюрер пішов поруч.

— Можливо, ми ще знайдемо брошку. Куди її надіслати?

— Гільдебрандтові, це буде найпростіше.

— Гаразд, — сказав обершарфюрер з повагою. — Нічого не знайшли? — поцікавився він в Елізабет.

Та вона вражено звела на нього очі, ніби щойно прокинулася.

— Я розповів обершарфюрерові про ту брошку, яку ми тут загубили, — швидко сказав Гребер. — Якщо її знайдуть, то зразу ж перешлють Гільдебрандту.

— Спасибі, — відповіла Елізабет здивовано.

Обершарфюрер заглянув їй в очі й кивнув.

— Можете на нас покластися. Ми рицарі СС.

Елізабет кинула погляд на в'язнів. Обершарфюрер помітив це.

— Якщо хтось із цих свиней її заховає, ми однаково знайдемо, — заявив він галантно. — Ми їх обшукуватимемо, поки вони не попадають з ніг!

Елізабет здригнулася.

— Я не зовсім певна, що загубила її саме тут. Це могло статися й далі, в лісі. Я навіть схильна думати, що скоріше там.

Обершарфюрер усміхнувся. Елізабет почервоніла.

— Це напевне сталося в лісі, — повторила вона.

Обершарфюрер розплився в посмішці.

— За ліс ми не відповідаємо, — заявив він.

Гребер стояв так близько біля якогось нахилоного в'язня, що міг розгледіти його кістлявий череп. Він засунув руку в кишеню, дістав пачку сигарет і, обернувшись, упустив її коло ніг в'язня.

Щиро дякую, — сказав він обершарфюреру. — Завтра ми пошукаємо в лісі. Це могло статися й там.

— Нема за що. Хайль Гітлер! І сердечно вітаю з одруженням!

— Спасибі.

Вони мовчки йшли поруч, аж поки в'язнів не стало видно. Перламутрові й рожеві хмари, неначе зграя фламінго, пливли в прояснілому небі.

— Мені не треба було йти туди, — промовила Елізабет. — Я розумію.

— Дарма. Така вже людина. Не встигне спекатися ондієї небезпеки, як наражає себе на другу.

Елізабет кивнула.

— Ти врятував нас цією брошкою. І Гільдебрандтом. Ти справді великий брехун.

— Це єдине, — сказав Гребер, — чому ми добре нашилися за останні десять років. А тепер ходімо додому. Я маю цілковите, підтверджене документом право жити в твоїй квартирі. Я втратив місце в казармі, а сьогодні пішов від Альфонса. Тепер я хочу нарешті додому. Я хочу з насолодою лежати в постелі, тоді як ти завтра вранці поспішатимеш на роботу, щоб заробити на хліб для сім'ї.

— Я завтра не йду на фабрику. У мене дводенна відпустка.

— І про це ти кажеш мені аж тепер?

— Я мала намір сказати завтра вранці.

Гребер замотав головою.

— Тільки без сюрпризів! У нас для цього мало часу. Ми повинні використовувати кожну хвилину для щастя. І почнемо це негайно. У нас є що-небудь на сніданок? Чи знов зайти до Альфонса?

— Ні, не треба.

— Гаразд. Влаштуємо бучний сніданок. Якщо хочеш, навіть з Гогенфрідберзьким маршем. А коли до нас вдереться сповнена моралізаторського запалу фрау Лізер, ми тицьнемо цій розчарованій донощиці під ніс наші свідоцтва про одруження. Ти уявляєш, як вона вирячить очі, коли побачить прізвище нашого свідка— есесівця!

Елізабет засміялася.

— А може, вона й не зчинятиме гвалту. Позавчора, передаючи мені фунт цукру, який ти залишив, вона раптом сказала, що ти дуже порядна людина. Одному господу відомо, чому вона так несподівано змінила свою думку! Ти цього не знаєш?

— Не маю жодного уявлення. Очевидно, її підкупили. Це друге, чому ми добре навчилися за останні десять років.

XX

Бомбардування розпочалося опівдні. Видався похмурий і теплий весняний день, коли на ще вологій землі проростає трава. Хмари висіли низько, і полум'я вибухів сягало аж до них, так наче земля намагалася спелити невидимого ворога його ж власного зброєю.

Була обідня перерва, пора жвавого вуличного руху. Черговий протиповітряної оборони вказав Греберові дорогу до найближчого бомбосховища. Спочатку Гребер гадав, що все обійдеться тривогою, але, почувши перші вибухи, почав пробиратися через людський натовп до виходу. В ту мить, коли двері ще раз відчинилися і вбігло кілька чоловік, він вискочив надвір.

— Назад! — закричав черговий протиповітряної оборони, що стояв на вулиці.— Ніхто не має права залишатись на вулиці! Тільки чергові!

— Я теж черговий!

Гребер подався у напрямку фабрики. Вій не знав, чи вдасться йому зустріти Елізабет, але розумів, що під час нальотів фабрика була головною мішенню, і хотів принаймні спробувати забрати дружину.

Він повернув за ріг. Перед його очима один з будинків у кінці вулиці повільно піднявся в повітря. Потім розпався на шматки, які в загальному гуркоті безгучно полетіли на землю. Він лежав у канаві, затуливши руками вуха. Наступна вибухова хвиля підхопила його, наче велетенська рука, і відкинула на кілька метрів убік. Навколо градом посипалося каміння. Серед могутнього гуркоту воно падало також безшумно. Гребер устав. Хитаючись на ногах, він рвучко мотнув головою, смикнув себе за вуха, а потім ударив долонею по лобі, намагаючись прийти до тями. За якусь мить вулиця перетворилася у вируjące полум'я. Він тут не міг пройти і повернувся назад.

На зустріч йому бігли люди з роззявленими ротами, очима сповненими жахом. Вони кричали, але він їх не чув. Вони минали його, немов глухонімі. Прошкандибав чоловік на дерев'янці, він ніс величезного годинника із зозулею, за яким тяглися гірі. Слідом за чоловіком, пригинаючись, бігла вівчарка. На розі будинку стояла п'ятирічна дівчинка. Вона міцно пригортала до себе немовля. Гребер спинився.

— Біжи до бомбосховища! — закричав він. — Де твої батьки? Чому вони покинули тебе тут?

Дівчинка навіть не глянула на нього. Вона опустила голову і притиснулася до стіни. Раптом Гребер побачив чергового протиповітряної оборони, який безгучно щось кричав до нього. Гребер озвався, але свого голосу не почув. Черговий і далі щось німо кричав і махав руками. Гребер показав на обох дітей. Здавалося, два привиди розмовляють на мигах. Черговий спробував затримати Гребера однією рукою, другою

він ухопив дітей. Гребер вирвався. В цьому пеклі вій на мить відчув сенс зовсім невагомим і здатним робити велетенські стрибки, але відразу ж по тому йому здалося, що тіло його палилося свинцем і гігантські молоти розплющують його.

Над ним, немов незграбний доісторичний птах, пропливла шафа з розчиненими дверцятами. Могутня вибухова хвиля підхопила Гребера і закрутила; над землею піднялися сліпучо-жовті язики полум'я, заступили небо і, розпечені до білого, знов упали на землю. Гребер вдихав огонь, його легені, здавалося, вже горіли. Він повалився на землю і, затамувавши дух, стиснув руками голову, аж вона мало не тріснула. Він підвів погляд. Крізь сльози й вогонь перед його очима повільно проступила страшна й моторошна картина: розбита, вкрита плямами цегляна стіна нависла над сходами, а на них лежало розчавлене уламками тільце п'ятирічної дівчинки в задертій коротенькій спідничці; ніжки її були голі та розкинуті, рученята розпростерті, мов на розп'ятті, і руди пробиті шматком арматурного заліза, кінець якого стримів із спини. А поруч, немовби весь із суглобів, лежав без голови скоцюрблений черговий протиповітряної оборони; крові було мало, ноги закинуті на плечі, ніби у мертвого акробата. Немовляти взагалі ніде не видно було. Мабуть, його відкинуло десь далі шаленим шквалом, що вже знов повертався, гарячий і ненажерливий, несучи з собою вогонь. Поруч хтось за кричав:

— Мерзотники! Мерзотники! Проклятуці мерзотники!

Гребер звів погляд у небо, озирнувся довкола і збагнув, що де були його власні крики.

Він підхопився й побіг далі. Він не пам'ятав, як дістався до площі перед фабрикою. Вона була нібито ціла; тільки праворуч виднілася свіжа вирва. Сірі низькі будівлі не постраждали від бомб. Гребера затримав черговий протиповітряної оборони фабрики.

— Тут моя дружина! — закричав Гребер. — Пропустіть мене!

— Заборонено! Бомбосховище на тому боці. Там, у кінці площі.

— Прокляття, що тільки не заборонено в цій країні! Забирайся з дороги, а то...

Черговий показав на задній двір. Там стояв невеликий низький блокгауз із залізобетону.

— Кулемети, — пояснив він. — І охорона! Такі самі с..., як і ти! Заходь, коли тобі так кортить, телепню!

Гребер усе зрозумів; подвір'я охороняли кулеметники.

— Охорона! — люто лайнувся він. — Навіщо? Скоро охоронятимете власне лайно! У вас там злочинці чи що? Або, може, хтось зазіхне на ваші трикляті шинелі?

— Ми тут не тільки шиємо шинелі, — презирливо відповів черговий. — І працюють у нас не лише жінки. В цеху боєприпасів працюють кілька сотень в'язнів з концтабору. Тепер ти все зрозумів, фронтове теля?

— Так. А які тут бомбосховища?

— А мені яке діло! Я мушу стояти тут. А от що буде з моєю дружиною в місті?

— Бомбосховища надійні?

— Звичайно. Фабриці потрібні люди. А тепер забирайся! Нікого не повинно бути на

вулиці! Нас уже помітили. Тут щодо саботажу дуже суворо!

Важких вибухів більше не чути було. Зенітки не вгавали. Гребер побіг через площу назад. Але не до бомбосховища; він сховався у свіжій воронці в кінці площі. В ній щось страшенно смерділо. Він підповз до краю воронки і ліг там, поглядаючи на фабрику. "Тут війна зовсім не така, — думав він. — На фронті кожен повинен турбуватися про себе, а якщо хто-небудь має в своїй роті брата, то й це вже розкіш. Але ж тут у кожного сім'я, і коли стріляють у нього, то стріляють в усю сім'ю. Це подвійна, потрійна, навіть десятикратна війна". Гребер пригадав труп п'ятирічної дівчинки, а потім інші, незліченні трупи, які йому доводилося бачити; він згадав про своїх батьків, Елізабет, і його здавила судова зненависті до тих, хто все це затіяв. Ця зненависть не спинилася на кордонах його країни і не мала нічого спільного ні з ваганнями, ні зі справедливістю.

Почав накрапати дощ. Краплі падали крізь затхле, важке повітря, немов срібний потік сліз. Вони розбризкувалися, і земля від цього ставала темнішою.

Потім прилетіли нові ескадрильї бомбардувальників.

Здавалося, хтось шматує йому груди. Рев моторів перетворився в шалений скрегіт металу, потім на тлі вогненного віяла половина фабрики піднялася в повітря і розсипалася, немовби під землею якийсь титан грався іграшками, підкидаючи їх угору.

Спершу Гребер задивився на вікно, що ставало поперемінно то білим, то жовтим, то зеленим. Потім побіг назад до фабричних воріт.

— Що тобі знов треба? — гримнув черговий. — Хіба ти не бачиш, що нам дісталось!

— Бачу! А куди влучило? В який цех? Де шиють шинелі?

— Шинелі?! Дурниці! Шинельний цех далі.

— Справді? Моя дружина...

— Іди ти зі своєю дружиною в... Всі вони в бомбосховищі. У нас тут сила поранених і вбитих! Дай мені спокій!

— Тоді звідки ж поранені і вбиті, коли всі в бомбосховищі?

— Так це ж інші, чоловіче! З концтабору їх у сховища не ведуть, тобі це ясно? Чи ти думаєш, що для них хтось будуватиме спеціальні бомбосховища?

— Ні,— відповів Гребер. — Цього я не думаю.

— Тож-бо! Нарешті ти порозумнішав. А тепер дай мені спокій! Ти ж старий вояка і не повинен бути таким нервовим. До того ж поки що пронесло. А може, й зовсім.

Гребер задер голову. Долинала тільки зенітна стрілянина.

— Послухай, друже, — сказав він. — Я хочу лише одного. Я хочу знати, чи цілий шинельний цех. Дозволь мені зайти або спитай сам. Хіба ти неодружений?

— Звичайно, одружений. Я ж тобі вже казав. Гадаєш я не потерпаю за свою дружину?

— Тоді довідайся! Зроби це, і з твоєю дружиною напевне все буде гаразд.

Черговий замотав головою.

— Чоловіче, у тебе не всі дома. Чи, може, ти сам господь бог?

Він зайшов у свою будку, потім повернувся.

— Я телефонував. У шинельному все в порядку. Влучило просто в братву з концтабору. Ну, а тепер забирайся геть! Давно одружений?

— П'ять днів.

Черговий раптом ошкірився:

— Чому ж ти зразу не сказав? Це зовсім інша річ.

Гребер пішов назад. "Мені хотілося мати в житті якусь опору, — подумав він. — Але я не знав, що з нею стаєш вдвічі вразливішим".

Все закінчилося. В охопленому вогнем місті пахло пожарищами і смертю. Червоні, зелені, жовті і білі язики зміїлися серед руїн, безшумно здіймалися над дахами в небо, майже ніжно лизали вцілілі фронти будинків, несміливо і обережно обнімаючи їх, а потім бурхливо вихоплювалися з чорних провалів вікон. Тут і там виднілися снопи вогню, стіни вогню, вихорі вогню, обвуглені трупи, охоплені полум'ям люди, що з криком вибігали з будинків і безтямно бігали довкола, аж поки, знесилені, не падали на землю і повзали, задихаючись, а потім тільки здригалися і хрипіли, сповнюючи повітря запахом горілого м'яса.

— Смолоскипи, — сказав хтось поруч з Гребером. — Їх не можна врятувати. Вони згорять живими. Ця клята начинка запалювальних бомб, розбризкуючись, спалює все — шкіру, м'ясо, кістки.

— А чому її не можна погасити?

— Для цього кожному треба мати окремий вогнегасник, та й то я не певен, що він допоможе. Ця диявольська штука не залишає нічого. Як вони кричать!

— Краще їх попристрілювати, якщо не можна врятувати.

— Вистрели, і тебе повісять як убивцю! Та ще й спробуй влучити, коли вони метушаться, мов божевільні! В тому й уся біда, що вони бігають! На вітрі вогонь розгоряється ще дужче, розумієш? Вони бігають, а вітер роздмухує вогонь, який зразу ж охоплює їх з ніг до голови.

Гребер оглянувся на співрозмовника. Той був у касці, з-під якої виднілися глибоко запалі очі й беззубий рот.

— Ти гадаєш, вони повинні стояти на місці?

— Теоретично це було б краще. Стояти на місці або спробувати погасити вогонь ковдрами чи ще щось. Але в кого ж є напхвату ковдри? Хіба про це думаєш? І хто ж стоятиме на місці, коли діймає вогонь?

— Ніхто. А ти, власне, хто такий? З протиповітряної оборони?

— Дурниці. Я з похоронної бригади. Поранених, ми, звичайно, теж підбираємо, коли трапляються. А ось, і наш транспорт. Нарешті!

Гребер побачив між руїнами підводу, запряжену сивим конем.

— Стривай, Густаве! — гукнув чоловік, з яким Гребер щойно розмовляв. — Ти тут не пройдеш. Ми повиносимо їх. Ноші є?

— Двоє.

Гребер пішов слідом. За цегляною стіною побачив мертвих. "Як на бойні,— подумав він. — Ні, не як на бойні — на бойні існує хоч якийсь порядок; тварин розрубують за

правилами, обезкровлюють, вибирають усе зсередини". А тут трупи валялися розтерзані, розчавлені, роздерті, обвуглені, спалені. На них іще висіли клапті одягу: рукав вовняного светра, спідниця в горошок, коричнева штанина з вельвету, бюстгальтер, а в ньому чорні, закривавлені груди. Збоку лежала купа мертвих дітей. Їхнє бомбосховище виявилось ненадійним. Відірвані руки, ступні, розчавлені голови з рештками волосся, повикручувані ноги, а поряд — шкільні портфелі, кошик з мертвим котом, страшенно блідий хлопчик, білий, мов альбінос, без жодних ознак смерті, так наче душа в нього ще жива і він чекає, що в нього хтось удихне життя. Поруч почорнілий від вогню труп, обвуглений, хоч і не дуже, але рівномірно, за винятком однієї ступні, червоної і вкритої пухирями. Тепер важко було впізнати — чоловік це чи жінка; все згоріло. Золота каблучка яскраво світилась на чорному обвугленому пальці.

— Очі,— сказав хтось. — Очі теж згорають!

Трупи були повантажені.

— Ліндо, — промовила якась жінка, ступаючи за ношами. — Ліндо! Ліндо!

Показалося сонце. Мокра від дощу вулиця блищала. Дерев, які вціліли, зеленіли свіжо і яскраво. Після дощу світло було особливо ясне.

— Цього не можна пробачити, — сказав хтось позад Гребера.

Він обернувся. Якась жінка в гарному червоному капелюшку дивилася на дітей.

— Ніколи! — додала вона. — Ніколи! Ні тут, ні на тому світі!

Підійшов патруль.

— Розійтись! Не затримуйтеся! Швидше! Вперед!

Гребер рушив далі. "Чого не можна пробачити? — міркував він. — Ця війна залишить після себе багато чого такого, що треба буде і не можна буде пробачити. Одного життя для цього не вистачить". Він бачив більше мертвих дітей, ніж тут. Бачив їх скрізь — у Франції, Голландії, Польщі, Африці, Росії. І всі вони — не тільки німецькі — мали матерів, які плакали за ними. Та навіщо він про це думає? Хіба не він ще півгодини тому, звертаючись до неба, в якому гули літаки, кричав: "Мерзотники! Мерзотники!"?

В будинок Елізабет бомба не влучила, але на один із сусідніх будинків упала запалювальна бомба, полум'я перекинулося на два інших і тепер горіли дахи вже на всіх трьох.

Двірник стояв на вулиці.

— Чому ніхто не гасить? — запитав Гребер.

Двірник показав широким жестом на місто.

— Чому ніхто не гасить? — перепитав він. — Немає води?

— Та води ще трохи є. Але немає тиску. Вода лише капає. А дістатися до вогню не можна. Дах із хвилини на хвилину впаде.

На вулиці стояли крісла, валізи, картини, лежали клунки з одягом, у пташиній клітці сиділа кішка. З вікон нижніх поверхів спітнілі, схвильовані люди викидами на вулицю загорнуті в перини і ковдри речі. Інші бігали сходами вгору і вниз.

— Ви гадаєте, що згорить увесь дім? — поцікавився Гребер у двірника.

— Очевидно, якщо скоро не під'їдуть пожежники. Дякувати богу, хоч вітру немає. На верхньому поверсі ми повідкривали всі крани і поприбирали річі, що легко займаються. Більше нічого не вдієш. Де ж, власне, ті сигари, які ви мені обіцяли? Я б закував.

— Завтра, — сказав Гребер. — Завтра неодмінно принесу.

Він поглянув на вікна Елізабет. Поки що квартирі нічого не загрозувало. Від вогню її відділяли два поверхи. У сусідньому вікні він помітив фрау Лізер, що розгублено бігала по кімнаті. Вона клопоталася білим клунком, у якому, мабуть, була постіль.

— Я теж зберу деякі річі,— вирішив Гребер. — Це не завадить.

— Не завадить, — підтвердив двірник.

Якийсь чоловік у пенсне, спускаючись сходами, боляче вдарив важкою валізою Гребера по коліну.

— Вибачте, будь ласка, — мовив він ввічливо і водночас ні до кого й помчав далі.

Двері квартири стояли розчинені. В коридорі лежало повно клунків. Фрау Лізер, прикусивши губу і зі сльозами в очах, пробігла повз Гребера. Він увійшов до кімнати Елізабет і зачинив за собою двері.

Сівши у крісло біля вікна, він обдивився навколо. Кімната раптом видалася йому на диво затишною. Хвилину Гребер сидів непорушно, ні про що не думаючи. Потім заходився шукати валізи. Знайшовши дві під ліжком, замислився, що в них покласти.

Він почав з одягу Елізабет. Брав із шафи ті річі, які вважав за потрібні. Потім відчинив комод і дістав білизну та панчохи. Невеличкий пакунок з листами поклав між туфлями. Час від часу з вулиці долинали окрики й шум. Він виглянув у вікно. Це були не пожежники, а мешканці, що виносили річі. На протилежному боці вулиці перед розбитим будинком сиділа в червоному плюшевому кріслі якась жінка в норковому манто і притискала до грудей невеличку валізу, "Мабуть, там її коштовності", — подумав. Гребер і почав шукати в шухлядах коштовності Елізабет. Знайшов кілька дрібних речей, тонесенький золотий браслет і старовинну брошку з аметистом. Узяв і золотисту сукню. Його поймала якась особлива ніжність, коли він торкався речей Елізабет. Ніжність і легкий сором, немовби він робив щось недозволене.

Поклавши фотографію батька Елізабет зверху на річі в другу валізу, він замкнув її. Потім знову сів у крісло і обдивився ще раз. Дивовижний спокій, що панував у кімнаті, знову заповнив його. По хвилі йому спало на думку, що треба взяти з собою й постіль. Він загорнув ковдри й подушки в простирадло і зв'язав його так, як фрау Лізер. Поклавши вузол на підлогу, помітив за ліжком свій ранець. Він забув про нього. Коли Гребер дістав ранець, з нього на підлогу випала сталева каска і заgrimіла так, немовби хтось загупав знизу. Він довго дивився на каску. Потім підсунув її ногою до речей, що лежали біля дверей, і поносив усе вниз.

Будинки повільно догорали. Пожежники не прибули; кілька жилих будинків нічого не важили. В першу чергу гасилися фабрики. Крім того, чверть міста було охоплено полум'ям.

Мешканці будинків врятували стільки своїх речей, скільки змогли, і тепер не знали,

що з ними робити. Вони не мали ні транспорту, ні притулку. Поодаль від палаючих будинків вулицю перегородили. Кругом валявся домашній скарб.

Гребер побачив плюшеве крісло, шкіряну канапу, стільці, ліжка, дитячу колиску. Якась сім'я врятувала чотири стільці та кухонний стіл і тепер сиділа навколо нього. Інші відгородили собі закуток і захищали його, як свою власність, від кожного, хто на нього зазіхав. Тут же в шезлонгу, обтягнутому матерією з турецьким візерунком, лежав двірник і спав. Під стіною будинку стояв величезний портрет Гітлера, який належав фрау Лізер. Вона сиділа на власному ліжку, тримаючи на колінах свою дитину.

Гребер виніс із кімнати Елізабет крісло в стилі бідермайер і тепер сидів у ньому; валізи, ранець та інші речі лежали поруч. Він спробував був віднести їх в один із вцілілих будинків. У двох квартирах йому просто не відчинили, хоча він дзвонив і бачив у вікнах обличчя. В третю його не впустили, бо там було вже переповнено. В останній якась жінка нагримала на нього: "Ще чого! А потім ще й залишитеся тут жити, еге ж?" Після цього Гребер облишив пошуки. Повернувшись до своїх речей, він побачив, що пакунок з хлібом та іншими продуктами зник. Пізніше він помітив, як сім'я, що сиділа за столом, щось нишком їсть. Люди повідверталися і похапцем запихали роти; але це могли бути і їхні власні харчі, якими вони просто не бажали ні з ким ділитися.

Раптом Гребер побачив Елізабет. Вона пробралася через загорожу і тепер стояла серед вулиці, освітлена полум'ям.

— Я тут, Елізабет! — гукнув він і підхопився. Вона обернулась. Але помітила його не зразу. Її темна постать чітко вирізнялася на тлі вогню, лише волосся світилося.

— Я тут, — гукнув він ще раз і помахав рукою.

Вона підбігла до нього:

— Це ти?! Слава богу!

Він міцно обняв її.

— Я не зміг прийти на фабрику, щоб зустріти тебе мусив стерегти речі.

— Я подумала, що з тобою щось сталося.

— Що зі мною могло статися?

Вона важко дихала у нього на грудях.

— Прокляття, а я про це й не подумав, — мовив він приголомшено. — Я боявся тільки за тебе.

Вона підвела очі.

— Що тут таке?

— Будинок почав горіти з даху.

— А як ти? Я боялася за тебе.

— А я за тебе. Сідай. Відпочинь.

Вона все ще важко дихала. Гребер побачив на тротуарі відро води, а поруч чашку. Він підійшов, набрав води і подав Елізабет.

— Випий трохи.

— Ей, ви! Це наша вода, — гукнула якась жінка.

— А наша чашка, — додав хлопчак років дванадцяти в ластовинні.

— Пий, — сказав Гребер Елізабет і обернувся. — А як щодо повітря? Воно теж ваше?

— Віддай їм їхню воду й чашку, — сказала Елізабет. — Або вилий відро їм на голови, так буде ще краще.

Гребер підніс чашку їй до рота.

— Ні. Випий. Ти бігла?

— Так, всю дорогу.

Гребер вернувся до відра. Жінка, яка кричала на нього, була з сім'ї, що сиділа біля кухонного столу. Він удруге зачерпнув з відра повну чашку, випив її і поставив на місце. Ніхто не промовив жодного слова, але коли Гребер відійшов, хлопчак підбіг до відра, схопив чашку й поставив її на стіл.

— Свині! — гукнув двірник до людей за столом.

Він позіхнув і знов ліг спати. Дах на першому будинку провалився.

— Тут речі, які я спакував для тебе, — сказав Гребер. — Майже весь твій одяг. І батькова фотографія. Постіль теж. Я можу спробувати винести меблі. Ще не пізно.

— Не треба. Хай горять.

— Чому? Ще є можливість.

— Нехай горять. Тоді всьому настане кінець. Це справедливо.

— Чому настане кінець?

— Минулому. Воно нам ні до чого. Воно нас лише обтяжуватиме. Навіть те, що було в ньому добре. Ми повинні починати з початку. Все інше себе не виправдало. Для нас вороття немає.

— Ти могла б продати меблі.

— Тут? — Елізабет озирнулася. — Не можна ж влаштовувати серед вулиці аукціон. Ти лише поглянь! Тут надто багато меблів і надто мало квартир. І так буде ще довго.

Знов почався дощ. Важкі, теплі краплі падали додолу. Фрау Лізер розкрила парасольку. Жінка, яка врятувала новий капелюшок з квітами і задля зручності одягла його, тепер скинула його і сховала під сукню. Двірник знову прокинувся і чхнув. Гітлер на картині фрау Лізер тепер, здавалося, плакав.

Гребер відстібнув від ранця шинель і плащ-намет. Шинель він накинув на плечі Елізабет, а плащ-наметом накрив клунок з постіллю.

— Треба подумати, де ми ночуватимемо, — сказав він.

— Може, дощ погасить пожежу? А де ж спатимуть усі ці люди?

— Не уявляю собі. Таке враження, ніби цю вулицю зовсім забули.

— Ми зможемо переночувати і тут. Є постіль, шинель, плащ-намет.

— Ти справді зможеш?

— Мені здається, що спати можна скрізь, коли ти стомлений.

— У Біндінга є будинок і вільна кімната. Але ж туди ти не хочеш?

Елізабет похитала головою.

— Тоді є ще Польман, — сказав Гребер. — Можна переночувати в його катакомбах.

Кілька днів тому я питав у нього. А всі притулки для потерпілих тепер все одно переповнені. Якщо вони взагалі ще цілі.

— Можна ще трохи зачекати. Наш поверх ще не горить.

Елізабет сиділа на дощі в солдатській шинелі. Але пригнічена вона не була.

— Мені хотілося б випити, — промовила вона. — Я маю на увазі не води.

— У нас дещо є. Коли я спаковував речі, то за книжками знайшов пляшку горілки. Ми, певно, забули про неї.

Гребер розв'язав клунок з постіллю. Пляшка була схована в перину, тому вона й не попала на очі злодієві. Там же лежала склянка.

— Ось вона. Пити треба обережно, щоб ніхто не помітив. А то фрау Лізер донесе, що ми збиткуємося над національним горем.

— Якщо хочеш, щоб ніхто нічого не помітив, не треба ніякої обережності. Це я вже знаю. — Елізабет узяла склянку і випила. — Чудово, — сказала вона. — Саме те, чого я хотіла. Майже, як у літній кав'ярні. Ти маєш сигарети?

— Я взяв усі, що в нас були.

— От і добре. Тоді ми маємо все, що нам потрібно.

— Може, я все-таки винесу дещо з меблів?

— Тебе туди не пустять. Та й навіщо вони нам? Адже ми навіть не зможемо віднести їх туди, де сьогодні ночуватимемо.

— Одне з нас зможе їх постерегти, поки друге шукатиме притулок.

Елізабет замотала головою. Вона допила решту горілки в склянці. Дах їхнього будинку провалився. Стіни, здавалося, похитнулися, й слідом за цим провалилася підлога верхнього поверху. Мешканці на вулиці закричали. З вікон бризнули снопи іскор. Полум'я злизувало завіски.

— Наш поверх ще цілий, — проказав Гребер.

— Не довго ще йому залишилося, — відповів якийсь чоловік позад нього.

Гребер обернувся.

— Чому?

— А чому вам має бути краще, ніж нам? Я прожив на верхньому поверсі двадцять три роки, юначе. Тепер він згорів. Чому ж ваш не повинен згоріти?

Гребер оглянув чоловіка; той був худий і лисий.

— Я гадаю, це справа випадку, а не моралі.

— Це — справедливість. Коли вам відомо, що це таке!

— Не зовсім точно. Але це не моя вина. — Гребер усміхнувся. — У вас, мабуть, було нелегке життя, раз ви в неї ще вірите. Налити вам горілки? Це допомагає краще, ніж обурення.

— Дякую. Залиште горілку собі! Вона вам іще знадобиться, коли загориться ваша конура!

Гребер поставив пляшку.

— Б'юсь об заклад, що не загориться!

— Що?

— Я пропоную побитися об заклад!

Елізабет засміялася. Лисий чоловік здивовано дивився на них.

— Ви хочете побитися об заклад, нахабний юначе? А ви, фрейлейн, ще й смієтесь? Справді, до чого ми тільки докотилися!

— А чому б їй не засміятися? — спитав Гребер. — Краще сміятися, ніж плакати. Особливо тоді, коли і те й те нічого не допомагає.

— Ви повинні молитися!

Верхня частина стіни обвалилася всередину. Вона проламала стелю в квартирі Елізабет. Фрау Лізер, сидючи під своєю парасолькою, почала судорожно схлипувати. Сім'я за кухонним столом варила на спиртівці ячмінну каву. Жінка в червоному плюшевому кріслі заходилася накривати бильця газетами, щоб врятувати їх від дощу. Дитина в колисці заплакала.

— Ось вона й розвалюється, наша батьківщина на два тижні,— сказав Гребер.

— Справедливість! — задоволено відповів лисий.

— Треба було побитися об заклад, і ви б виграли.

— Я не матеріаліст, юначе!

— Тоді чому ж ви так побиваєтесь за своєю квартирою?

— Це був мій дім. Ви цього, мабуть, не розумієте.

— Ні, не розумію. Німецький рейх надто рано вирядив мене у мандри по всьому світу.

— За це ви повинні йому дякувати. — Лисий затулив рота рукою, немовби силкуючись щось проковтнути. — До речі, тепер я не відмовився б від горілки.

— Тепер ви її не одержите. Краще помоліться!

З вікна фрау Лізер вирвалося полум'я.

— Це горить письмовий стіл, — прошепотіла Елізабет. — Письмовий стіл донощиці з усіма її манатками.

— Сподіватимемося, що це стіл. Я вилив на нього цілу пляшку гасу. Що ми тепер робитимемо?

— Пошукаємо яку-небудь квартиру. Якщо не знайдемо, заночуємо на вулиці.

— На вулиці або в парку. — Гребер поглянув на небо. — Від дощу у мене є плащ-намет. Щоправда, прикриття не зовсім надійне, але, можливо, нам усе-таки пощастить де-небудь сховатися. А що ми робитимемо з кріслом та книжками?

— Залишимо. Якщо завтра ще застанемо їх тут, подумаємо й про них.

Гребер надів ранець і закинув на плече клунок з білизною. Елізабет узяла валізи.

— Дай їх мені,— сказав він. — Я звик носити важке.

Верхні поверхи двох інших будинків з гуркотом пропалилися. Палаючі головешки полетіли на всі боки. Фрау Лізер заверещала й підхопилася; одна з головешок, перелетівши через вулицю, мало не влучила їй в обличчя.

Полум'я виривалося вже і з кімнати Елізабет. Потім упала стеля.

— Тепер можна йти, — мовила Елізабет.

Гребер подивився на вікно.

— Це були гарні дні,— проказав він.

— Найкращі. Ходімо.

Обличчя Елізабет було червоне від відблисків вогню. Кони рушили поміж кріслами. Більшість людей сиділо мовчки і пригнічено. Якийсь чоловік розв'язав в'язку книг і читав. Двоє літніх людей, пригорнувшись одне до одного, сиділи просто на тротуарі. Вони накрилися якоюсь ганчіркою і скидалися на сумного двоголового кажана.

— Просто дивно, як легко розлучаєшся з тим, із чим учора, здавалося, не можна було розлучитися, — сказала Елізабет.

Гребер оглянувся ще раз. Хлопчак у ластовинні, який забрав чашку, сидів уже в їхньому кріслі.

— Я вкрав сумку фрау Лізер, коли вона тут стрибала, — повідомив Гребер. — У ній повно паперів. Викинемо їх де-небудь у вогонь. Можливо, це когось урятує від доносу, Елізабет кивнула. Вона більше не оглядалася.

Гребер довго стукав. Потім поторгав двері. Ніхто не відчиняв. Він вернувся до Елізабет.

— Польмана немає вдома. Або він не хоче відчиняти.

— Можливо, він тут уже не живе.

— Де ж тоді йому жити? Більше ніде немає місця. Ми самі це побачили за останні три години. Він міг лише... — Гребер ще раз підійшов до дверей. — Ні, гестапо тут не побувало. Тоді все мало б інший вигляд. Що нам робити? Ти хочеш піти в бомбосховище?

— Ні. А хіба не можна лишитися десь тут?

Гребер озирнувся довкола. Стояла ніч, на червоному й похмурому тлі неба чорніли зубчасті руїни.

— Тут є трохи стелі,— сказав він. — Під нею сухо. Я можу запнути один бік плащ-наметом, а другий — шинеллю.

Він дістав багнет і постукав ним по шматку стелі. Вона не впала. Він знайшов серед руїн кілька металевих прутів і забив їх у землю. Потім повісив плащ-намет.

— Це вхід. Шинель повісимо з другого боку і матимемо такий собі намет. Ти як гадаєш?

— Тобі допомогти?

— Ні. Стережи речі, і цього досить.

Гребер прибрав з підлоги сміття й каміння. Потім уніс усередину валізи і розіслав постіль. Ранець поставив у головах.

— Тепер ми маємо притулок, — сказав він. — Мені доводилося бачити й гірше. Тобі, правда, ні.

— Пора й мені звикати.

Гребер дістав плащ Елізабет, спиртівку і пляшку зі спиртом.

— Хліб у мене вкрали. Але в ранці ще є кілька коробок консервів.

— А в чому ми її розігріємо? Є який-небудь горщик?

— У мене є казанок. А дощової води тут скрізь удосталь. Залишилося ще й трохи

горілки. Я можу зробити тобі з гарячою водою сякий-такий грог. Від простуди.

— Дай мені самої горілки.

Гребер запалив спиртівку. Слабке синє полум'я освітило намет. Він відкрив консервовану квасолю. Вони її розігріли і з'їли з рештками ковбаси, яку їм подарував їхній свідок Клотц.

— Почекаємо Польмана чи ляжемо спати? — запитав Гребер.

— Ляжемо спати. Я стомилася.

— Доведеться спати, не роздягаючись. Ти зможеш?

— Я така зморена, що зможу.

Елізабет скинула туфлі і поставила біля ранця, щоб їх не вкрали. Панчохи згорнула і сховала в кишеню, Гребер укрит її.

— Ну як? — спитав він.

— Як у готелі.

Він ліг поруч.

— Ти не жалкуєш за квартирою? — спитав по хвили.

— Ні. Я приготувалася до цього ще після перших нальотів. Тоді я ще жалкувала. Досі мені просто щастило.

— Твоя правда. Але чи може бути все так ясно в житті, як у думках?

— Не знаю, — пробурмотіла Елізабет у нього на плечі.— Мабуть, може. Коли вже немає жодної надії. Але тепер все має інший вигляд.

Вона заснула і дихала спокійно й тихо. Гребер ще якийсь час не спав. Він думав про те, що одним із нездійснених бажань, про які на фронті часом заходила мова, було саме це — притулок, ліжка, жінка і спокійна ніч.

XXI

Гребер прокинувся. Під чиймись обережними кроками шурхотів щебінь. Він тихо виліз із-під ковдри! Елізабет уві сні поворухнулася. Гребер визирнув із-за плащ-намета. Це міг бути Польман, що повертався додому, або злодії чи й гестапо — воно з'являлося здебільшого в такий час. Якщо це гестапо, треба попередити Польмана, щоб той не приходив додому.

Гребер побачив перед собою в темряві дві постаті. Якомога обережніше він рушив за ними назирці. Він був босий. Через кілька метрів Гребер наштотхнувся на рештки стіни, що висіли просто в повітрі й відразу ж обвалилися. Він пригнувся. Одна з постатей обернулася.

— Тут хтось є? — пролунало запитання. Це був Польман.

Гребер випростався.

— Це я, пане Польман. Ернст Гребер.

— Гребер? Що сталося?

— Нічого. Наш будинок розбомбило, і ми залишилися без притулку. Я подумав, що ви, можливо, приймете нас на ніч-другу.

— Кого?

— Мою дружину і мене. Кілька днів тому я одружився.

— Звичайно, звичайно. — Польман підійшов ближче. Його обличчя в темряві здавалося дуже блідим. — Ви мене бачили, коли я прийшов?

Гребер на мить завагався з відповіддю.

— Так, — сказав потім. Приховувати цей факт не було сенсу — ні через Елізабет, ні через отого чоловіка, що причаївся десь серед руїн. — Так, — повторив Гребер. — І ви можете на мене покластися.

Польман потер рукою чоло.

— Авжеж, звичайно, — нерішуче промовив він. — Ви бачили, що я був не сам?

— Так.

Нарешті Польман, мабуть, щось вирішив.

— Ну, то ходімо. Переночувати, кажете? Буде тіснувато, та спершу, ходімо звідси.

Вони завернули за ріг будинку.

— Все в порядку, — кинув Польман у темряву.

З руїн вийшов якийсь чоловік. Польман відчинив двері і впустив Гребера і незнайомого всередину. Потім причинив за собою двері.

— Де ваша дружина? — запитав він у Гребера.

— Вона спить надворі. Ми принесли з собою постіль і влаштували сякий-такий намет.

Польман стояв, не запалюючи світла.

— Я повинен вам дещо сказати. Вам може загрожувати небезпека, якщо вас тут знайдуть.

— Я це знаю.

Польман прокашлявся.

— Ця небезпека, власне, через мене. Мене підозрюють.

— Я так і думав.

— А ви думали про свою дружину?

— Так, — відповів Гребер по хвилі.

Незнайомий непорушно стояв за спиною в Гребера. Тепер стало чути його подих. Польман замкнув двері, опустив штори і засвітив невеличку лампу.

— Прізвища називати не треба, — сказав він. — Краще, коли їх не знаєш, тоді й не викажеш. Ернст і Йозеф, цього досить.

Польман мав змучений вигляд, Йозеф був чоловік років сорока, з вузьким єврейським обличчям. Він тримався спокійно і всміхнувся до Гребера. Потім обтрусив зі свого одягу сміття.

— Залишатись тут тепер небезпечно, — сказав Польман і сів. — Але Йозеф сьогодні все одно мусить ночувати тут. Квартири, де він був учора, більше не існує. Вдень доведеться для нього щось підшукати. Тут небезпечно, Йозефе, тільки тому.

— Я розумію, — відповів Йозеф. Голос у нього був куди нижчий, ніж можна було сподіватися.

— А ви, Ернсте? — запитав Польман. — Я під підозрою, ви знаєте. Знаєте також, що це означає, якщо вночі вас знайдуть у такої людини, як я, та ще й з іншим чоловіком,

котрого розшукують.

— Знаю.

— Можливо, цієї ночі нічого не станеться. В місті такий шарварок! Але хто його знає. Ви не боїтеся ризикувати?

Гребер мовчав. Польшман і Йозеф презирнулися.

— Самому мені нема чого ризикувати, — відповів Гребер. — Через кілька днів мені знову на фронт. Але з дружиною справа інша. Вона залишиться в місті. Про це я не подумав.

— Я вам сказав про це не для того, щоб позбутися вас.

Я знаю.

— Ви зможете як-небудь переночувати надворі? — спитав Йозеф.

— Так. Від дощу ми маємо захисток.

— Тоді залишайтеся надворі. Так ви не матимете з нами нічого спільного. А завтра вдосвіта занесіть свої речі сюди. Адже для вас головне саме це, чи не так? Або можете залишити їх і в церкві святої Катаріни. Причетник дозволяє. Він людина чесна. Правда, церква частково зруйнована, але підземелля ще збереглося. Туди й віднесіть свої речі. Тоді вдень ви будете вільні і зможете підшукати собі житло.

— Я гадаю, він має рацію, Ернсте, — сказав Польшман. — Йозеф це знає трохи краще, ніж ми.

Гребер раптом відчув симпатію до цієї змореної літньої людини, котра щойно, як і багато років тому, знов назвала його на ім'я.

— Я теж такої думки, — відповів він — Мені шкода, що я вас налякав.

— Приходьте завтра вранці, якщо вам щось буде треба. Постукайте двічі повільно і двічі швидко. Але не голосно, я почую.

— Гарзд. Дякую.

Гребер пішов назад. Елізабет ще спала. Коли він ліг поруч, вона тільки поворухнулась і відразу знов заснула.

Вона прокинулася о шостій ранку. Вулицею з гуркотом промчав автомобіль. Елізабет солодко потягнулась.

— Я чудово виспалася, — сказала вона. — Де це ми?

— На Янплац.

— Добре. А де ми спатимемо сьогодні?

— Вдень щось знайдемо.

Вона знову лягла. Крізь щілину між плащ-наметом і шинеллю пробивалося вранішнє, світло. Щебетали пташки. Елізабет відкинула полу шинелі. Небо було жовтогаряче.

— Циганське життя, — промовила Елізабет. — Коли подивитися на нього збоку. Сповнене пригод.

— Авжеж, — згодився Гребер. — Ми на нього саме так і дивитимемося. Вночі я бачився з Польшманом. Він просив його розбудити, якщо нам щось буде потрібно.

— Нічого нам не потрібно. У нас ще є кава? Адже ми тут можемо її зварити чи ні?

— Це, мабуть, заборонено, як і взагалі все розумне. Але це ще нічого не значить.
Ми — цигани.

Елізабет почала розчісувати волосся.

— За будинком я бачив миску з дощовою водою, — сказав Гребер. — Її цілком вистачить умитися.

Елізабет одягла жакет.

— Піду туди. Це немов у селі. Вода з криниці. Колись це називали романтикою, еге ж?

Гребер засміявся.

— Порівняно з отим багном у Росії для мене і це романтика. Все залежить від того, з чим порівнюєш.

Він згорнув постіль. Потім запалив спиртівку і поставив на неї казанок з водою. Раптом йому спало на думку, що він забув пошукати в кімнаті Елізабет продовольчі талони. В цей час повернулась Елізабет. Її обличчя було свіже і юне.

— Твої талони в тебе? — спитав він.

— Ні. Вони були в письмовому столі біля вікна. В маленькій шухляді.

— Прокляття, я забув їх узяти. Чому я про них не подумав? Адже я мав достатньо часу.

— Ти подумав про важливіші речі. Наприклад, про мою золотисту сукню. Сьогодні ми просто подамо заяву на нові талони. Тепер часто трапляється, що талони згорають.

— Але ж це може тривати цілу вічність. Німецького чиновника з його педантизмом не виведе з рівноваги навіть кінець світу.

Елізабет розсміялася.

— Я на фабриці на годину відпрошуся, щоб їх одержати. Двірник може дати мені довідку про те, що мою квартиру розбомбило.

— Ти сьогодні збираєшся йти на фабрику? — здивувався Гребер.

— Мушу. Зруйнована квартира — явище надто буденне.

— Я спалив би цю прокляту фабрику.

— Я також. Але тоді мене послали б кудись в інше місце, де ще гірше. А виготовляти боєприпаси мені не хотілося б.

— Чому ти боїшся один день прогуляти? Хто знатиме, що з тобою сталося вчора? Тебе ж могло поранити, коли ти рятувала свої речі.

— Це треба довести. У нас на фабриці є лікарі й фабрична поліція. Коли вони довідуються, що хтось хитрує, аби не працювати, його карають — збільшують норму, не дають відпустки. А коли й це не допомагає, приписують курс виховання в народному дусі у концтаборі. Хто звідти повертається, той більше не прогулює.

Елізабет набрала гарячої води й залила нею порошок ерзац-кави у кришці від казанка.

— Не забувай, що недавно я брала триденну відпустку, — сказала вона. — Я не можу вимагати надто багато.

Він знав, що Елізабет боїться робити це через батька. Це був зашморг, накинута

на шию кожного.

— Ну й банда, — сказав він. — Що тільки вони з усіма нами зробили!

— Ось тобі кава. І не сердься. У нас для цього немає часу.

— В тім-то й річ, Елізабет!

Вона кивнула.

— Я знаю. У нас так мало часу, а ми все одно так рідко буваємо разом. Твоя відпустка закінчується і майже вся вона пішла на очікування. Я мала б бути хоробрішою і не ходити на фабрику, доки ти тут.

— Ти й так досить хоробра. І все ж краще чекати, ніж уже нічого не чекати.

Вона поцілувала його.

— Ти швидко навчився знаходити потрібні слова, — промовила вона. — А тепер мені час іти. Де ми зустрінемося ввечері?

— Ай справді, де? Там уже нічого не залишилося. Треба все починати спочатку. Я зайду по тебе на фабрику.

— А раптом щось перешкодить? Наліт або патруль?

Гребер задумався.

— Зараз я зберу речі й віднесу їх до церкви святої Катаріни. Нехай це буде друге місце зустрічі.

— А вона відчинена вночі?

— Чому вночі? Адже ж ти повернешся не вночі?

— Хтозна. Якось нам довелося просидіти в бомбосховищі шість годин. Найкраще було б через кого-небудь тримати зв'язок. А домовитись про місце зустрічі — цього тепер не досить.

— Ти маєш на увазі той випадок, коли з кимось із нас щось станеться?

— Так.

Гребер кивнув. Він уже зрозумів, як легко вони можуть одне одного втратити.

— Сьогодні ми можемо використати Польмана. А втім, ні, це ненадійно. — Гребер замислився. — Біндінг! — сказав він нарешті з полегшенням. — Це людяна надійна. Я показував тобі його будинок. Щоправда, він ще не знає, що ми одружилися. Та байдуже. Я його попереджу.

— Ти підеш до нього, щоб знову його пограбувати?

Гребер засміявся.

— Мені, власне, не хотілося б знову це робити. Але ж нам треба щось їсти. Отак ми і псуємося.

— Ночуватимемо знову тут?

— Сподіваюся, що ні. Я матиму цілий день і щось підшукаю.

Її обличчя на мить спохмурніло:

— Так, ти маєш цілий день. А я мушу йти.

— Я швиденько зберу всі ці манатки, віднесу їх до Польмана і проведу тебе на фабрику.

— Але ж я не можу чекати. Мені вже пора. До вечора! Отже, фабрика, церква

святої Катаріни або Біндінг. Ох і цікаве ж життя!

— Під три чорти таке цікаве життя! — вилаявся Гребер.

Він дивився їй вслід. Елізабет переходила площу. Ранок був ясний, а небо стало яскраво-блакитним. На руїнах блищала роса, мов срібна сіть.

Елізабет обернулася і помахала йому рукою. Потім квапливо попростувала далі. Греберу подобалася її хода. Вона ставила ноги так, немовби йшла колією: одну перед одною. Так ходили жінки в Африці. Елізабет обернулася ще раз і зникла за будинками в кінці площі.

"Як на фронті,— подумав Гребер. — Прощаючись, не знаєш, чи зустрінешся знов. Е, ні, к бісу таке цікаве життя!"

О восьмій з дверей вийшов Польман.

— Я хотів спитати, чи ви маєте щось їсти. Окраєць хліба я можу дати...

— Спасибі. Нам вистачило. Чи можу я залишити у вас постіль і валізи, поки сходжу до церкви святої Катаріни?

— Звичайно.

Гребер відніс речі. Йозефа ніде не видно було.

— Може статися так, що, коли ви повернетесь, мене не буде вдома, — сказав Польман. — Тоді постукаєте двічі довго і двічі коротко. Йозеф почує.

Гребер відкрив валізу.

— Просто циганське життя, та й годі,— промовив він. — Я цього не сподівався.

Польман стомлено усміхнувся.

— Йозеф живе отак уже три роки. Кілька місяців він ночував лише в електричках. Їздив у різних напрямках. Він міг спати лише сидячи і через кожних чверть години прокидався. Так було доти, доки не почалися повітряні нальоти. Тепер це неможливо.

Гребер дістав з валізи банку м'ясних консервів і простягнув Польману:

— Я обійдуся. Дайте Йозефу.

— М'ясо? Хіба воно вам не потрібне?

— Ні. Передайте йому. Такі люди, як він, повинні вижити. Бо що ж буде, коли всьому цьому настане кінець? Що взагалі буде? Чи залишиться достатньо людей, щоб почати все спочатку?

Старий якийсь час, мовчав. Потім підійшов до глобуса, що стояв у кутку кімнати, і покрутив його.

— Погляньте сюди, — мовив він. — Бачите? Оцей невеличкий клаптик землі — Німеччина. Її майже можна затулити великим пальцем. Це дуже маленька частина світу.

— Можливо. Проте, вирушивши з цієї маленької частини, ми завоювали чималий шмат земної кулі.

— Шмат — так. Завоювали, але не переконали.

— Ще ні. Та що було б, якби ми змогли цей шмат утримати? Десять років. Двадцять. П'ятдесят. Перемоги й успіхи мають жахливу здатність переконувати. Ми побачили це на прикладі власної країни.

— Ми не перемогли.

— Це не доказ.

— Ні, доказ, — заперечив Польман. — І дуже переконливий.

Його рука в набряклих жилах обертала глобус далі.

— Світ, — сказав він, — світ не стоїть на місці. І коли людина тимчасово зневірилася у власній країні, вона повинна вірити в світ. Затемнення сонця можливе, але ніч не вічна. У всякому разі на нашій планеті. Не слід так швидко капітулювати і впадати у відчай. — Він відсунув глобус убік. — Ви питаєте, чи достатньо залишиться людей, щоб почати усе спочатку? Християнство почалося з кількох рибалок, з кількох віруючих у катакомбах, а також із тих, що вижили на аренах Риму.

— Так. А нацизм з кількох безробітних фанатиків в одній з мюнхенських пивниць.

Польман засміявся.

— Ваша правда. Але світ ще не знав вічної тиранії. Людство просувалося вперед не рівномірно, а завжди ривками, з відступами і судорогами. Ми були надто зарозумілі і гадали, що наше криваве минуле — вже пройдений етап. А тепер бачимо, що варто нам лише озирнутись, і воно нас ту ж мить наздоганяє. — Польман узяв свого капелюха. — Мені пора.

— Ось ваша книжка про Швейцарію, — мовив Гребер. — Її трохи примочив дощ. Я її загубив, але потім знову розшукав і врятував.

— Не варто було цього робити. Мрії рятувати не слід.

— Ні, треба, — відказав Гребер. — Що ж тоді рятувати?

— Віру. Мрії повернуться знов.

— Будемо сподіватись. А то так можна й повіситись.

— Який ви ще молодий, — сказав Польман. — Та що це я кажу? Адже ви й справді ще зовсім молодий. — Він одягнув пальто. — Дивно. Раніше я уявляв собі молодість зовсім не такою.

— Я теж, — додав Гребер.

Йозеф був поінформований точно. Причетник церкви святої Катаріни справді приймав речі на схов. Гребер залишив у нього свій ранець. Потім пішов у житловий відділ. Його перенесли в інше місце, і тепер він містився в природознавчому кабінеті якоїсь школи. Тут ще стояв стіл з географічними картами і засклена шафа з експонатами в спирті.

Службовка відділу поприклала кілька банками папери. В банках були заспиртовані змії, ящірки, жаби. Стояло тут і чучело білки з намистинками замість очей і горіхом в лапках. Жінка була сива й привітна.

— Я візьму вас на чергу, — сказала вона. — Ви маєте адресу?

— Ні.

— Тоді навідуйтеся й питайте.

— А чи є в цьому сенс?

— Ані найменшого. Перед вами до нас уже надійшло шість тисяч заяв. Краще пошукайте самі.

Гребер вернувся на Янплац і постукав до Польмана. Ніхто не відповів. Він трохи почекав. Потім пішов на Марієнштрасе подивитися, що залишилося від будинку Елізабет. Він згорів дотла за винятком підвалу, де мешкав двірник. Тут побували пожежники. Звідусюди капала вода. Квартира Елізабет більше не існувала. Крісло, що стояло на вулиці, зникло. В стічній канаві валялася пара рукавиць, оце і все. У вікні підвалу Гребер помітив за шторою двірника і згадав, що обіцяв принести йому сигари. Здавалося, це було дуже давно і тепер його обіцянка вже нічого не означала. Та що можна знати наперед? Гребер вирішив піти до Альфонса і дістати сигар. До того ж на вечір однаково потрібні були продукти.

Бомба влучила просто в будинок, і кругом усе залишилося цілим. Сад був осяяний ранішнім сонцем, берези гойдалися на вітрі, яскрили золотисті нарциси. Цвіли перші дерева; здавалося, вони були обліплені білими і рожевими метеликами. Лише Біндінгів будинок перетворився в купу сміття, що здіймалася над глибокою вирвою в саду, на дні якої блищала вода, а в ній віддзеркалювалося небо.

Гребер хвилю стояв і, дивлячись на все це, не вірив своїм очам. Йому чомусь здавалося, що з Альфонсом ніколи нічого не може статися. Він повільно підійшов ближче.

Басейн для птахів був розбитий. Вхідні двері висіли на кущі бузку. Оленячі роги лежали на траві, немовби тут було поховано самого оленя. Килим висів на верхівці дерева, нагадуючи яскравий прапор варвара-переможця. На клумбі стояла сторч пляшка "Наполеона", немовби за ніч тут виріс гарбуз. Гребер підняв її, оглянув і сховав у кишеню. "Підвал, мабуть уцілів і його просто розікрали", — подумав він. Потім обійшов будинок. Вхід на кухню лишився неушкодженим. Він відчинив двері. Всередині щось поворухнулося.

— Фрау Кляйнерт, — покликав він.

У відповідь пролунало голосне ридання. З напівзруйнованого приміщення вийшла жінка.

— Бідний пан! Він був такий добрий!

— Що сталося? Його поранено?

— Вбито, його вбито, пане Гребер. А він же так любив життя!

— Вбито?!

— Атож. У це важко повірити, правда ж?

Гребер кивнув. У смерть завжди важко повірити, навіть коли її бачиш щодня.

— Як це сталося? — запитав він.

— Він був у підвалі. Але підвал не витримав.

— Так, ваш підвал не розрахований на важкі бомби. Чому ж він не пішов у справжнє бомбосховище на Зайдельплап? Адже туди дві хвилини ходи?

— Він не думав, що таке станеться. Та й потім... — Фрау Кляйнерт завагалася. — У нього була дама.

— Що?! Серед білого дня?

— Вона залишилася ще звечора. Така висока блондинка. Пан крайсляйтер любив

високих блондинок. Коли почався наліт, я подала їм курку.

— Даму теж убито?

— Так. Вони навіть не встигли як слід одягнутися. Пан Біндінг був у піжамі, а дама в тоненькому шовковому халатику. Так їх і знайшли. Я нічого не могла вдіяти. В такому вигляді! Навіть не в мундирі!

— Не знаю, чи могла бути смерть краща, коли йому вже судилося вмерти, — промовив Гребер. — Він хоч устиг пообідати?

— Авжеж. Зі смаком. З вином і його улюбленим десертом. Пиріг з яблуками на вершках.

— Ну от, бачите, фрау Кляйнерт. Тоді це була прекрасна смерть. Я б колись теж хотів так померти. Вам справді нема чого плакати.

— Але ж це сталося так передчасно!

— Смерть завжди передчасна. Мені здається, навіть тоді, коли людині сповниться всі дев'яносто. Коли похорон?

— Післязавтра о дев'ятій. Він уже в домовині. Хочете на нього подивитись?

— Де це?

— Тут. У підвалі. Тут прохолодніше. Домовину вже забили. Ця половина будинку постраждала трохи менше. Тільки від фасаду нічого не лишилося.

Вони спустилися через кухню до підвалу. Купу черепків було зметено в куток. Пахло розлитим вином та всілякими маринадами. Посередині на підлозі стояла домовина, пофарбована в горіховий колір. На полицях попід стінами валялися перекинуті банки з варенням і консервами.

— Де вам вдалося так швидко дістати домовину? — поцікавився Гребер.

— Партія потурбувалася про це.

— Ховатимуть його звідси?

— Так. Післязавтра о дев'ятій.

— Я прийду.

— Це буде приємно для пана Біндінга.

Гребер здивовано подивився на фрау Кляйнерт.

— На тому світі,— додала вона. — Адже він так добре ставився до вас.

— А з якої,— власне, речі?

— Він казав, що ви єдина людина, яка від нього нічого не хоче. І ще тому, що ви весь час на війні.

Гребер постояв хвилину біля домовини. Він відчував до покійника якусь невиразну жалість, більш нічого, і через це йому було соромно перед заплаканою жінкою.

— Що ви тепер зробите з усім оцим добром? — запитав він, кивнувши на полиці.

Фрау Кляйнерт пожвавішала.

— Візьміть, будь ласка, собі стільки, скільки вам потрібно, пане Гребер. Все одно все це попаде до чужих рук.

— Краще залиште собі. Адже все це зварено вашими руками.

— Для себе я вже дещо відклала. Мені багато не треба. Візьміть собі, що ви

бажаєте, пане Гребер. Ті партійні, що сюди приходили, вже позирали ласо на все це. Чим менше залишиться, тим ліпше. Ще, чого доброго, подумують, що ми спекулянти.

— А воно на це схоже.

— Тим паче беріть. Бо коли вони знову прийдуть, все опиниться в їхніх руках. Ви ж були щирим другом пана Біндінга. Вам він віддав би з більшою радістю, ніж їм.

— Хіба в нього немає рідних?

— Батько ще живий. Але ж ви знаєте, які в них були стосунки. Та йому теж залишиться вдосталь. У другому підвалі вціліло чимало пляшок. Візьміть все, що вам треба.

Жінка квапливо пройшла вздовж полиць і вибрала кілька банок. Вона поставила їх на домовину і вже хотіла була дістати інші, але опам'яталася, взяла банки з домовини і віднесла на кухню.

— Стривайте, фрау Кляйнерт, — промовив Гребер. — Коли вже я щось і візьму, то давайте добре подумаємо, що.

Він оглянув банки.

— Це спаржа, голландська спаржа. Вона мені не потрібна. Сардини в олії візьму, і холодець із свинини теж.

— Це правильно. В мене від усього цього просто голова йде обертом.

Вона наклала на стілець у кухні цілу гору банок.

— Це багато, — мовив Гребер. — Як я все це донесу?

— Прийдете вдруге чи й утретє. Чому воно має потрапити до чужих рук, пане Гребер? Ви солдат і маєте на це більше права, ніж усілякі наці, що попригрівали тут місця.

"Вона каже правду, — подумав Гребер. — І Елізабет, і Йозеф, і Польман також мають на це право, і я буду справжнісіньким віслюком, якщо не візьму. Це Альфонсові ані допоможе, ані зашкодить".

Пізніше, коли Гребер був уже далеко від руїн будинку, йому спало на думку, що він, власне, лише випадково не поселився в Альфонса і не загинув разом з ним.

Йозеф відчинив.

— Так швидко! — здивувався Гребер.

— Я вас бачив. — Йозеф показав на невеличкий отвір у дверях. — Це я сам зробив. Дуже зручно.

Гребер поклав пакунок на стіл.

— Я був у церкві святої Катаріни. Причетник сказав, що ми зможемо там переночувати. Дякую вам за пораду.

— Молодий причетник?

— Ні, літній.

— Літній. Добрий. Він переодягнув мене в одяг свого помічника, дав притулок на цілий тиждень. А потім несподівано почалася облава. Я сховався в органі. Мене виказав молодий причетник. Він антисеміт. Релігійний антисеміт. Такі також трапляються. Бо ми дві тисячі років тому вбили Ісуса Христа.

Гребер розгорнув пакунок. Потім дістав з кишені банки з сардинами та

оселедцями, Йозеф мовчки дивився на все. На його обличчі нічого не поворухнулося.

— Справжній скарб, — промовив він.

— Ми його поділимо.

— Хіба у вас є щось зайве?

— Ви ж бачите. Я одержав спадщину. Від одного крайсляйтера. Хіба вам не однаково?

— Навпаки. Це навіть робить йому честь. Ви так добре знайомі з крайсляйтером, що одержуєте такі подарунки.

Гребер подивився на Йозефа.

— Так, — сказав він. — З цим знайомий. Він був добродушною і нешкідливою людиною.

Йозеф нічого не відповів.

— Гадаєте, що таких крайсляйтерів немає? — запитав Гребер.

— А ви як гадаєте?

— По-моєму, є. Люди бувають безхарактерні, боягузливі або слабодухі і тому стають співучасниками.

— І таких людей роблять крайсляйтерами?

— А чом би й ні?

Йозеф розсміявся.

— Дивно, — сказав він. — Чомусь вважається, що вбивця завжди і скрізь має бути тільки вбивцею і нічим іншим. Але ж для того, щоб коїти жахливі злочини, досить лише час від часу і лише якоюсь часткою свого єства бути вбивцею. Хіба не так?

— Так, — відповів Гребер. — Гієна завжди лишається гієною. Людина ж багатолика.

Йозеф кивнув.

— Є коменданти концтаборів з гумором і есесівці, які ставляться один до одного по-дружньому, доброзичливо. Є також підспівувачі, котрі у всьому вбачають тільки добро і не помічають жахливого зла або навіть проголошують його тимчасовим явищем, суворою необхідністю. Це люди з продажною совістю.

— І боягузи.

— І боягузи, — ввічливо підтвердив Йозеф.

Гребер помовчав.

— Я хотів би вам допомогти, — промовив він згодом.

— Яка тут може бути допомога? Я самотній. Або мене схоплять, або я протримаюсь, — сказав Йозеф так байдуже, неначе говорив про чужу людину.

— У вас немає рідні?

— Була. Брат, дві сестри, батько, дружина й дитина. Тепер їх немає. Двох убито, один помер, інших задушено газом.

Гребер утупився в нього поглядом.

— У концтаборі?

— У концтаборі, — відповів Йозеф ввічливо і спокійно. — Там чудове обладнання.

— А ви звідти втекли?

— Втік.

Гребер поглянув на Йозефа ще раз.

— Ви нас, мабуть, ненавидите? — сказав він.

Йозеф стенив плечима.

— Ненавидіти! Хто може дозволити собі таку розкіш! Ненависть робить людину необережною!

Гребер подивився у вікно, за яким на місці зруйнованого будинку здіймалася купа битої цегли. Слабке світло невеличкої гасової лампи, що горіла в кімнаті, здавалося, ще дужче потьмяніло. В кутку поблискував глобус, якого поставив туди Польман.

— Ви знов їдете на фронт? — співчутливо запитав Йозеф.

— Так. Їду воювати за те, щоб злочинці, які тут за вами полюють, іще якийсь час протрималися при владі. Можливо, вони ще встигнуть схопити вас і повісити.

Йозеф ледь кивнув, не проронивши ні слова.

— Я їду, щоб мене не розстріляли, — додав Гребер.

Йозеф нічого не відповів.

— Я їду, бо якщо я дезертирую, моїх батьків і дружину схоплять, кинуть у табір або й уб'ють.

Йозеф мовчав.

— Я їду, знаючи, що мої аргументи — це не аргументи і заразом аргументи мільйонів таких, як я. Як ви повинні нас зневажати!

— Не будьте таким марнославним, — тихо сказав Йозеф.

Гребер здивовано звів на нього очі. Він нічого не зрозумів.

— Ніхто не говорить про зневагу, — пояснив Йозеф. — Лише ви. Чому це для вас так важливо? Хіба я зневажаю Польмана? Або тих людей, які мене переховують, щоночі ризикуючи власним життям? Чи я б іще жив, якби їх не було? Який ви наївний!

Він знову несподівано усміхнувся. Це була якась примарлива усмішка, яка промайнула на його обличчі і безслідно зникла.

— Ми відійшли від теми, — сказав він. — Не треба багато говорити. І багато думати. Ще не пора. Це розслаблює. Спогади теж. Ще не настав час для всього цього. Коли загрожує небезпека, треба думати лише про те, як урятуватися. — Він показав на консерви. — Це справді допомога. Я її приймаю. Спасибі.

Він узяв банки і сховав їх за книги. Рухи його були на диво незграбні. Гребер помітив, що пальці у нього понівечені і на них немає нігтів. Йозеф завважив цей погляд.

— Невеличкий спомин про табір, — пояснив він. — Один шарфюрер по неділях любляв розважатися. Він називав це різдвяними свічками. Заганяв під нігті застругані сірники. Краще б він робив це з пальцями на ногах. Було б не так помітно. А так мене відразу ж упізнають. Не можна ж скрізь носити рукавиці.

Гребер підвівся.

— Чи допоможе вам моя стара уніформа і солдатська книжка? Якщо треба, ви зможете там усе змінити. Я скажу, що вона згоріла.

— Дякую. Не треба. Поки що я буду румуном. Це придумав і влаштував Польман. Він таке добре вміє робити. З вигляду він на такого не схожий, правда ж? Я буду румуном, членом "Залізного фронту" і прихильником партії. Адже я скидаюся на румуна. І моє каліцтво так буде легше пояснити. Постраждав від комуністів. Ви хочете забрати постіль і валізи?

Гребер збагнув, що Йозеф хоче його позбутися.

— Ви залишаєтеся тут? — запитав Гребер.

— Чому ви запитуєте?

Гребер підсунув до нього свої консерви.

— Я можу взяти ще. Я піду ще раз і принесу більше.

— Це й так багато. Я не можу мати при собі важкої ноші. А тепер мені пора. У мене більше немає часу.

— Сигарети. Я забув про сигарети. Їх там багато. Я можу принести.

Вираз Йозефового обличчя змінився. Воно стало майже ніжним.

— Сигарети, — проказав він, немовби пригадавши щирого друга. — Це інша річ. Це важливіше, ніж їжа. Я, звичайно, почекаю.

XXII

У критій галереї церкви святої Катаріни зібралося вже чимало людей. Майже всі сиділи на валізах і кошиках чи й просто серед вузлів та пакунків. Були це переважно жінки і діти. Гребер приєднався до них зі своїми речами — постіллю та валізами. Поруч сиділа стара жінка з конячим обличчям.

— Коли б нас тільки не вивезли, як біженців! — зітхнула вона. — Ходять такі чутки. Бараки, недоїдання, а селяни скупі й сердиті.

— А мені байдуже! — відповіла худорлява дівчина. — Я хочу вибратися звідси. Це краще, ніж смерть. Ми втратили все своє майно. Нехай тепер про нас потурбуються.

— Кілька днів тому проходив ешелон біженців з Рейнської області. Який у них був вигляд! Вони їхали в Мекленбург.

— Мекленбург? Там заможні селяни.

— Заможні селяни! — Жінка з конячим обличчям люто засміялася. — Вони примусять працювати на себе, доки м'ясо не відпаде від кісток. А їсти дадуть ложку баланди. Фюрер повинен про це знати!

Гребер подивився на коняче обличчя і на худу дівчину. Позад них, у кінці відкритої романської колони, було видно свіжу зелень церковного саду. Біля підніжжя кам'яних статуй цвіли нарциси. На скульптурі, що зображала бичування Ісуса Христа, сидів дрозд. Він співав.

— Вони повинні поселити нас безплатно, — заявила худа дівчина. — В тих людей, у яких усього вдосталь. Ми жертви війни.

Прийшов причетник. Це був високий тонкий чоловік з червоним гачкуватим носом і опущеними плечима. Гребер просто не міг собі уявити, що в нього вистачало сміливості переховувати людей, яких розшукувало гестапо.

Причетник впустив людей у церкву. Він давав кожному за його речі номерок, а

записки з такими самими номерами чіпляв до клунків та валіз.

— Увечері приходьте не дуже пізно, — попередив він Гребера. — У церкві мало місця.

— Мало місця?

Церква святої Катаріни була дуже велика.

— Авжеж. Адже неф використовувати для притулку заборонено. Лише приміщення під ним та бічні галереї.

— А де ж ночують ті, що запізнюються?

— В галереях, які ще вціліли. А дехто просто в церковному саду.

— Приміщення під нефом надійно захищені від бомб?

Причетник поблажливо глянув на Гребера.

— Коли будували церкву, про такі речі ще не думали. Це було в суворі середньовічні часи. — Його червононосе обличчя нічого не виражало. Він не виказував своїх почуттів жодним порухом. "Ми таки добре навчилися приховувати свої думки, — промайнуло в Гребера. — Майже кожен, хоч невеличкий, а все-таки майстер цієї справи".

Він вийшов надвір. Церква була дуже пошкоджена; одна з її веж упала, і денне світло пробивалося всередину. Широкими світлими смугами воно краяло похмуру напівтемряву. Частина вікон були вибиті. В них сиділи і цвірінькали горобці. Приміщення духовної семінарії, що стояла поруч, було зруйноване дотла. За церквою містилося бомбосховище. Гребер зайшов у нього. Це був спеціально обладнаний давній винний погріб, який раніше належав церкві. В ньому ще збереглися підставки для бочок. Повітря тут було вологе, прохолодне, духмяне. Запах вина, що панував тут віками, здавалося, долав запах страху, який залишився після нічного бомбардування. У глибині сховища на стелі з важких кам'яних плит Гребер побачив важкі ковані кільця. Він згадав, що це підземелля, перш ніж стати винним погребом, було в'язницею, де катували відьом і еретиків. Їх підвішували за руки, прив'язавши до ніг тягар, розпеченими кліщами виривали в них м'ясо, поки вони не визнавали за собою провину. А потім страчували в ім'я бога і християнської любові до ближнього. "Як мало все змінилося, — думав Гребер. — Кати з концтаборів мали чудових попередників. А син столяра з Назарета має дивовижних послідовників".

Гребер ішов по Адлерштрассе. Була шоста година вечора. Цілий день він шукав яку-небудь кімнату, але так нічого й не знайшов. Вкрай зморений, вирішив облишити пошуки. Квартал був геть розбитий. Кругом — самі руїни, руїни. Роздосадувано брів він вулицею. Раптом Гребер побачив таке, у що спершу навіть не повірив. Серед руїн стояв невеличкий триповерховий будинок. Був він старий, трохи скособочений, але зовсім цілий. Навколо ріс садок, дерева й кущі вже зеленіли, і все було неушкоджене. Це скидалося на оазис у пустелі руїн. Над парканом навколо садка зеленів бузок, і жодна штахетина не була вибита. А за кроків двадцять знову починалася пустельна, мов місячний ландшафт, місцевість. Цей невеличкий старий садок і будиночок врятувало просто якесь чудо, як то інколи трапляється під час руйнації. "Готель і ресторан Вітте"

— було написано над входними дверима.

Хвіртка стояла відчинена. Гребер зайшов у садок. Його вже не дивувало, що всі шибки у вікнах цілі. Здавалося, інакше й не може бути. Адже від відчаю завжди недалеко до чуда. Під дверима спав рудувато-білий мисливський пес. На кількох клумбах цвіли нарциси, фіалки й тюльпани. У Гребера було таке враження, ніби він усе це бачив. Він не міг пригадати коли, мабуть, дуже давно. А може, це йому тільки приснилося. Гребер переступив поріг.

Біля стойки було порожньо. На полицях стояло лише кілька склянок, жодної пляшки. На пивній бочці блищав кран, але решітка під ним була суха. Під стінами стояли три столи і стільці. Над середнім столом висіла картина— тірольський ландшафт: дівчина грала на гітарі, а над нею схилився мисливець. Жодного портрету Гітлера, і це також здивувало Гребера.

Увійшла літня жінка. Вона була одягнена у вилинялу синю кофтину з високо засуканими рукавами. Жінка не сказала: "Хайль Гітлер". Вона привіталася:

— Добрий вечір.

Від її слів і справді повіяло приємним вечором. Після напруженого дня це було побажання доброго вечора. "Так колись велося", — подумав, Гребер. Йому хотілося лише чогось випити; курява руїн викликала в нього спрагу. Але тепер він просто відчув необхідність провести тут вечір з Елізабет. Він знав, що це буде чудовий вечір — вечір поза тим похмурим колом, яке аж до самого обрію оточує зачарований садок.

— У вас можна повечеряти? — спитав Гребер.

Жінка завагалася.

— У мене є талони, — поспішив додати він. — Приємно було б поїсти у вас. Можливо, просто в саду. Це один з моїх останніх днів перед від'їздом. Моїх і моєї дружини. Я маю талони на двох. Якщо хочете, я можу навіть принести в обмін консерви.

— У нас залишився тільки суп із сочевиці. Ми, власне, більше не обслуговуємо відвідувачів.

— Сочевичний суп — це розкіш! Я його вже давно не пробував.

Жінка усміхнулася. Це була спокійна посмішка, яка з'явилася, здавалось, сама по собі.

— Якщо цього з вас досить, тоді приходьте. Ви зможете посидіти в садку, якщо забажаєте. Або тут, коли стане холодно.

— В садку. Ще добре видно. Можна прийти о восьмій?

— Для сочевичного супу це не грає ролі. Приходьте, коли вам захочеться.

З-під таблички на будинку батьків стримів конверт. Це був материн лист. Його повернули з фронту. Гребер розірвав конверт. Лист був короткий. Мати писала, що наступного ранку вони з батьком в ешелоні евакуйованих їдуть з міста, Куди їх повезуть, ще невідомо. Нехай Ернст не хвилюється. Це всього-на-всього застережний захід.

Гребер поглянув на дату. Листа було написано за тиждень до його відпустки. Про

нальоти авіації не згадувалося жодним словом. Очевидно, мати не писала про них з обережності. Вона боялася цензури. Навряд щоб будинок розбомбило напередодні їхнього від'їзду. Мабуть, це сталося раніше, а то їх не вивозили б з міста.

Він повільно склав листа і сховав у кишеню. Отже, його батьки живі. Тепер це настільки напевно, наскільки щось узагалі може бути напевно. Гребер оглянувся. Якась стіна із хвилястого скла немовби провалилася крізь землю, і Гакенштрассе стала схожою на всі інші зруйновані бомбами вулиці. Жах і муки, які витали над будинком номер вісімнадцять, безслідно зникли. Тут більше не було нічого, крім руїн і сміття, як і скрізь. Гребер глибоко зітхнув. Він не відчував радості, лише полегшення. Тягар, який постійно гнітив його, відразу наче впав з плечей. Гребер не думав про те, що до кінця відпустки він, мабуть, уже не добачиться з батьками. Не маючи довго від них ніякої звістки, він уже втратив на це надію, йому досить було вже того, що вони живі. Вони живі, й, усвідомлюючи це, Гребер почував себе вільним.

Під час останнього нальоту на вулицю впало кілька бомб. Будинок, від якого залишився був тільки фасад, розвалився зовсім. Двері з оголошеннями тепер стояли трохи далі серед руїн. Тільки-но Гребер подумав про божевільного чергового протиповітряної оборони, як раптом побачив його. Він підходив з протилежного боку вулиці.

— А, солдат, — сказав черговий. — Ви ще й досі тут?

— Авжеж. Ви також, як видно.

— Ви знайшли свого листа?

— Знайшов.

— Його принесли вчора після обіду. Тепер можна закреслити вас на дверях? Нам дуже потрібне вільне місце. Надійшло ще п'ять оголошень.

— Ще ні, — відповів Гребер. — Через кілька днів.

— Вже пора, — заявив черговий різко і суворо, немов учитель, що вичитує неслухняного учня. — Ми і так вас довго терпіли.

— А ви що, редактор цієї "газети"?

— Черговий протиповітряної оборони відповідає за все. Він забезпечує порядок. У нас тут є вдова, в якій під час останнього нальоту зникло троє дітей. Нам потрібне місце для оголошення.

— Тоді зніміть моє. Пошта мені, мабуть, і далі надходитиме в руїни навпроти.

Черговий зняв з дверей Греберову записку й простягнув її йому. Гребер хотів був її порвати. Чоловік схопив його за руку.

— Ви що, збожеволіли, солдате? Такі записки не рвуть. Так можна порвати своє щастя. Врятувала вона вас один раз, рятуватиме завжди, доки ви її зберігатимете. Ви таки справді ще новачок!

— Авжеж, — мовив Гребер, складаючи записку й ховаючи її. — І хотів би ним залишатися якомога довше. Де ви тепер живете?

— Мені довелося переїхати. Знайшов комфортабельний підвал. Винаймаю квартиру в мишей. Дуже цікаво.

Гребер придивився до чоловіка. Худорляве обличчя нічого не виражало.

— Маю намір заснувати спілку, — заявив черговий. — Для тих, чиї рідні загинули під руїнами. Треба триматися купи, а то місто для нас нічого не зробить. Кожне місце, де лежать присипані, церква повинна принаймні освятити, щоб це була свята земля. Ви розумієте?

— Так, я розумію.

— Це добре. Бо є люди, які вважають це дурницею. Ну, вам тепер уже не треба вступати в нашу спілку. Ви ж одержали цього клятого листа.

Його худе обличчя раптово скривилося. Воно прибрало виразу невимовної муки і гніву. Чоловік круто повернувся і пішов через вулицю назад.

Гребер подивився йому вслід. Потім рушив і собі. Він вирішив не розповідати Елізабет про те, що його батьки ще живі.

Вона саме переходила площу перед фабрикою. Виглядала маленькою і загубленою, В сутінках площа здавалася більшою, ніж була насправді, а низенькі будівлі довкола — ще вбогішими і безрадіснішими.

— Мені, дали відпустку, — повідомила вона, задихавшись. — Ще одну.

— На скільки?

— На три дні. На три останні дні.

Вона замовкла. Очі її потьмяніли. Потім раптом наповнилися сльозами.

— Я їм пояснила навіщо, — сказала вона. — І мені відразу дали три дні. Пізніше мені, мабуть, треба буде їх відробити, але це байдуже. Коли ти поїдеш, мені все буде байдуже. Навіть краще, що я матиму багато роботи.

Гребер нічого не відповів. Мов темний метеор, в нього раптом зринуло усвідомлення близької розлуки. Він не забував про це увесь час, як не забувають багато чого іншого, але не усвідомлюють до кінця. Досі йому здавалося, Що в них усе ще попереду. Тепер ця думка, сповнена крижаним жахом, заступила й поглинула все; вона все повила тьманим світлом і оголила, немов рентгенівський промінь, що, проникаючи крізь оболонку чарівності і привабливості життя, залишає тільки оголену схему і неминучість.

Гребер і Елізабет дивилися одне на одного. Вони відчували те саме. Вони стояли посеред безлюдної площі й дивились одне на одного, і кожне з них відчувало страждання другого. Їм здавалося, що їх підхопила буря, але вони стояли непорушно. Відчай, від якого вони весь час тікали, здавалося, нарешті наздогнав їх, і вони побачили одне одного такими, якими скоро стануть. Гребер бачив самотню Елізабет на фабриці, в бомбосховищі або в якій-небудь кімнатці, де вона його чекає, майже не сподіваючись побачити, а вона бачила, як він іде назустріч небезпеці, щоб боротися за справу, в яку більше не вірить. Їх охопив відчай, і водночас накопилася хвиля невимовної ніжності; але вони знали, що досить лише здатися на її волю, і вона їх згубить. Вони були безсилі. Вони нічим не могли собі зарадити і мусили чекати, доки все минеться.

Збігла ціла вічність, перш ніж Гребер знову зміг говорити. Він побачив, що сльози в

очах Елізабет висохли. Вона не ворушилася; сльози, здавалося, зникли самі.

— Отже, ми ще кілька днів побудемо разом, — промовив він.

Вона через силу всміхнулася:

— Так. Від завтрашнього вечора.

— Добре. Це однаково, що кілька тижнів, коли взяти до уваги, що ти була б вільна тільки ввечері.

— Авжеж.

Вони пішли далі. В порожньому віконному отворі вцілілої стіни, немов забута завіска, виднілася вечірня заграва.

— Куди ми йдемо? — спитала Елізабет. — І де ми ночуватимемо?

— В критій галереї церкви. Або в церковному саду, якщо не буде холодно. А тепер ми йдемо їсти сочевичний суп.

Із-за руїн показався ресторан Вітте. На мить Гребер навіть здивувався, що він іще на місці. Це було неймовірно, мов міраж. Вони зайшли у хвіртку.

— Що ти скажеш на це? — запитав Гребер.

— Це скидається на клаптик миру, що його не помітила війна.

— Так. І сьогодні він повинен ним і залишитися.

Клумби дуже пахли землею. Хтось уже встиг їх полити.

Мисливський пес бігав навколо будинку. Він, мабуть, добре чимось поласував і тепер облизувався.

Фрау Вітте вийшла їм назустріч. Вона була у білому фартусі.

— Сядете в саду?

— Так, — сказала Елізабет. — І я хотіла б умитися, якщо можна.

— Звичайно.

Фрау Вітте провела Елізабет у будинок, на другий поверх. Гребер пройшов повз кухню в сад. Там стояв стіл, застелений скатертиною в біло-червону клітку, і два стільці. На столі — склянки, тарілки і вкритий росою графин з водою. Гребер жадібно випив склянку води. Вона була холодна і видалася йому смачнішою, ніж вино. Сад був більший, ніж можна було подумати, дивлячись з вулиці. Він складався з невеличкого зеленого моріжка, кущів бузини та. бузку, кількох старих дерев, вкритих молодим листям.

Повернулась Елізабет.

— Як ти це знайшов?

— Випадково. Як же ще можна таке знайти?

Вона пройшла по моріжку і помацала пальцями бруньки на кущах бузку.

— Вже набубнявіли. Ще зелені й гіркі на смак, але скоро порозпукуються.

— Так, — сказав Гребер. — Вони зацвітуть. Через кілька тижнів.

Елізабет підійшла до нього. Вона пахла милом, свіжою водою і молодістю.

— Як тут чудово! Дивно, але в мене таке відчуття, немовби я тут уже була.

— Мені це також здалося, коли я побачив цей будинок уперше.

— Таке відчуття, ніби це колись уже було. Ти, я і цей садок. Так, наче бракує ще

якоїсь дрібниці, чогось останнього, щоб детально все пригадати. — Вона поклала голову йому на плече. — Але цього не станеться. Для цього завжди бракує якоїсь дрібниці. А може, ми й справді колись уже пережили все це, а тепер переживаємо ще раз.

Фрау Вітте принесла супник.

— Я хотів би одразу віддати вам талони, — сказав Гребер. — У нас їх небагато. Частина згоріла. Але цих, гадаю, вистачить.

— Мені всі не потрібні, — пояснила фрау Вітте. — Сочевиця ще з довоєнних часів. Кілька штук треба на ковбасу. Решту я потім принесу вам назад. Хочете щось випити? Є кілька пляшок пива.

— Чудово! Пиво — це саме те, про що ми мріяли!

Вечірня заграва згасала просто на очах. Заспівав дрозд. Гребер згадав, що вже чув дрозда вранці. Він сидів у церкві на статуї, що зображала хресний хід. З того часу сталося чимало подій.

Гребер зняв кришку супника.

— Ковбаса. Справжня свиняча ковбаса. І сочевиця, зварена круто. Не їжа, а мрія!

Він наповнив тарілки, й на мить йому здалося, що має дім, дружину, садок, стіл, їжу, безпеку, а кругом панує мир.

— Елізабет, — сказав він, — якби тобі запропонували десять років жити ось так, як тепер, — серед руїн, в цьому саду, разом зі мною, ти б згодилася?

— Одразу ж! І навіть довше.

— Я теж.

Фрау Вітте принесла пиво. Гребер повідкупорював пляшки і наповнив склянки. Вони випили. Пиво було холодне й смачне. Вони взялися за суп. Їли повільно, спокійно і поглядали одне на одного.

Стемніло. Промінь прожектора перетнув небо, уткнувся в хмари і поповз далі. Дрозд замовк. Упала ніч.

Прийшла фрау Вітте, щоб долити супу.

— Ви мало з'їли, — сказала вона. — Молоді люди мають добре їсти.

— Ми з'їли, скільки могли. Супник майже порожній.

— Я принесу вам ще трохи салату. І шматок сиру.

Зійшов місяць.

— Тепер ми маємо все, — мовила Елізабет. — Місяць, сад, ми повечеряли, і в нас ще цілий вечір. Це так чудово, що навіть не можна про це не говорити.

— Так люди жили раніше. І не вбачали в цьому нічого особливого.

Вона кивнула і озирнулася навколо.

— Руїн звідси зовсім не видно. Їх не видно за садом. Деревя все заступають. Подумати тільки: на світі є цілі країни, де все виглядає саме так!

— Після війни ми туди поїдемо. Побачимо незруйновані міста, вечорами вони будуть залиті морем світла, й ніхто не боїтиметься бомб. Ми гулятимемо попід осяяними вітринами, і навколо буде так світло, що ми, нарешті, ввечері бачитимемо

одне одного так, як удень.

— А нас туди пустять?

— Як туристів? А чому б і ні? В Швейцарію?

— Для цього потрібні швейцарські франки. Де ми їх дістанемо?

— Візьмемо з собою фотоапарати і там їх продамо. Грошей вистачить нам на кілька тижнів.

Елізабет засміялася:

— Або коштовності чи шуби, яких у нас немає!

Прийшла фрау Вітте з салатом і сиром.

— Вам тут подобається?

— Так, дуже. Можна нам ще трохи посидіти?

— Скільки забажаєте. Я принесу вам ще кави. Звичайно, ячмінної.

— Ще й кава! Сьогодні ми живемо, мов князі,— сказав Гребер.

Елізабет знову розсміялася.

— Мов князі, ми жили спочатку. Їли гусячу печінку, ікру й пили пфальцське вино. Тепер ми живемо, як люди... Так, як мріємо жити потім. Хіба це не прекрасно — жити?!

— Так, Елізабет.

Гребер поглянув на неї. Коли вона повернулася з фабрики, то мала стомлений вигляд. Тепер Елізабет відпочила. Так з нею траплялося завжди; для цього їй потрібно було не багато.

— Це буде чудово — жити! — сказала вона. — Ми так мало жили. Мало бачили. Все ще попереду. Те, що для інших людей звичайна річ, для нас буде справжньою романтикою. Повітря, яке не пахне згарищами. Або вечеря без талонів. Крамниці, в яких можна буде купити все, що забажається. Міста без руїн. Можливість розмовляти, не озираючись довкола. Ніякого страху! Це триватиме ще довго, але страх поступово зникатиме, і навіть коли він іноді й появлятиметься, то буде щастям, бо люди знатимуть, що їм уже немає чого боятися! Ти в це віриш?

— Так, — мовив Гребер через силу. — Так, Елізабет. Якщо все це буде справді отак, то нас чекає ще багато щастя.

Вони сиділи допізна. Гребер заплатив за вечерю, і фрау Вітте пішла спати. Вони залишилися вдвох.

Місяць піднявся вище. Нічний запах землі і молодого листя ставав дедалі сильнішим і, оскільки вітру не було, на якийсь час забив запах куряви і сміття, що висів над містом. В кущах щось зашаруділо. Кіт полював на пацюків. Пацюків стало більше, ніж раніше; під руїнами вони знаходили вдосталь їжі.

Гребер з Елізабет пішли об одинадцятій годині. У них було таке враження, ніби вони покидають якийсь казковий острів.

— Ви запізналися, — сказав їм причетник. — Всі місця зайняті.

Це був інший причетник. Він виглядав молодо, був ретельно поголений, сповнений почуття власної гідності. Мабуть, це він виказав Йозефа.

— А чи не можна нам переночувати в церковному саду?

— В церковному саду скрізь, де є тенти, вже повно людей. Чому б вам не піти в бюро допомоги тим, хто постраждав від бомбардування?

О дванадцятій годині ночі таке запитання було ідіотське.

— Ми покладаємося більше на бога, — відповів Гребер.

Причетник пильно подивився на нього.

— Якщо ви залишитеся тут, вам доведеться спати просто неба.

— Це байдуже.

— Ви одружені?

— Так. А що?

— Це дім господній. Неодружені не можуть ночувати тут разом. В критій галереї ми маємо відділення окремо для чоловіків і для жінок.

— Навіть коли вони одружені?

— Навіть коли одружені. Галерея належить церкві. Тут не місце для плотських насолод. Ви обоє не схожі на одружених.

Гребер дістав своє свідоцтво про шлюб. Причетник надів нікельовані окуляри і при світлі лампадки став читати папір.

— Зовсім недавно, — сказав потім.

— З приводу цього в катехізисі немає ніяких застережень.

— А чи зареєстровано ваш шлюб і в церкві?

— Послухайте, ви, — сказав Гребер. — Ми стомилися. Моя дружина цілий день важко працювала. Ми йдемо ночувати в церковний сад. Якщо ви маєте щось проти, спробуйте нас вигнати звідси. Але візьміть з собою якомога більше людей. Зробити це буде не просто.

Раптом біля них з'явився священник. Він підійшов зовсім нечутно.

— Що тут таке?

Причетник заходився пояснювати. Священник обірвав його.

— Не вдавайте із себе господа бога, Бемере! Досить і того, що людям доводиться тут ночувати. — Він обернувся до Гребера — Якщо завтра ви не знайдете собі житла, приходьте до дев'ятої вечора в паперть номер сім. Пастор Бідендік. Моя економка вас де-небудь влаштує.

— Широ дякуємо.

Бідендік кивнув і пішов далі.

— Швидше, ви, унтер-офіцер божий! — звернувся Гребер до причетника. — Майор дав вам наказ. Ви мусите його виконувати. Церква — це єдина диктатура, що пережила віки. Як пройти в сад?

Причетник провів їх через ризницю. У темряві виблискував церковний одяг. Потім показалися двері і вхід до церковного саду.

— Ви ще не подумайте влаштуватися на могилах соборних каноніків, — пробурчав Бемер. — Залишайтеся з того боку, біля галереї. Спати разом теж не можна. Тільки поряд. Постеліться нарізно. Роздягатися заборонено.

— І роззуватися теж?

— Роззуватися можна.

Вони увійшли. В саду розлягалось багатоголосе хропіння. Гребер розіслав на траві свій плащ-намет і ковдри. Подивився на Елізабет. Вона посміхнулася.

— Ти чого смієшся? — спитав він.

— Я сміюся з причетника. І з тебе.

— Ну, добре. — Гребер поставив валізи під стіною і поклав ранець замість подушки. Раптом серед рівномірного хропіння пролунав жіночий крик.

— Ні! Ні! О-о! — Крик перейшов у хрипле бурмотіння.

— Тихше! — гримнув хтось.

Жінка знову закричала.

— Тихше! Сто чортів! — заволав уже голосніше хтось інший. Крик змовк, немов захлинувся.

— Що то значить панівна нація! — сказав Гребер. — Навіть уві сні ми виконуємо кожний наказ.

Нарешті вони лягли. Біля стіни майже нікого більше не було. Лише в обох кутках щось темніло, там також спали люди. Місяць піднявся над зруйнованою вежею церкви. Він лив своє бліде світло на старі могили соборних каноніків. Деякі могили позападали. Це не від бомб домовини згнили і попровалювались. Посеред саду, між кущами троянд, бовванів великий хрест. Уздовж алеї стояли кам'яні скульптури, що зображали хресний хід. Елізабет і Гребер лежали поміж "Бичуванням" і "Покладанням тернового вінця". Далі, в другому ряду, біліла колонада і арки галереї, відкритої в бік саду.

— Йди до мене, — шепнув Гребер. — До дідька розпорядження цього причетника-аскета!

XXIII

Ластівки кружляли навколо розбитої вежі. Вранішнє сонце виблискувало на рваних краях покрівлі. Гребер дістав спиртівку. Він не знав, чи можна тут варити, а тому вирішив учинити за давнім солдатським правилом: роби, доки тобі не встигли заборонити. Він узяв казанок і пішов шукати кран з водою. Знайшов його за скульптурою, що зображала сцену розп'яття. Поруч спав якийсь чоловік з роззявленим ротом і рудою щетиною. У нього не було однієї ноги. Протез він зняв і поклав біля себе. Нікельовані частини поблискували у вранішньому світлі, немов якийсь механізм. Гребер зазирнув через відкриту колонаду в галерею. Причетник сказав правду: чоловіки й жінки спали нарізно. З південного боку спали самі жінки.

Коли Гребер повернувся, Елізабет уже прокинулась. Вона виспалася, мала свіжий вигляд і не була схожа на тих блідих людей, яких він бачив у галереї.

— Я знаю, де можна вмитися, — сказав він. — Підеш туди, поки там не зчинилася метушня. В богадільнях мало санітарних вигод. Ходімо, я покажу тобі ванну кімнату каноніків.

Елізабет засміялася.

— Краще сиди тут і стережи каву, а то вона вмить зникне. Я вже знайду ванну сама. Як туди пройти?

Він описав дорогу, Елізабет пішла через сад. Вона спала так спокійно, що її сукня майже не пом'ялась. Гребер дивився їй услід. Він раптом полюбив її ще більше.

— Ага, то ви варите їжу в саду господнім? — Благочестивий причетник підкрався у повстяних капцях. — І саме під скульптурою покладання мученицького тернового вінка!

— Де тут у вас вінок радості? Я можу перейти туди.

— Тут скрізь свята земля. Хіба ви не бачите, що там поховані каноніки!

— Мені вже не раз доводилося сидіти на цвинтарях; і варити страву на могилах, — спокійно відповів Гребер. — Але скажіть, куди ж нам подітися? Тут є де-небудь їдальня чи польова кухня?

— Їдальня?! — Причетник прожував це слово, немов гнилий фрукт. — Тут?!

— Це було б непогано.

— Можливо, для такого безбожника, як ви. На щастя, є люди, які думають інакше. Харчівня на землі Ісуса Христа! Яке святотацтво!

— Не бачу ніякого святотацтва. Ісус Христос кількома хлібинами і рибинами нагодував тисячі людей, це вам не завадило б знати. Але він, напевно, не був такою чванькуватою вороною, як ви. А тепер згиньте з-перед очей! Тепер війна, чи це, може, для вас новина?

— Я повідомлю пасторові Бідендіку про те, що ви опоганили святе місце!

— Зробіть ласку! Він вас викине геть, ви, нікчемний блюдолиз!

Причетник пішов у своїх повстяних капцях геть, сповнений величі й гніву. Гребер розірвав пакет з кавою, що дістався йому у спадщину від Біндінга, й понюхав. Справжня кава! — Він заварив її. Запах ураз привернув увагу. З-за могили з'явилася кудлата голова й принюхалась. Потім чоловік чхнув, устав і підійшов ближче.

— Ви мене не пригостили б?

— Забирайся геть, — відповів Гребер. — Тут дім божий; тут не дають, а лише беруть!

Повернулась Елізабет. Вона йшла легкою і невимушеною ходою, немовби прогулюючись.

— Звідки в тебе кава? — спитала вона.

— Від Біндінга. Треба її скоріше випити, а то всі мешканці галереї накинуться на нас.

Сонце вигравало на картинах, що зображували муки Христові. Перед скульптурою "Бичування" зацвів кущик фіалок. Гребер дістав із ранця хліб і масло. Він різав хліб кишеньковим ножом і намазував його маслом.

— Масло справжнє, — мовила Елізабет. — Теж від Біндінга?

— Все від нього. Дивно: він робив мені лише добро, а я не міг його терпіти.

— Можливо, він саме тому і робив тобі добро. Таке буває.

Елізабет сіла біля Гребера на ранець.

— Коли мені було сім років, я мріяла про таке, життя, як тут.

— А я мріяв стати пекарем.

Вона засміялася:

— А став інтендантом! І непоганим. Котра година?

— Я все зберу і проведу тебе до фабрики.

— Ні, Давай краще посидимо тут проти сонечка, поки можна. Складати речі і здавати їх — це забере до біса часу, бо доведеться стояти в черзі. Галерея вже переповнена людьми. Зробиш це після того, як я піду.

— Гаразд. Як ти гадаєш, тут можна курити?

— Ні. Але ж тебе це все одно не обходить.

— Авжеж. Давай робити все, що нам забажається, доки нас не виженуть. Це триватиме недовго. Сьогодні я спробую підшукати яке-небудь місце, де ми могли б спати без одягу. До пастора Бідендіка ми не підемо ні в якому разі, правда ж?

— Ні. Краще вже повернутися до Польмана.

Сонце підбилося вище. Воно освітило портик, і тіні від колон упали на стіни галереї. Люди снували сюди-туди, немов в'язні у тюрмі, зведених зі світла та тіней. Діти плакали. Одноногий, що спав у кутку, саду, прилаштував протез і натягнув на нього штанину. Гребер заховав хліб, масло й каву.

— За десять хвилин восьма, — сказав він. — Тобі пора. Я проведу тебе до фабрики, Елізабет. Якщо станеться щось непередбачене, у нас із тобою є два місця зустрічі: перше — сад фрау Вітте, друге — тут.

— Гаразд. — Елізабет підвелася. — Це останній раз я йду на цілий день.

— Зате сьогодні увечері ми сидітимемо довго-довго, годинами. І надолужимо втрачений день.

Вона поцілувала його і швидко пішла. Гребер почув чийсь сміх. Він роздратовано озирнувся. Між колонами стояла молода жінка. Перед нею на підмурку стояв хлопчик, він обома руками, вчепився в її коси, і вона сміялася разом з ним. Гребера й Елізабет вона навіть не помітила. Він зібрав речі; потім пішов вимити казанок. Одноногий рушив за ним. Його протез рипів і гримів.

— Гей, друже!

Гребер зупинився.

— Це не ви варили каву? — спитав одноногий.

— Так. Ми вже її випили.

— Ясно. — У чоловіка були великі голубі очі. — Я щодо заварки. Якщо ви збираєтеся її вилити, то краще віддайте мені. Можна заварити ще раз.

— Авжеж, звичайно.

Гребер вишкріб гущу, Потім забрав свої речі і відніс туди, де їх приймали на зберігання. Він чекав сутички із святим причетником. Але замість нього там господарював уже, інший, червононосий. Від нього несло церковним вином, і він мовчав.

Двірник сидів на підвіконні своєї квартири у напівспаленому будинку. Побачивши Гребера, він помахав рукою. Гребер зайшов.

— Нам немає листів?

— Є. Вашій дружині. Листа адресовано ще на ім'я фрейлейн Крузе. Але ж це байдуже, правда ж?

— Звичайно.

Гребер узяв листа. Він помітив, що сторож якось дивно дивиться на нього. Потім глянув на лист і похолов. Лист був із гестапо. Він покрутив конверта в руках. Він був заклеєний так, ніби його вже розпечатували.

— Коли надійшов лист? — спитав Гребер.

— Вчора ввечері.

Гребер почав роздивлятися конверт. Він був певен, що двірник листа прочитав. Тому він розірвав конверт і дістав складений папірець. Це була повістка Елізабет з'явитися в гестапо о пів на дванадцятю. Гребер поглянув на годинника. Була майже десята.

— Добре, — сказав він. — Нарешті! Я цього давно чекав! — Він заховав листа. — Є ще щось?

— Хіба цього мало? — перепитав двірник, зацікавлено дивлячись на Гребера.

Той засміявся.

— Ви не знаєте, де можна знайти квартиру?

— Ні. Хіба вона вам ще потрібна?

— Мені не потрібна. Але моїй дружині — так.

— Он що?! — мовив двірник із сумнівом у голосі.

— Атож. Я добре заплачу.

— Он що, — ще раз повторив двірник.

Гребер пішов. Він відчував, що чоловік дивиться з вікна йому вслід. Він став, удаючи, що зацікавлено розглядає побиті дахи. Потім, не поспішаючи, рушив далі.

Завернувши за ріг, Гребер покwapно дістав листа. Це був звичайний бланк, з якого годі було про щось довідатись. Навіть замість підпису стояв штамп. Лише прізвище Елізабет і дата були вписані на друкарській машинці, в якій літера "А" була трохи вище.

Гребер почав пильно роздивлятися повістку. Це був клаптик сірого, дешевого паперу. Але цей прямокутник раптом заступив йому весь світ. Від нього віяло якоюсь невловимою загрозою. Він пахнув смертю.

Гребер опинився біля церкви святої Катаріни, сам не знаючи як.

— Ернсте, — прошепотів хтось позад нього.

Гребер обернувся. Це був Йозеф. Він був одягнений у якусь шинель і, не звертаючи більше на Гребера уваги, зайшов у церкву. Гребер оглянувся на всі боки і через хвилину рушив слідом за ним. Йозеф стояв навколішки перед порожньою лавою біля ризниці. Він зробив застережливий рух, Гребер дійшов до вівтаря, озирнувся, вернувся назад і став навколішки поряд з Йозефом.

— Польмана заарештовано, — прошепотів Йозеф.

— Що?!

— Заарештовано. Гестапо забрало його сьогодні вранці.

Гребер на мить замислився над тим, чи не має арешт Польмана чогось спільного з

листом Елізабет. Він мовчки дивився на Йозефа.

— Отже, Польмана теж, — проказав він нарешті.

Йозеф ураз звів на нього очі.

— А ще кого?

— Моя дружина одержала повістку з гестапо.

— На коли?

— На сьогодні. На одинадцяту тридцять.

— Повістка при вас?

— Так. Ось вона.

Гребер простягнув Йозефу конверт.

— Як це сталося з Польманом? — запитав він.

— Не знаю. Мене там не було. Коли я прийшов, то по каменю, який лежав не так, як завжди, збагнув, що сталося. Коли Польмана забирали, він відсунув камінь вбік. Це був наш умовний знак. Через годину я побачив, як у машину вантажать його книжки.

— Там було щось таке, що могло б його скомпрометувати?

— Не думаю. Все небезпечно закопано в іншому місці. Навіть консерви.

Гребер кинув погляд на папір у руках Йозефа.

— А я саме збирався зайти до нього, — сказав він. — Хотів порадитись, що нам робити.

— Саме тому я сюди й прийшов. Немає ніякого сумніву, що в його квартирі гестапо влаштувало засідку.

Йозеф повернув Греберові повістку.

— Що ви думаєте робити?

— Не знаю. Листа я одержав щойно. А що ви зробили б на моєму місці?

— Утік би, — відповів, не вагаючись, Йозеф.

Гребер дивився у напівтемряву, де виблискував вівтар.

— Я спершу піду туди сам і спитаю, чого вони хочуть, — промовив він.

— Вам ніхто нічого не скаже, якщо їм потрібна ваша дружина.

Гребер відчув, як за плечима в нього пройшов холод. Але Йозеф говорив діловито, більш нічого.

— Якби їм потрібна була моя дружина, вони її просто заарештували б, як Польмана. Тут щось не те. Тому я й хочу піти туди сам. Можливо, немає нічого особливого, — сказав Гребер невпевнено. — І втеча буде помилкою.

— Ваша дружина єврейка?

— Ні.

— Тоді інша справа. Євреї в будь-якому випадку змушені рятуватися втечею. А чи не можна сказати, що ваша дружина кудись поїхала?

— Ні. Вона відбуває трудову повинність. Це не важко з'ясувати.

Йозеф задумався.

— Можливо, її й не збираються заарештовувати. Ви маєте рацію, вони могли б зробити це відразу. А ви не здогадуєтесь, чому її викликають?

— Її батько в концтаборі. Хто-небудь із сусідів міг написати доноса. А може, на неї звернули увагу після одруження зі мною.

Йозеф знов задумався.

— Знищіть усе, що має хоч якесь відношення до її батька. Листи, щоденники тощо. А потім підіть туди. Але без неї. Адже саме це ви хотіли зробити, чи не так?

— Так. Я скажу, що лист надійшов сьогодні, а дружина на фабриці, і я не зміг з нею побачитись.

— Це буде найкраще. Спробуйте розвідати, в чому справа. Вам нічого не загрожує. На вас усе одно чекає фронт. Затримувати вас вони не стануть. Якщо для дружини потрібне буде сховище, я вам дам адресу. Але спершу підіть туди. Я пробуду тут до вечора. — Йозеф на якусь мить завагався. — У сповідальні пастора Бідендіка. Там, де висить табличка з написом "Вийшов". Це мені дає можливість кілька годин поспати.

Гребер підвівся. Після прохолодної напівтемряви церкви денне світло так осліпило його на порозі, що йому здалося, ніби воно також на службі в гестапо. Він повільно пішов вулицею. У нього було таке враження, неначе він рухається під скляним ковпаком. Навколо все раптом стало чужим і недосяжним. Жінка з дитиною на руках тепер уявлялася йому втіленням особистої безпеки і викликала в нього болісну заздрість. Чоловік, що сидів на лаві і читав газету, став уособленням недосяжної безтурботності; а кілька перехожих, що розмовляли й сміялися, справляли враження істот з якогось іншого, раптово знищеного світу. Тільки над ним висіла тінь тривоги, що відділяла його від інших, наче він — прокажений.

Гребер зайшов у приміщення гестапо й показав повістку. Есесівець направив його коридором, у бічний флігель. В коридорах тхнуло залежаними паперами, непровітряними кабінетами і казармою. Він мусив чекати в якійсь кімнаті, де вже сиділо троє людей. Один чоловік стояв біля вікна, що виходило в двір. Він тримав руки за спиною і грав правою рукою на пальцях лівої, немов на піаніно. Двоє інших сиділи на стільцях непорушно, дивлячись перед себе. Один з них був лисий і мав заячу губу, яку він весь час затуляв долонею; другий, з гітлерівськими вусиками, був блідий як смерть. Всі троє кинули швидкі погляди на Гребера, коли той увійшов, і відразу ж повідводили очі.

Увійшов есесівець в окулярах. Всі миттю повставали. Гребер стояв найближче до дверей.

— А вам що тут треба? — запитав есесівець трохи здивовано. — Солдати, як правило, підлягають військовим судам.

Гребер показав повістку. Есесівець прочитав її.

— Але ж це не ви. Тут стоїть фрейлейн Крузе...

— Це моя дружина. Ми одружилися кілька днів тому. Вона працює на державному підприємстві. Я гадав, що зможу прийти замість неї.

Гребер дістав свідоцтво про шлюб; він завбачливо взяв його з собою. Есесівець нерішуче покрутив пальцем у себе в вусі.

— Ну, зрештою, як хочете. Кімната сімдесят два, в підвалі.

Він повернув Греберові папери. "Підвал", — подумав Гребер. Це був той підвал, який у всіх чутках про гестапо мав найстрашніший вигляд.

Він пішов сходами вниз. Двоє чоловіків, що підіймалися назустріч, із заздрістю подивилися на нього. Вони подумали, що він уже повертається на волю, тоді як у них все ще було попереду.

Кімната сімдесят два виявилася просторим приміщенням зі стелажми: частину його було відгороджено для кабінету. Якийсь службовець із виразом нудьги на обличчі взяв у Гребера повістку. Гребер пояснив йому, чому прийшов замість дружини, і показав свої документи.

Службовець кивнув.

— Ви можете розписатися за вашу дружину?

— Звичайно.

Службовець посунув через стіл два якихось папери.

— Розпишіться ось тут. Унизу зазначте: чоловік Елізабет Крузе. Поставте дату і вкажіть, де зареєстровано ваш шлюб. Другий папір можете взяти з собою.

Гребер розписувався повільно. Він не хотів показувати, що читає папір, але й не хотів підписувати його наосліп. Службовець тим часом щось шукав на полицях.

— Чорт забирай, де ж прах? — закричав він нарешті.— Гольтмане, ви знову все поперекидали тут догори дном! Принесіть пакет Крузе.

За перегородкою хтось пробурмотів. Гребер побачив, що розписався в одержанні праху ув'язненого Бернгарда Крузе. З другого паперу він довідався, що Бернгард Крузе помер від сердечної слабості.

З-за перегородки з'явився службовець. Він ніс коробку з-під сигар, загорнуту в невеличкий клаптик бурого пакувального паперу і перев'язану, шпагатом. Збоку на коробці ще виднівся напис "Кларо", а також рештки барвистої етикетки — індієць з люлькою в зубах і золотисто-чорним гербовим щитом у руках.

— Ось прах, — мовив чиновник і подивився на Гребера сонними очима. — Вам, як солдату, очевидно, не варто нагадувати про те, що в такому випадку треба суворо мовчати. Ніяких повідомлень про смерть — ані в газетах, ані в листах. Ніякої похоронної відправи. Мовчати. Зрозуміло?

— Так.

Гребер узяв коробку з-під сигар і вийшов.

Він відразу вирішив нічого не казати Елізабет, Він повинен зробити все, щоб вона якомога довше нічого не знала. Тут усе ясно; гестапо вдруге не стане викликати. Поки що досить і того, що йому доведеться залишити її саму. Сказати їй про батькову смерть було б щодо неї надто жорстоко.

Він повільно рушив у напрямку церкви святої Катаріни. Вулиці раптом знову сповнилися життям. Загроза минула. Вона перетворилася в смерть. Але це була чужа смерть. А до чужої смерті він звик. Він знав батька Елізабет лише в дитинстві.

Гребер ніс коробку з-під сигар під пахвою. Очевидно, в ній були останки зовсім не Крузе. Гольтман міг усе легко переплутати, та й узагалі, навряд чи в концтаборі

ставляться до таких дрібниць серйозно. При масових спаленнях це просто неможливо. Якийсь кочегар згріб докупи кілька жмень попелу, запакував, оце і все. Гребер не міг збагнути, навіщо таке взагалі робиться. Це було поєднання варварства і бюрократії, яка надавала варварству ще більшої жорстокості.

Він міркував, що йому робити з прахом. Можна було закопати його серед руїн, для цього можливостей досить. Він міг також спробувати поховати його на якому-небудь кладовищі, але тоді довелося б брати дозвіл та урну і Елізабет про все довідалася б.

Гребер зайшов у церкву. Перед сповідальнею пастора Бідендіка зупинився. Табличка "Вийшов" була на місці. Він відслонив зелену запону. На нього дивився Йозеф. Він не спав і сидів так, що міг ударити того, хто зайшов, ногою в живіт і зразу ж кинутися тікати. Гребер пройшов повз нього до лави біля ризниці. Через хвилину з'явився Йозеф. Гребер показав йому коробку з-під сигар.

— Викликали через це. Прах її батька.

— І більше нічого?

— Досить і цього, Ви нічого нового не довідалися про Польмана?

— Ні.

Обидва дивилися на пакунок.

— Коробка з-під сигар, — сказав Йозеф. — Здебільшого вони використовують старі картонні коробки, бляшанки або паперові кульки. Коробка з-під сигар — це вже майже урна. — Де ви думаєте її залишити? Тут у церкві?

Гребер похитав головою. Він уже знав, де залишить прах.

— У церковному саду, — відповів він. — Адже ж це теж такий собі цвинтар.

Йозеф кивнув.

— Я можу для вас ще щось зробити? — запитав Гребер.

— Ви можете вийти крізь бічні двері і поглянути, чи немає на вулиці чогось підозрілого. Мені час іти звідси; причетник-антисеміт приходить о першій годині. Якщо через п'ять хвилин ви не повернетесь, я знатиму, що на вулиці все в порядку.

— Гарзд.

Гребер стояв на осонні. По хвилі з дверей з'явився Йозеф. Пройшовши біля самого Гребера, він кинув йому півголосом:

— Усього найкращого!

Гребер рушив назад. Церковний сад у цю пору був безлюдний. Над кущем, облитим дрібненькими білими квіточками, пурхали два жовтих метелики з червоними цятками на крильцях. Кущ ріс біля могили члена капітула Алоїза Блюмера. Гребер підійшов ближче. Три могили позападали, а могила Блюмера просіла так, що під дерном утворилася ніби дірка. Це було підходяще місце.

Гребер написав на клаптику паперу, що це прах в'язня концтабору, католика. Він зробив це на той випадок, якщо коробку з-під сигар хтось знайде. Записку він сховав під бурий папір, потім багнетом вирізав шматок дерну і обережно розширив ямку, щоб туди вмістилася коробка. Зробити це було не важко. Викопаною землею він знову засипав ямку і поклав зверху дерен. Бернгард Крузе, якщо це був він, таким чином

дістав місце в святій землі, у ногах високого церковного сановника.

Гребер вернувся назад і сів на підмурок галереї. Від сонця каміння нагрілося. "Мабуть, це святотацтво, — думав Гребер. — А може, й надмірна сентиментальність. Бернгард Крузе був католик, а спалювати католиків заборонено. Але в даному випадку, з огляду на виняткові обставини, церква повинна заплющити на це очі. А якщо там, у коробці, прах зовсім не Крузе, а багатьох жертв, можливо, навіть протестантів і правовірних євреїв, то й тоді все гаразд. Ані Іегова, ані боги протестантів чи католиків, очевидно, не матимуть нічого проти".

Він поглянув на могилу, в яку поклав коробку з-під сигар, немов зозуля яйце в чуже гніздо. Досі Гребер не відчував докорів сумління; але тепер, коли все було позаду, на душі йому стало невимовно гірко. Це було щось більше, ніж роздуми про мертвих. Це були роздуми про Польмана, Йозефа і всі ті жахи, які йому довелося побачити, а також про війну і навіть свою власну долю.

Гребер підвівся. В Парижі він бачив могилу Невідомого солдата, доглянуту, під тріумфальною аркою, на якій було зображено найбільші битви Франції. І йому здалося, що цей запалий клаптик дерну на могилі члена капітула Блюмера і коробка з-під сигар під ним чимось нагадують ту могилу, а може, навіть щось більше, хоча навколо й немає райдужного ореолу слави та битв.

— Де ми сьогодні ночуватимемо? — запитала Елізабет. — У церкві?

— Ні. Сталося чудо. Я був у фрау Вітте. В неї є вільна кімната. Її донька кілька днів тому виїхала в село. Перебудемо там, а після мого від'їзду ти зможеш там залишитися. Я вже переніс туди всі наші речі. З твоєю відпусткою все гаразд?

— Так. Мені вже не треба йти на фабрику. А тобі чекати на мене.

— Слава богу! Отже, сьогодні ввечері у нас свято. Цілу ніч ми будемо гуляти, а потім до полудня спатимемо.

— Авжеж. Сидітимемо в саду, аж поки зійдуть зорі. А тепер я швиденько збігаю і куплю собі капелюшок. Сьогодні такий день!

— Навіщо тобі капелюшок? Ти хочеш одягнути його сьогодні в саду?

Елізабет засміялася.

— Може, й так. Але це не так важливо. Важливо те, що я його куплю. Це символічно. Капелюшок — немовби прапор. Його купують щасливі або нещасливі люди. Ти цього не розумієш, еге ж?

— Ні. Але все одно давай купимо. Відсвяткуємо цим твоє звільнення. Це важливіше, ніж вечеря. Крамниці ще відчинені? А тобі не треба для цього талонів на одяг?

— Я їх маю. І знаю, де продаються капелюшки.

— Добре. Купимо капелюшка до золотистої сукні.

— До неї капелюшок не потрібен. Це вечірня сукня. Ми просто купимо якого-небудь капелюшка. Це конче потрібно. Отже, з фабрикою покінчено.

Половина вітрини в крамниці вціліла. Друга половина була забита дошками. Вони зазирали всередину. Там лежало два капелюшки. Один був прикрашений паперовими квітами, другий — барвистим пір'ям. Гребер розгублено дивився на капелюшки, — він

просто не міг собі уявити Елізабет в жодному з них. Потім він помітив, що сива жінка саме збирається замикати двері.

— Ходімо! — поквапив він Елізабет.

Власниця крамниці провела їх у задню кімнату, вікна якої були запнуті шторами. Жінка відразу ж почала з Елізабет розмову, з якої Гребер нічого не розумів. Він сів на розхитаний, покритий золотистою фарбою стілець біля дверей. Жінка увімкнула перед дзеркалом лампочку, заходилася діставати з коробок капелюшки до всіляких тканин. Сіра крамничка раптом обернулася на зачаровану печеру. Голубі, червоні, рожеві і білі капелюшки спалахували у світлі, і складалося враження, ніби тут приміряють корони перед якимось таємничим святом. Елізабет походжала сюди-туди в яскравому світлі перед дзеркалом. Здавалося, вона щойно зійшла з картини, і зараз позад неї зступиться морок, в якому потоне вся кімната. Гребер сидів тихо і спостерігав цю сцену, яка після всього, що відбулося вдень, здавалася йому нереальною. Він уперше бачив Елізабет такою безпосередньою, незалежною від обставин, захопленою собою і своїми пустощами, сповненою ніжності й світла, серйозною і зосередженою, мов амазонка, що вибирає зброю. Гребер чув тиху розмову двох жінок, не дослуховуючись до неї, вона нагадувала йому дзюрчання струмка, він бачив Елізабет у світлі, яке, здавалося, випромінювала вона сама, й любив її, прагнув її і забув про все на світі, охоплений почуттям щастя, за яким стояла примарна тінь втрати, ще більше підкреслюючи це щастя, роблячи його ще світлішим, таким дорогим і короточасним, як відблиски на парчі й шовку.

— Я хочу беретика, — сказала Елізабет. — Звичайного беретика з золотистої тканини, який щільно облягав би голову.

XIV

Зорі зазирали у вікно. Дикий виноград обвивав його невеликий прямокутник, а кілька лоз розгойдувались на вітрі, немов чорні маятники німих годинників.

— Я плачу не по-справжньому, — сказала Елізабет. — І коли я плачу, ти про це не думай. То не я, то щось у мені проситься назовні. Буває, що в людини нічого не лишається, крім сліз. Але це не смуток. Я щаслива.

Вона лежала у нього на руці, поклавши голову йому на плече. Широке ліжко було зі старого й темного горіхового дерева. Спинки високі, гнуті. В кутку стояв горіховий комод, а біля вікна — стіл і два стільці. На стіні висіла скляна коробка, в якій лежав вицвілий весільний вінок із паперових мирт, і дзеркало; в ньому відбивалася темна виноградна лоза і тьмяне, хистке світло, що падало з вулиці.

— Я щаслива, — знов проказала Елізабет. — За ці тижні сталося стільки подій, що я навіть не можу всіх їх сприйняти. Просто не можу. Мені це не вдається. Ти повинен сьогодні мати зі мною терпіння.

— Я хотів би вивезти тебе з міста куди-небудь у село.

— Мені однаково, де я буду, коли ти поїдеш.

— Це зовсім не однаково. Сіл не бомбардують.

— Але ж коли-небудь нас перестануть бомбардувати. Від міста вже майже нічого не

залишилося. Поки що я не можу виїхати, я мушу працювати на фабриці. Я дуже рада, що маю тепер цю чарівну кімнату. Кімнату і фрау Вітте.

Елізабет дихала вже спокійніше.

— Зараз я візьму себе в руки, — сказала вона. — Не подумай, що я істеричка. Я щаслива. Але моє щастя якесь непевне. Воно не схоже на одноманітне коров'яче щастя.

— Коров'яче щастя, — повторив Гребер. — Кому воно потрібне?

— Не знаю. Але гадаю, що могла б досить довго витримати його.

— Я теж. Тільки я не хотів зізнаватись, все одно у нас його поки що не буде.

— Десять років надійного, гарного, одноманітного міщанського щастя... Мені здається, для нього й цілого життя було б замало.

Гребер засміявся.

— Це через те, що ми живемо страшенно цікавим життям. Наші предки думали інакше, вони шукали пригод і ненавиділи своє коров'яче щастя.

— А ми ні. Ми знову стали звичайними людьми зі звичайними бажаннями. — Елізабет подивилась на нього. — Ти вже хочеш спати? Цілісіньку ніч спати? Хто знає, коли в тебе буде така можливість, адже завтра ввечері ти від'їжджаєш!

— Я зможу досхочу виспатись і в дорозі. Доведеться ж їхати кілька днів.

— А ти матимеш хоч коли-небудь справжню постіль?

— Ні. Найбільше, на що я можу розраховувати від завтрашнього дня, це нари або солом'яний матрац. До цього звикаєш швидко. Та це й не погано. Вже повернуло на літо. В Росії взимку жахливо.

— Очевидно, тобі доведеться ще раз перезимувати там?

— Якщо ми й далі так відступатимемо, то взимку будемо в Польщі або у Німеччині. А тут не так холодно. Та ми й звикли до цього холоду.

"Зараз вона питає, коли я знов одержу відпустку, — подумав Гребер. — Хоч би вже швидше запитувала. Вона повинна запитати, а я мушу відповідати і хочу, щоб це сталося скоріше. Я тут уже не весь, а те, що лишилося від мене тут, скидається на створіння без шкіри, яке все одно не можна поранити. Воно стало просто чутливішим, ніж відкрита рана".

Він дивився на вусики виноградної лози, які ворушилися за вікном, і на плями срібного світла, що мерехтіли в дзеркалі, і йому здавалося, немовби над усім цим нависла якась таємниця, яка ось-ось відкриється.

Потім завилася сирена.

— Давай залишимося тут, — сказала Елізабет. — Я не хочу одягатись і бігти у сховище.

— Гарзд.

Гребер підійшов до вікна. Він відсунув стола вбік і виглянув надвір. Ніч була ясна і тиха. В місячному світлі листя в саду блищало. Це була якась примарна ніч — ніч для солодких снів і повітряних нальотів. Він побачив, як з будинку вийшла фрау Вітте. Її обличчя було бліде. Він розчинив вікно.

— Я вже збралася вас будити, — гукнула вона крізь шум.

Гребер кивнув.

— Сховище на Лейбніцштрассе, — почув він. Гребер махнув рукою. Потім побачив, що жінка вернулася в будинок. Він почекав ще хвилину. Вона не виходила. Отже, фрау Вітте лишилася вдома. Це його не здивувало.

Все було так, як і мало бути. Жінка не бачила потреби йти в бомбосховище, якась таємнича магія охороняла її сад і будинок. Вони, як і раніше, спокійно стояли собі серед страшного завивання. Під застиглими деревами блідим сріблом поблискувала трава. Кущі не ворушилися. Навіть вусики винограду за вікном перестали погойдуватись. Невеличкий острівець миру лежав у світлі місяця, немов у скляному сховищі, навколо якого вирувала руйнівна буря.

Гребер обернувся. Елізабет сиділа в ліжку. Її плечі білили, а там, де вони заокруглювались, лежали м'які тіні. Її груди, тугі й високі, здавалися більшими, ніж були насправді. Рот темнів, а очі були на диво прозорі і майже безбарвні. Вона сиділа, обіпершись руками позад себе на подушку, немов людина, що опинилася тут цілком несподівано. На мить вона стала такою ж чужою, тихою і таємничою, як оцей залитий місячним світлом сад перед кінцем світу.

— Фрау Вітте теж залишилася вдома, — промовив Гребер.

— Іди сюди.

Він ступив крок і в срібно-сірому дзеркалі угледів своє обличчя. Він його не впізнав. Це було обличчя іншої людини.

— Іди сюди — сказала Елізабет ще раз.

Він нахилився над нею. Вона обняла його.

— Все одно, хоч би що сталося, — прошепотіла вона.

— Нічого не станеться, — відповів він. Цієї ночі ні.

Гребер і сам не знав, чому вірить у це. Його віра була пов'язана з садом, світлом, дзеркалом, плечима Елізабет і великим, глибоким спокоєм, який раптом заповнив його.

— Нічого не може статися, — повторив він.

Елізабет стягнула ковдру і кинула її на підлогу. Вона лежала гола, випроставши міцні й довгі ноги; від плечей і грудей її тулуб поступово звужувався до ледве помітної западини на животі, а досить широкі, округлі стегна, здавалося, сходилися на трикутнику її лона. Це було тіло вже не дівчини, а молодої жінки.

Він відчув її в своїх обіймах. Вона пригорнулася до нього, і йому здалося, що тисячі рук обвили його, стисли і кудись понесли. Ніщо більше їх не розділяло. Це було вже не збудження перших днів, а повільне, безперервне піднесення, яке заглушало і поглинало все, — слова, межі, обрїй, а потім і їх самих...

Гребер підвів голову. Він ніби повернувся в кімнату. Прислухався. Він не пам'ятав, скільки часу його тут не було. Надворі стояла тиша. Він подумав, що це йому тільки здається, і знову прислухався. Але нічого не почув — ні вибухів, ні стрілянини зеніток. Він заплющив очі і знов упав у сон. Потім прокинувся.

— Вони не прилетіли, Елізабет? — промовив він.

— Прилетіли, — пробурмотіла вона.

Вони лежали поруч. Гребер бачив ковдру на підлозі, дзеркало, відчинене вікно. Він уже подумав, що ця ніч не матиме кінця, коли раптом відчув, як час знову почав рухатися серед цієї тиші. Вусики винограду за вікном гойдалися на вітрі, їхні тіні перебігали по дзеркалу, десь далеко почувся шум. Гребер поглянув на Елізабет. Очі в неї були заплющені, губи трохи розтулені, вона дихала глибоко і спокійно. Вона ще не повернулася в цю кімнату. А він уже повернувся. Він знову думав. Вона завжди поверталася пізніше. "Я б теж хотів повертатися пізніше, — думав він. — І розчинятися зовсім і надовго". Він заздрив їй у цьому, за це її любив, і це його трохи лякало. Вона перебувала десь там, куди він не міг потрапити, а коли й міг, то лише ненадовго. Мабуть, це його й лякало. Гребер раптом відчув, що він самотній і в чомусь поступається перед нею.

Елізабет розплющила очі.

— Де літаки?

— Не знаю.

Вона прибрала з очей волосся.

— Я голодна!

— Я також. У нас багато всілякої їжі.

Гребер устав і дістав консерви, що він їх приніс із Біндінгового погребя.

— Тут є курка телятина, навіть шматок зайця, А ось компот.

— Візьмемо зайця і компот.

Гребер відкрив банки. Йому подобалося, що Елізабет не допомагає, а лежить і чекає. Він не міг терпіти жінок, які, ще перебуваючи в полоні темряви, відразу ж перетворюються у заклопотаних домогосподарок.

— Мені щоразу стає соромно, коли я бачу все, що взяв у Альфонса, — сказав Гребер. — Я був несправедливий до нього.

— А він, можеш не сумніватися, був несправедливий до когось іншого. Отже, ви квити. Ти був на його похороні?

— Ні. Там було надто багато членів партії у формі. Я не пішов. Я лише послухав промову оберштурмбанфюрера Гільдебрандта. Він казав, що всі ми повинні брати з Альфонса приклад і виконати його останнє бажання. Він мав на увазі нещадну боротьбу з ворогами. Але останнє бажання Альфонса було зовсім інше. Адже його знайшли в піжамі разом з блондинкою в нічній сорочці.

Гребер виклав м'ясо і компот у дві тарілки, які їм дала фрау Вітте. Потім нарізав хліба і відкоркував пляшку вина. Елізабет підвелась. Вона стояла гола біля горіхового ліжка.

— Ти не схожа на людину, яка місяцями, згорбившись, шиє шинелі, — сказав Гребер. — У тебе вигляд людини, котра щодня займається гімнастикою.

— Гімнастикою? Гімнастикою займаються лише ті люди, яких поймає відчай.

— Справді? А я про це ніколи не думав.

— Авжеж, — відповіла Елізабет. — Робити вправи, доки не зможеш розігнути спину, бігати, доки смертельно зморишся, десятки разів на день прибирати кімнату, розчісувати волосся, доки піде обертом голова, і ще багато чого іншого.

— І це допомагає?

— Лише на передостанній стадії відчаю. Коли вже ні про що не хочеться думати. Але на останній стадії не допомагає нічого, тоді лишається тільки впасти.

— А потім?

— Чекати, поки в тобі знову прокинеться життя. Я маю на увазі те життя, коли просто дихаєш. Не те, коли живеш по-справжньому.

Гребер підняв склянку.

— Мені здається, що для своїх років ми надто багато знаємо про відчай. Давай його забудемо.

— А також маємо чималий досвід забувати, — додала Елізабет. — Давай і це забудемо.

— Згода! Хай живе фрау Кляйнерт, яка законсервувала цього зайця!

— І хай живе фрау Вітте, яка подарувала нам цей сад і цю кімнату!

Вони випили до дна. Молоде вино було холодне і запашне. Гребер знову наповнив склянки. У них, мов золото, виблискувало місячне світло.

— Любий мій, — мовила Елізабет. — Як хороше вночі не спати. І розмовляється легше.

— Це правда. Вночі ти юне, здорове божє дитя, а не швачка шинелей. І я теж ніякий не солдат.

— Вночі людина така, якою вона, власне, має бути, а не така, якою вона стала.

— Можливо. — Гребер поглянув на зайця, компот і хліб. — З усього видно, що ми досить невибагливі істоти. Вночі ми тільки те й робимо, що спимо та їмо.

— І кохаємось. А це не назвеш невибагливістю.

— І п'ємо.

— І п'ємо, — повторила Елізабет, подаючи йому склянку.

Гребер засміявся:

— При цьому ми, власне, мали б бути сентиментальними й сумними і вести глибокодумні розмови. А ми замість цього впорали півзайця, дійшли висновку, що життя чудове, і дякуємо за це господу богу!

— Так краще. Чи ні?

— Це єдине, що нам лишається. Якщо не мати до життя особливих претензій, все інше — просто подарунок.

— Ти навчився цьому на фронті?

— Ні, тут.

— Це добре. Це, власне, все, що треба знати, правда ж?

— Авжеж. А до цього треба ще трохи щастя.

— Ми його мали?

— Так. Ми мали все, що можна мати.

— Тобі не сумно, що все минуло?

— Воно не минуло. Лише змінило свій вигляд.

Елізабет подивилася на нього.

— Сумно, — провадив далі Гребер. — Мені сумно. Мені так сумно, що, здається, коли завтра розлучуся з тобою, то помру. Але коли я думаю, що ж мені потрібно, щоб не сумувати, то бачу лише одне: краще було б не зустрічати тебе. Тоді я не сумував би, а поїхав спустошений і байдужий, яким був до цього. І коли я про це думаю, сум мій перестає бути сумом. Він стає потьмареним щастям. Зворотним боком щастя.

Елізабет устала.

— Я, мабуть, неправильно висловився, — сказав Гребер. — Але ти розумієш, що я хотів сказати?

— Розумію, І ти висловився цілком правильно. Краще не можна сказати. Я знала, що ти це скажеш.

Вона підійшла до нього. Він відчув її. Вона раптом втратила своє ім'я і прибрала всі імена на світі. На мить у ньому спалахнуло і пропало всього його якимось нестерпно сліпуче світло, й він збагнув, що розлука і повернення, володіння і втрата, життя і смерть, минуле і майбутнє — невіддільні, й що завжди і скрізь присутнє кам'яне обличчя вічності. І тоді йому здалося, що земля під ним вигинається, і він відчуває під ногами опуклість, з якої повинен стрибнути, кинутися вперед, і він, стиснувши в обіймах Елізабет, кинувся з нею і в неї...

Це був останній день. Вони сиділи в саду. Повз них прошмигнула кицька. Вона була кітна, заклопотана лише собою і ні на кого не звертала уваги.

— Я сподіваюся, що в мене буде дитина, — раптом сказала Елізабет.

Гребер вражено глянув на неї.

— Дитина? Навіщо?

— А чому б ні?

— Дитина? В такий час? Ти впевнена, що в тебе буде дитина?

— Я сподіваюсь.

Він знову подивився на неї.

— Я, мабуть, повинен щось сказати чи зробити. Або поцілувати тебе, Елізабет. Здивуватися, бути ніжним. Але я не вмію. Все це занадто несподівано для мене. Досі про дитину я просто не думав.

— Тобі й не треба думати. Це тебе не стосується. Я й сама ще не певна.

— Дитина! Вона б якраз піросла до наступної війни, як ми до цієї. Ти тільки подумай, скільки страждань чекає на неї!

Кицька з'явилася знову. Вона йшла стежкою до кухні.

— Щодня народжуються діти, — промовила Елізабет.

Гребер подумав про "гітлерівську молодь" та дітей, які доносять на своїх батьків.

— Навіщо про це розмовляти? — сказав він. — Адже поки це тільки твоє бажання. Правда ж?

— Хіба ти не хотів би мати дитину?

— Не знаю. Можливо, в мирний час. Я ще не думав про це. Навколо нас усе так отруєно, що земля ще багато років буде насичена цією отрутою. Хіба можна, знаючи це, хотіти дитину?

— Саме тому, — відповіла Елізабет.

— Чому?

— Щоб виховати її противником усього цього. Що ж буде, якщо противники того, що зараз діється, не захочуть мати дітей? Хіба лише варвари повинні мати дітей? Хто ж тоді наведе у світі порядок?

— І тому ти хочеш дитину?

— Ні. Це мені щойно спало на думку.

Гребер мовчав. Він не мав чого заперечити. Вона мала рацію.

— Ти надто спритна для мене, — сказав він. — Я ще не звик до того, що одружений, а тут уже маю вирішувати, хочу дитину чи ні.

Елізабет засміялася і встала.

— Ти не помітив найпростішого: я не просто хочу дитину, а хочу її від тебе. Ну, а тепер я піду побалакаю з фрау Вітте про вечерю. Це має бути витвір мистецтва з консервів.

Гребер сидів сам на стільці в саду. Небо було вкрите хмарами, осяяними рожевуватим світлом. День згасав. Це був украдений день. Він сам продовжив свою відпустку на двадцять чотири години. Знявся з обліку і залишився. Та настав вечір, і через годину Гребер мусив від'їздити.

Він ще раз побував в адресному бюро, але від батьків ніяких звісток не надходило. Він владнав усе, що можна було владнати. Фрау Вітте дозволила Елізабет жити в неї. Гребер оглянув підвал; він був не досить глибокий, щоб його вважати надійним, але побудований на совість. Відвідав він і громадське бомбосховище на Лейбніцштрассе; воно було таке саме, як більшість бомбосховищ у місті.

Гребер спокійно відхилився на спинку стільця. На кухні чувся дзвін посуду. У нього була довга відпустка. Не три тижні, а три роки. Щоправда, інколи вони здавалися йому несправжніми, надто стрімкими, і під ними був хисткий ґрунт; але він хотів вірити, що вони були справжні.

Він почув голос Елізабет і задумався над тим, що вона казала про дитину. У нього було таке відчуття, немовби перед ним розступилася стіна. З'явився пролом, а крізь нього невиразно, немов сад, прозирнув шматок майбутнього. Гребер ніколи не намагався заглянути за цю стіну. Правда, коли він приїхав сюди, йому хотілося щось знайти, взяти його, заволодіти ним, щоб залишити його після себе, перш ніж знову поїхати, залишити як частину свого імені і разом відбиток себе самого. Але думки про дитину в нього ніколи не виникало. Він дивився на сутінки, що спадали на кущі бузку. Яке безмежне життя, коли про нього задуматись, і як дивно відчувати, що воно може тривати і за стіною, перед якою досі обривалося, і що те, про що він досі думав як про наспіх схоплену здобич, може перетворитися в надійне надбання, і що можна передати це життя невідомій істоті, яка ще не існує, передати в майбутнє, що не має

кінця-краю і сповнене ніжності, якої він ніколи не знав. Який простір, яка далина розкривалася перед ним, скільки мрій народжувалося в нього, і як сильно щось усередині в нього бажало і не бажало і, все-таки бажало цієї жалюгідної й цілющої ілюзії безсмертя.

— Поїзд відходить о шостій, — повідомив він. — Я все владнав. Мені пора. Не проводжай мене на вокзал. Я хочу взяти з собою твій образ таким, який він тут, а не у вокзальній метушні і тисняві. Останнього разу на вокзал мене проводжала мати. Я не міг її відрадити. Це було жахливо і для неї, і для мене. Довго ввижались мені ті проводи, а потім я завжди пригадував тільки заплакану, зморену, спітнілу жінку на пероні, а не матір, якою вона була насправді. Ти це розумієш?

— Так.

— Добре. Тоді давай так і зробимо. І ти не повинна бачити мене, коли я знов стану тільки номером таким-то, навантаженим, як осел, солдатом. Я хочу, щоб ми розсталися такими, які ми тут. А тепер візьми ці гроші, що в мене залишилися. Там вони мені не потрібні.

— Мені вони теж не потрібні, Я заробляю достатньо.

— А там їх немає на що витратити. Візьми і купи собі сукню. Непотрібну, безглузду, гарну сукню до твого невеличкого золотистого беретика.

— Я тобі надсилатиму на них посилки.

— Не треба. На фронті їжі більше, ніж у вас тут. Краще купи собі сукню. Я багато чого зрозумів, коли ти купляла беретик. Обіцяй, що купиш сукню. Зовсім непотрібну, непрактичну. Чи, може, цих грошей мало?

— Вистачить. Навіть на туфлі.

— Чудово. Купи собі золотисті туфлі.

— Гаразд, — сказала Елізабет. — Золотисті туфлі на високих каблуках, легенькі, мов пір'їни. Я в них вибіжу тобі назустріч, коли ти повернешся.

Гребер дістав із ранця потемнілу іконку, яку хотів подарувати матері.

— Цю річ я знайшов у Росії. Візьми.

— Ні, Ернсте. Віддай її комусь іншому. Або візьми з собою. Це надто... назавжди. Залиш у себе.

Гребер поглянув на іконку.

— Я знайшов її в зруйнованому будинку, — сказав він. — Мабуть, вона не принесла б щастя. Я про це не думав.

Він знову сховав іконку. На золотому тлі був зображений святий Миколай, оточений сонмом ангелів.

— Якщо хочеш, я можу віднести її в церкву, — сказала Елізабет. — В ту, де ми з тобою ночували. В церкву святої Катаріни.

"В ту, де ми з тобою ночували, — подумки повторив Гребер. — Вчора це ще була реальність, сьогодні все відійшло в далеке минуле".

— Вони її не візьмуть, — сказав він. — Інша релігія. Намісники бога на землі не дуже терпимі.

Потім він подумав, що можна було б покласти іконку разом з прахом Крузе в могилу члена капітула Блюмера. Але й це, певно, було б святотатство.

Гребер не озирався. Він ішов і не повільно, і не швидко. Ранець був важкий, а вулиця дуже довга. Повертаючи за ріг, він повертав не лише за цей ріг. Якусь мить він відчував запах волосся Елізабет, потім його перебив запах давніх згарищ, надвечірньої задухи, солодкуватий дух гнилі та розкладу, який тепер, коли потеплішало, йшов із руїн.

Він перебрався через насип. Один бік липової алеї був чорний від обгорілих дерев, другий зелений. Засмічена річка ліниво повзла по щебеню, соломі, мішках, залишках перил та ліжок. "Якби зараз почався наліт, — подумав Гребер, — мені довелося б спуститися в бомбосховище, і це був би привід запізнитись па поїзд. Що сказала б Елізабет, якби я раптом з'явився перед нею?" Він замислився. Хто знає? Але все добре, що було досі, мабуть, обернулося б у біль. Як на вокзалі, коли поїзд відходить із запізненням і треба ще півгодини чекати, видавлюючи з себе слова, а час тягнеться неймовірно повільно. Та й що б він виграв? Адже під час нальотів поїзди не відходять, і йому довелося б знову поспішати, щоб устигнути на свій.

Він вийшов до Брамшерштрассе. Звідси він після приїзду вирушив у місто. Автобус, який привіз його тоді, уже стояв і чекав. Гребер увійшов у нього. Через десять хвилин автобус рушив. Вокзал знов перенесли в інше місце. Його вкрили гофрованим залізом і замаскували. З одного боку було напнуте сіре полотно, а поруч, також для маскувння, стояли штучні дерева і сарай, з якого виглядала дерев'яна корова. На лузі паслося двоє старих коней.

Ешелон уже стояв біля перону. На багатьох вагонах виднілися написи: "Тільки для військових". Патруль перевіряв документи. Ніхто не зауважив, що Гребер на день запізнюється. Він зайшов до вагона і сів біля вікна. Згодом увійшло ще троє: унтер-офіцер, ефрейтор зі шрамом і артилерист, який зразу ж почав їсти. На перон викотили польову кухню. З'явилися сестри милосердя, дві молоденькі й одна старша, з металевою свастикою замість брошки.

— Дають каву, — сказав унтер-офіцер. — Погляньте!

— Це не для нас, — відповів ефрейтор. — Це для команди новобранців, що їдуть уперше. Я вже питав. Буде ще й промова. Для нас цього вже не влаштовують.

Привели групу біженців. Їх перерахували і вишикували в дві шеренги. Вони стояли з коробками й валізами і не відводили очей від котла з кавою. Десь узялося кілька офіцерів-есесівців у франтівських чоботях і галіфе. Вони почали прогулюватись, мов лелеки, вздовж перону. В купе зайшли ще три відпускники. Один відчинив вікно і виглянув. На пероні стояла його дружина з дитиною. Гребер подивився на дитину, потім на жінку. У неї була зморшкувата шия, підпухлі повіки, худі, обвислі груди; її вилиняла літня сукня була вся в голубих вітряках. Греберу здавалося, що тепер він бачить усе значно виразніше, ніж раніше, — і світло, і все інше.

— Ну, прощай, Генріху, — мовила жінка.

— На все добре, Маріє. Вітай усіх.

— Гаразд.

Вони дивилися одне на одного і мовчали. Кілька чоловік з музичними інструментами вишикувалося посеред перону.

— Благородно, — сказав єфрейтор. — Свіже гарматне м'ясо відсилають під музику. А я думав, що це вже давно скасували.

— Могли б дати трохи кави і нам, — зауважив унтер-офіцер. — Зрештою, ми старі вояки і теж їдемо туди ж!

— Почекай до вечора. Тоді й ти одержиш її замість супу.

Почулися карбовані кроки і слова команди. Підійшли новобранці. Майже всі вони були зовсім молоді. Серед них виділялося кілька старших і міцніших, — очевидно, з штурмовиків або есесівців.

— Не багатьом з них треба голитися, — кинув єфрейтор. — Ви тільки подивіться на цю зелень! Діти! І на них доведеться покладатися на фронті.

Новобранці шикувалися. Унтер-офіцери горлали. Потім настала тиша. Хтось виголошував промову.

— Зачини вікно, — сказав єфрейтор чоловікові, дружина якого стояла біля вікна.

Той нічого не відповів. Промовець торохтів далі, немовби голосові зв'язки у нього були металічні. Гребер відхилився на спинку і заплющив очі. Генріх все ще стояв біля вікна. Він просто не почув, що сказав єфрейтор. Збентежений, очамрілий і смутний, дивився він на свою Марію. А Марія дивилася на нього.

"Добре, що тут немає Елізабет", — подумав Гребер.

Нарешті голос замовк. Четверо музикантів заграли "Дойчланд, Дойчланд юбер аллес", а потім пісню "Хорст Вессель". Обидві речі вони грали швидко, по одній строфі з кожної. В купе ніхто навіть не поворухнувся. Єфрейтор колупався в носі й байдуже розглядав результати своїх розкопок.

Новобранці зайшли у вагони. Котел з кавою повезли за ними. Через якийсь час він з'явився вже порожній.

— От б... — вилаявся унтер-офіцер. — А старі вояки нехай здихають від спраги.

Артилерист у кутку на мить перестав жувати.

— Що? — перепитав він.

— Я сказав б... Що ти там наминаєш? Телятину?

Артилерист знову вп'явся зубами в бутерброд.

— Свинину, — відповів згодом.

— Свинину... — Унтер-офіцер окинув поглядом усіх, хто сидів у купе. Він чекав співчуття. Але артилериста нічого не обходило. Генріх і досі стояв біля вікна.

— Передай привіт тітці Берті, — сказав він Марії.

— Передам.

Вони знову замовкли.

— Чому ми не їдемо? — спитав хтось. — Вже минула шоста.

— Мабуть, чекаємо якого-небудь генерала.

— Генерали літають.

Вони прождали ще півгодини.

— Ну, йди вже, Маріє,— час від часу казав Генріх.

— Я ще почекаю.

— Хлопчика пора годувати.

— Ще встигне, вечір довгий.

Вони знову помовчали.

— Передай привіт і Йозефу, — сказав нарешті Генріх.

— Добре, передам.

Артилерист гучно видихнув повітря, глибоко зітхнув і відразу ж заснув. Поїзд, здавалося, тільки цього й чекав. Він повільно рушив.

— Ну, передавай привіт усім, Маріє.

— І ти теж, Генріху!

Поїзд пішов швидше. Марія бігла поруч з вагоном.

— Бережи малого, Маріє.

— Добре, добре, Генріху. А ти бережи себе.

— Звичайно, звичайно.

Гребер дивився через вікно на засмучене обличчя жінки, що бігла за вагоном. Вона бігла, немов бачити Генріха ще десять секунд було для неї питанням життя. І тут він побачив Елізабет. Вона стояла за станційними складами. Поки поїзд стояв, її не було видно. Він сумнівався лише якусь мить, потім розгледів її обличчя. Воно було таке розгублене, що здавалося мертвим. Він зірвався з місця і схопив Генріха за комір.

— Пустити мене до вікна!

Вмить усе було забуто. Він уже не міг збагнути, чому пішов на вокзал сам. Він нічого не розумів. Він повинен був побачити її. Гукнути її. Адже він не сказав їй найважливішого.

Гребер усе смикав Генріха за комір, але той висунувся з вікна дуже далеко. Він розставив лікті і вперся у віконну раму.

— Передавай привіт Лізі! — намагався він перекричати стукіт коліс.

— Пустити мене! Відійди! Он моя дружина!

Гребер схопив Генріха за плечі і рвонув до себе. Генріх почав відбиватись і вдарив Гребера по нозі.

— І дивись добре за всім! — кричав він.

Жінки вже не було чути. Гребер ударив Генріха під коліно і потягнув за плечі назад. Генріх не піддавався. Він махав однією рукою, а ліктями і другою рукою тримався за вікно. Поїзд робив поворот. З-за спини Генріха Гребер бачив Елізабет. Вона була вже далеко, стояла сама перед складами і здавалася зовсім маленькою. Гребер махав їй рукою над Генріховим чубом солом'яного кольору. Може, вона ще побачить його руку, хоч і не знатиме, хто махає. Промайнуло кілька будинків, і вокзал залишився позаду.

Генріх повільно відійшов від вікна.

— Ти, чорт забирай... — почав був Гребер, але стримався.

Генріх обернувся до нього. Великі сльози котилися по його обличчю. У Гребера опустилися руки.

— От падлюки!

— Чоловіче, тихіше! — сказав єфрейтор.

XXV

Він розшукав свій полк через два дні і з'явився в ротну канцелярію. Фельдфебеля не було. Господарював писар. Село лежало за сто двадцять кілометрів на захід від того місця, звідки поїхав Гребер.

— Як тут справи? — спитав він.

— Гірше нікуди. Як провів відпустку?

— Так собі. Багато було боїв?

— Було. Ти бачиш, де ми тепер.

— А де ж рота?

— Один взвод риє окопи. Другий закопує мертвих. До обіду повернуться.

— Є які-небудь зміни?

— Сам побачиш. Я не пам'ятаю, хто був ще живий, коли ти поїхав. Ми одержали велике поповнення. Діти. Падають, як мухи на холоді. Про війну не мають уявлення. У нас новий фельдфебель. Колишній загинув. Товстун Майнерт.

— Хіба він був на передовій?

— Ні. Його накрило в нужнику. Злетів у повітря разом з усім добром. — Писар позіхнув. — Сам бачиш, що тут діється. Чому ти не дістав собі на батьківщині в зад такий собі невеличкий, симпатичний осколок бомби?

— Авжеж, — промовив Гребер. — А й справді, чому? Найкращі думки завжди приходять пізно.

— Я спокійнісінько на кілька днів затримався б. В цій веремії тебе ніхто не розшукував.

— Я й до цього вчасно не додумався.

Гребер ішов селом. Воно скидалося на те, де він був останнього разу. Всі ці села були схожі одне на одне. І скрізь панувала пустка. Різниця полягала лише в тому, що весь сніг розтанув. Повсюди стояла вода й грязюка; чоботи зав'язали, і земля тримала їх міцно, немов хотіла скинути. На головній вулиці лежали кладки. Під ними хлюпала вода, і коли хтось наступав на один кінець, другий рвучко злітав угору.

Світило сонце, і було досить тепло. Греберу здалося, що тут куди тепліше, ніж в Німеччині. Він прислухався до гуркоту фронту. Важка артилерійська канонада накочувалася хвилями, які то спадали, то знов наростали. Гребер знайшов погріб, який йому вказав писар, і поклав свої речі на вільне місце. Він був страшенно злий на себе за те, що не продовжив собі відпустку на кілька днів. Здавалося, він і справді тут нікому не потрібний. Гребер знову вийшов надвір. За селом тягнулися окопи, в них стояла вода, і їхні краї пообсипалися. Подекуди виднілися бетонні вогневі точки. На тлі мокрого ландшафту вони скидалися на надмогильні плити.

Гребер рушив назад. На головній вулиці він зустрів командира роти Рає. Він

балансував, йдучи по кладках, і був схожий на лелеку в рогових окулярах. Гребер доповів йому про своє прибуття.

— Вам пощастило, — сказав Рае. — Відразу ж після вашого від'їзду всі відпустки було скасовано. — Він звів на Гребера свої світлі очі. — Гадаєте, варто було їхати?

— Так, — відповів Гребер.

— То й добре. А ми тут сидимо по вуха в багні. Та це лише тимчасова позиція. Ми відійдемо, очевидно, на запасну, яку тепер укріплюють. Ви її бачили? Ви мали там проїжджати.

— Ні, не бачив.

— Не бачили?

— Ні, пане лейтенант, — відповів Гребер.

— Це кілометрів сорок звідси.

— Мабуть, ми там проїжджали вночі. Я весь час спав.

— Може, й так. — Рае знову допитливо глянув на Гребера, немовби хотів спитати ще щось. Потім сказав: — Ваш взводний загинув. Лейтенант Мюллер. Тепер у вас лейтенант Мас.

— Так точно.

Рае колупнув палицею мокру глину.

— Поки стоїть грязюка, росіянам важко буде просунутися вперед з артилерією і танками. А ми встигнемо переформуватись. У всьому є свої плюси і мінуси, еге ж? Добре, що ви повернулися, Гребере. Нам потрібні ветерани, щоб учити молодь. — Він знов колупнув глину. — Ну, як там, у тилу?

— Приблизно так, як і тут. Багато повітряних нальотів.

— Невже? Це правда?

— Не знаю, як в інших містах, але в нас через кожні два-три дні був наліт.

Рае глянув на Гребера, немов чекав, що той скаже ще щось. Але Гребер мовчав.

Всі повернулись опівдні.

— А-а, відпускник! — сказав Іммерман. — Чоловіче, якого біса ти приїхав назад у це лайно? Чому ти не дезертував?

— Куди? — запитав Гребер.

Іммерман почухав потилицю.

— В Швейцарію, — мовив нарешті.

— А я про це й не подумав, розумнику! Адже в Швейцарію щодня йдуть спеціальні вагони-люкс для дезертирів. На дахах у них червоні хрести, і їх не бомбардують. А вздовж усього швейцарського кордону стоять арки з написами: "Ласкаво просимо!" Ти більше нічого не придумав, телепню? І відколи ти взагалі набрався хоробрості так розмовляти?

— У мене її завжди не бракувало. Ти просто забув про це в тилу, де всі розмовляють пошепки. Крім того, ми відступаємо. Можна сказати, даємо драла. З кожною сотнею кілометрів назад наші розмови стають усе більш незалежними.

Іммерман заходився чистити свій мундир.

— Мюллера нема, — сказав він. — Майнеке і Шредер — у госпіталі. Мюке дістав кулю в живіт. Здається, він помер у Варшаві. Хто ж іще був із старих вояк? Ага, Бернінг. Йому відірвало праву ногу. Стік кров'ю.

— Що поробляє Штайнбреннер?

— Штайнбреннер живий і здоровий. А що?

— Та просто так...

Гребер зустрів його після вечері. Той мав вигляд загорілого на сонці готичного ангела.

— Ну, який настрій? — спитав Штайнбреннер.

Гребер поставив свій казанок на землю.

— Коли ми доїхали до кордону, — сказав він, — нас зібрав один капітан СС і пояснив, що ніхто з нас, під загрозою суворої покари, не має права жодним словом обмовитися про становище на батьківщині.

Штайнбреннер зареготав:

— Мені ти можеш розповідати все спокійно.

— Я був би просто віслюком. Сувора покара — це розстріл за саботаж оборони рейху.

Штайнбреннер уже не сміявся.

— Ти говориш так, немов ідеться бозна про що. Наче там катастрофа!

— Я нічого не кажу. Я лише повторюю те, що нам пояснював капітан СС.

Штайнбреннер пильно подивився на Гребера.

— Ти одружився?

— Звідки ти знаєш?

— Я все знаю.

— Дізнався в канцелярії. Не корч із себе велике цабе. Ти частенько буваєш в канцелярії, еге ж?

— Я буваю там, коли мені треба. А якщо поїду у відпустку, то теж одружуся.

— Он як! І в тебе вже хтось є?

— Донька оберштурмбанфюрера мого міста.

— Ого!

Штайнбреннер не відчув іронії.

— Підбір крові першокласний, — захоплено провадив він далі. — Північнофрізька з мого боку, рейнсько-нижньосаксонська — з її.

Гребер не відводив погляду від багряного російського заходу сонця. Кілька ворон, мов чорні ганчірки, мигали на його тлі. Штайнбреннер, насвистуючи, пішов. Гребер ліг на нари. Фронт гуркотів. Ворони кружляли. Йому раптом здалося, що він нікуди звідси не виїжджав.

Від півночі до другої ранку Гребер був у караулі й обходив село. На тлі фронтових заграб чорніли руїни. Небо здригалося від залпів артилерії і то світлішало, то темнішало. В липкій грязюці чоботи стогнали, мов душі проклятих грішників.

Біль дав себе знати несподівано, без попередження. Всі ці дні в дорозі Гребер ні

про що не думав і був наче отупілий. Тепер зненацька його так різонуло всередині, немовби все тіло роздирали на шматки.

Гребер став і почекав. Він не ворухився. Він чекав, поки ножі почнуть краяти його, викликати нестерпну муку, поки вони дістануть ім'я, і тоді на них можна буде вплинути силою розуму, розрадою або, в крайньому разі, терплячою покорою.

Але нічого цього він не відчував. Нічого, крім гострого болю втрати. Втрати навіки. Містка в минуле не було. Він мав усе і все втратив. Він прислухався до себе. Десь же повинно бути хоч відлуння надії. Гребер його не чув. Всередині була тільки порожнеча і невимовний біль.

"Ще не пора, — подумав Гребер. — Все ще повернеться, пізніше, коли пройде біль". Він спробував викликати в собі надію, він не хотів, щоб усе минуло, він хотів утримати її, навіть якщо біль стане ще нестерпнішим. "Надія повернеться, головне — витримати", — казав він собі.

Гребер почав називати імена і пригадувати події. З туману постало розгублене обличчя Елізабет. Воно було таке, яким він бачив його востаннє. Всі інші її обличчя розпливлися; тільки це було чітке й виразне. Він спробував уявити собі сад і будинок фрау Вітте. Це йому вдалося, але десь так, як тоді, коли натискуєш на клавіші рояля і не чуєш звуку. "Що сталося? — думав він. — Можливо, з нею щось сталося? Або вона втратила свідомість? Може, обвалився будинок? І вона мертва?"

Нарешті він витяг з грязюки чоботи. Мокра земля чвакнула. Гребер відчув, що весь мокрий від поту.

— Так ти зовсім замучишся, — зауважив хтось.

Це був Зауер. Він стояв у кутку зруйнованої стайні.

— Крім того, тебе чути за цілий кілометр, — провадив він далі.— Що ти робиш? Гімнастику?

— Зауере, ти одружений, га?

— Звичайно. Коли є господарство, то треба мати й жінку. Без жінки не нагосподарюєш.

— І давно ти одружений?

— П'ятнадцять років. А що?

— Як воно буває, коли довго одружений?

— Чоловіче, що ти питаєш! Що як буває?

— Ну, можливо, це схоже на якір, який тебе тримає? Або на щось таке, про що весь час думаєш і до чого прагнеш скоріше вернутись?

— Якір? Який там іще якір? Певна річ, я про це думаю. Ось і сьогодні, цілий день. Скоро пора садити і сіяти. Просто голова йде обертом від цих думок.

— Я маю на увазі не господарство, а дружину.

— Це те саме. Я ж тобі пояснив. Без жінки немає справжнього господарства. Але що тобі від того? Нічого, крім клопоту, Та ще й цей Іммерман. Скрізь натякає, нібито полонені сплять з усіма самотніми жінками. — Зауер висякався. — У нас величезне двоспальне ліжко, — додав він хтосьна навіщо.

— Іммерман — базікало.

— Він каже, що коли вже жінка спізнала чоловіка, то вона довго не витримає. Незабаром почне шукати іншого.

— От сволота, — промовив Гребер, раптом розлютившись. — Цей клятий базікало стриже всіх під один гребінець. Більшої дурниці не можна вигадати!

XXVI

Вони більше не впізнавали один одного. Вони не впізнавали навіть свою форму. Часто траплялося, що тільки по касках, голосах та мові вони встановлювали, що це свої. Окопи вже давно пообвалювались. Передову позначала лише переривчаста лінія бункерів та воронок від снарядів. Але й вона весь час змінювалась. Не було нічого, крім зливи, виття, ночі, вибухів, фонтанів грязюки. Небо теж обвалилося. Його зруйнували радянські штурмовики. З неба падав дощ, а разом з ним — метеори бомб і снарядів.

Прожектори, наче білі собаки, роздирали пошарпані хмари. Крізь гуркіт, що йшов від горизонтів, пробивався вогонь зеніток. Охоплені полум'ям літаки падали на землю, і золотий град трасуючих куль кетягами летів слідом за ними і зникав у безконечності. Жовті й білі ракети на парашутах погойдувались десь удалині і падали, наче пірнаючи в глибоку воду. Потім знову починався шалений вогонь.

Настав дванадцятий день. Перші три дні лінія фронту ще трималася. Укріплені вогневі точки витримували артилерійський вогонь без особливих утрат. Потім доти, висунуті вперед, були втрачені. Танки прорвали лінію оборони, але просунулися лише на кілька кілометрів. Танки стояли і догорали в ранковій імлі; деякі були перекинуті, і їхні гусениці ще довго рухалися, немов лапи гігантських жуків. Щоб намостити дерев'яну гатку і відновити телефонний зв'язок, прислали штрафні батальйони. Їм довелося працювати без прикриття. За дві години вони втратили більше половини свого складу. Десятки бомбардувальників незграбно йшли в піке й розбивали доти. На шостий день половину дотів було знищено, і їх використовували замість окопів. Сьомого дня вночі росіяни пішли в атаку, але їх відбили. Потім полив такий дощ, немовби почався другий всесвітній потоп. Солдатів не можна було впізнати. Вони повзали по масній глині воронок, ніби комахи, пофарбовані в однаковий захисний колір. Рота тримала оборону в двох розбитих бліндажах з кулеметами. Позаду стояло кілька мінометів. Ті, що лишилися живі, ховалися у воронках та за рештками кам'яних стін. Рає обороняв один бліндаж, Мас — другий.

Вони трималися три дні. На другий день у них майже закінчилися боєприпаси; росіяни могли б захопити їх без бою. Але атаки не було. Згодом, майже вночі, прилетіли два німецьких літаки і скинули боєприпаси та продовольство. Солдати підібрали частину харчів і накинулись на їжу. Вночі підійшло підкріплення. Робочі батальйони настелили гатку. Підтягли гармати і кулемети. Через годину несподівано, без артилерійської підготовки, почався наступ. Росіяни появилися за п'ятдесят метрів від передової. Частина ручних гранат не спрацювали. Росіяни прорвали фронт.

У спалахах вибухів Гребер побачив перед собою каску, білі очі, роззявлений рот, а потім, немов живу сучкувату гілку, — закинуту назад руку. Він вистрілив, Вихопив у

новобранця, що стояв поруч, гранату, з якою той не міг упоратись, і кинув навздогін тому, що кинувся бігти. Граната вибухнула.

— Одгвинчуй капсуль, йолопе! — крикнув він новобранцеві. — Дай сюди! Не зволікай!

Друга граната не вибухнула. "Саботаж, — промайнуло в Гребера. — Саботаж військовополонених, який тепер повертається проти нас". Він кинув ще одну, пригнувся і побачив російську гранату, що летіла просто на них; Гребер зарився в грязюку, його трусонуло повітряною хвилею, потім він почув звук вибуху, і на нього полетіла грязюка. Він простягнув руку назад і закричав:

— Швидше! Мерщій! Давай!

І лише коли нічого не відчув у руці, обернувся і побачив, що ніякого новобранця більше немає, а грязюка на його руці — просто м'ясо. Він сповз у воронку, намацав пояс, вихопив дві останні гранати, побачив над собою тіні. Вони крались по краю воронки, перестрибували через неї, бігли далі. Гребер пригнувся...

"Попає у полон, — подумав він. — У полон". Він обережно підповз до краю воронки. Грязюка ховала його, доки він лежав непорушно. При світлі ракети він побачив, що новобранця рознесло на шматки: одна нога, оголена рука, розтерзаний тулуб. Граната влучила йому просто в живіт; тіло його прийняло вибух на себе, і це врятувало Гребера.

Він лежав, не підводячи голови над краєм воронки. Бачив, як із правого бліндажа стріляє кулемет. Потім відкрив вогонь і лівий бліндаж. Поки вони стріляють, у нього, Гребера, ще залишається надія. Вони тримали ділянку під перехресним вогнем. Росіян більше не видно було. Очевидно, прорвалася тільки частина їх. "Треба пробратися за бліндаж", — подумав Гребер. Голова у нього боліла, він майже оглух, але мозок працював ясно, чітко, раціонально. В цьому й полягала різниця між бувалим солдатом і новобранцем: новобранець швидко піддавався паніці і частіше гинув. Гребер знав, що, коли росіяни повернуться назад, він зможе вдати із себе мертвого. В грязюці його важко помітити. Та чим ближче він підповзе під прикриттям вогню до бліндажа, тим краще.

Він вибрався з воронки, дістався до іншої і сповз у неї, набравши повен рот води. Потім поліз далі. В наступній воронці лежало двоє мертвих. Він прислухався. Згодом почув вибухи ручних гранат і побачив полум'я поблизу лівого бліндажа. Росіяни прорвалися и там і тепер атакували з обох флангів. Застрочили кулемети. Через деякий час вибухи ручних гранат змовкли, але з бліндажа й далі стріляли. Гребер поповз уперед. Він знав, що росіяни повернуться. Вони шукатимуть солдатів у великих воронках, тому в малих ховатися надійніше. Він знайшов одну і заліз в ній. Почалася злива. Кулеметний вогонь захлинувся. Знову заговорила артилерія. Пряме попадання в бліндаж праворуч. Здавалося, що він злетів у повітря. Нарешті засірів мокрий ранок.

Але ще до світанку Греберу вдалося вийти до своїх. За розбитим танком він побачив Зауера і двох новобранців. У Зауера з носа йшла кров — зовсім близько вибухнула граната. В одного з новобранців був розпоротий живіт, нутроці вивалились, рану заливав дощ. Ні в кого не було бинта для перев'язки. Та це й не мало сенсу. Чим

швидше він помре, тим краще. У другого новобранця була переламана нога. Він упав у воронку. Хтозна як він у цьому рідкому баговинні примудрився зламати ногу. У спаленому танку, в який влучив снаряд, виднілися обвуглені тіла екіпажу. Один до пояса висунувся з люка. Одна половина його обличчя обгоріла, друга спухла, стала червоно-фіолетовою, і шкіра на ній лопнула. Зуби були білі, немов гашене вапно.

До них пробрався зв'язковий з лівого бліндажа.

— Збір — біля бункера, — прохрипів він. — Є там ще хто-небудь у воронках?

— Уявлення не маю. А санітарів хіба немає?

— Всі вбиті або поранені.

Зв'язковий поповз далі.

— Ми пришлемо до тебе санітара, — сказав Гребер новобранцеві, в живіт якого лився дощ. — Або дістанемо бинти. Ми повернемось.

Новобранець не відповів. Він лежав у глині, стиснувши бліді губи, і, здавався зовсім маленьким.

— Ми не донесемо тебе на плащ-наметі, — сказав Гребер другому, з переламаною ногою. — Та ще по цій грязюці. Обіприся на нас і спробуй доскакати на одній нозі.

Вони взяли його з обох боків і пошкандибаки від воронки до воронки. Йшли довго. Новобранець стогнав, коли доводилося кидатися на землю. Ногу зовсім вивернуло вбік. Він не міг іти далі. Вони залишили його за уламками кам'яної стіни неподалік від бліндажа, а каску його поклали на стіну, щоб пораненого підібрали санітари. Поруч лежало двоє росіян: в одного не було голови, другий упав долілиць, і глина під ним була червона.

Вони бачили ще багато росіян. Потім пішли підряд трупи німців. Рає був поранений. Його ліву руку сьак-так перев'язали. Троє тяжкопоранених лежали на дощі, накриті плащ-наметами. Перев'язувати більше не було чим. Десь через годину прилетів "юнкерс" і скинув кілька пакетів. Вони впали надто далеко, до росіян.

Підійшло ще семеро. Інші збиралися біля правого бліндажа. Лейтенант Мас загинув. Командування перейняв на себе фельдфебель Райнеке. Патронів майже не було. Міномети були розбиті. Але два станкових і два ручних кулемети вціліли.

Пробилося до них ще десять чоловік із штрафної роти. Вони принесли боєприпаси, консерви, забрали поранених. У них були ноші. Відійшовши метрів сто, двоє відразу злетіли в повітря. Через артилерійський вогонь будь-який зв'язок майже до полудня налагодити не вдавалося.

Ополудні дощ перестав. Виглянуло сонце. Зразу ж стало жарко. Грязюка вкрилася кіркою.

— Вони кинуть на нас легкі танки, — сказав Рає. — Прокляття, де поділися протитанкові гармати? Адже ж вони мають десь бути, без них нам кінець!

Вогонь припинився. Надвечір прилетів ще один транспортний "юнкерс". Його супроводжували "месершміти". З'явилися російські штурмовики й атакували їх. Двох штурмовиків збили. Потім упали два "месершміти". "Юнкерс" не зміг пробитися. Він скинув свій вантаж за лінією фронту. "Месершміти" вели бій далі; вони мали більшу

швидкість, ніж літаки росіян, але цих було втричі більше. Німецьким літакам довелося повернути назад.

На другий день почали розкладатися трупи. Гребер сидів у бліндажі. Їх залишилося всього двадцять двоє. Приблизно стільки ж Райнеке зібрав на другому фланзі. Інші були вбиті або поранені. А спочатку їх було сто двадцять. Гребер сидів і чистив свою гвинтівку. Вся вона була в грязюці. Він ні про що не думав. Він став машиною. Він більше не пам'ятав минулого. Він лише сидів і чекав, дрімав і прокидався, і був готовий оборонятися.

Танки з'явилися наступного ранку. Цілу ніч артилерія, міномети і кулемети обстрілювали лінію фронту. Телефонний зв'язок кілька разів відновляли, але він відразу ж знову переривався. Підкріплення, які їм обіцяли, не могли пробитися. Німецька артилерія була слабка. Російський вогонь був смертельний. У бліндаж влучало ще двічі, але він витримав. Це, власне, був уже не бліндаж, а шматок бетону, який хилився з боку на бік посеред багна, немов корабель під час шторму. Півдюжини снарядів, що впали поруч, вибили його з землі. Після кожного вибуху всі, хто в ньому засів, валилися на стіни.

Гребер ніяк не міг перев'язати собі плече, зачеплене кулею. Він десь знайшов у флязі трохи коньяку і вилив його на рану. Бліндаж і далі розгойдувався і гудів, але це був уже не корабель, що попав у шторм, а підводний човен, який повз по дну з пошкодженими двигунами. Не існувало більше й часу, його теж розстріляли. Всі причаїлися в темряві й чекали. І не було більше міста в Німеччині, в якому він побував два тижні тому. Не було ніякої відпустки. Ніякої Елізабет. Все це йому лише примарилося в лихоманці між життям і смертю — півгодини жахливого сну, в якому знялася й погасла ракета. Існував тільки бліндаж.

Російські легкі танки прорвали оборону. За ними йшла піхота. Рота пропустила танки і взяла піхоту під перехресний вогонь. Гарячі дула кулеметів обпікали руки. Люди стріляли далі. Російська артилерія їм більше не загрожувала. Два танки розвернулися, підійшли ближче й відкрили вогонь. Їм було легко, вони не зустріли опору. Кулемети були безсилі перед танками. Тоді почали цілитися в оглядові щілини, але влучити в них можна було тільки випадково. Танки вийшли з-під обстрілу і стріляли далі. Бліндаж здригався, летіли уламки бетону.

— Ручні гранати! — гукнув Райнеке. Він узяв в'язку гранат, закинув їх за плече і поповз до виходу. Після одного із залпів виліз надвір і сховався за бліндажем.

— Обом кулеметам стріляти по танках! — скомандував Рае. Вони спробували прикрити Райнеке, який хотів збоку підповзти до танків і в'язкою гранат підірвати гусениці. Це була майже безнадійна справа. Росіяни відкрили кулеметний вогонь.

Через деякий час один з танків замовк. Але вибуху ніхто не чув.

— Ми таки його накрили! — вигукнув Іммерман.

Танк більше не стріляв. Кулемети почали обстрілювати другий танк, який відразу розвернувся і зник.

— Прорвалося шість танків, — закричав Рае. — Вони ще вернуться. Перехресний

вогонь з усіх кулеметів! Треба затримати піхоту.

— А де Райнеке? — спитав Іммерман, коли вони знову трохи отямились. Ніхто не знав. Райнеке не вернувся.

Вони протрималися до вечора. Бліндажі поступово перемелювались, але обидва ще вели вогонь, щоправда, слабший. Боеприпасів залишалося все менше. Солдати їли консерви і запивали водою з воронок. Гіршману прострелило руку.

Сонце припікало. В небі пливли величезні, блискучі хмари. Бліндаж пропах кров'ю і порохом. Трупид надворі почали розбухати. Хто міг, заснув. Ніхто не знав — відрізано їх чи ще існує зв'язок.

Надвечір вогонь подужчав. Потім раптово майже зовсім припинився. Вони повилазили з бліндажа, чекаючи атаки. Її не було. Минуло ще дві години. Ці дві години вимотали їх більше, ніж бій.

О третій годині ранку від дота не залишилося нічого, крім понівеченої маси сталі й бетону. Довелося вийти. Шістьох було вбито, трьох поранено. Треба було відходити назад. Пораненого в живіт удалося протягти кілька сот метрів, потім він помер.

Росіяни знов пішли в атаку. В роті лишилося тільки два кулемети. Всі залягли у воронці й оборонялися. Потім знову відступили. Росіяни гадали, що їх більше, ніж було насправді, і це їх рятувало. Коли залягли вдруге, вбило Зауера. Куля влучила йому в голову, і він помер відразу. Трохи далі вбило Гіршмана, коли той перебігав. Він повільно перевернувся і застиг. Гребер стягнув його у воронку. Він почав сповзати, а потім покотився на дно. Грудид в нього були прострелені. Обшукуючи його кишені, Гребер знайшов закривавлений гаманець і взяв з собою.

Вони дісталися до другої лінії оборони. І згодом надійшов наказ відступати далі. Роту вивели з бою. Запасна позиція стала передовою. Вони знову відійшли на кілька кілометрів. В роті лишилося всього тридцять чоловік. Через день роту поповнили до ста двадцяти.

Гребер розшукав Фрезенбурга в польовому госпіталі. Це був нашвидкуруч обладнаний барак. Ліву ногу у Фрезенбурга розстрошило.

— Збираються ампутувати, — сказав він — Якийсь нікчемний асистентик. Нічого іншого не вміє. Я наполіг, щоб завтра мене вивезли. Краще нехай ногу спершу огляне якась тямуща людина.

Він лежав на похідному ліжку з дротяною шиною на коліні. Ліжко стояло біля відчиненого вікна. З нього було видно клопоть рівнини; на лузі цвіли червоні, жовті, сині квіти. Повітря в кімнаті було важке. Тут лежало ще троє поранених.

— Як там Рає? — спитав Фрезенбург.

— Поранений в руку. Кістка ціла.

— Він у госпіталі?

— Ні. Залишився в роті.

— Я так і думав. — Фрезенбург поморщився. Один бік обличчя в нього усміхався, другий, зі шрамом, лишився непорушним. — Багато хто не хоче в тил. Рає теж.

— Чому?

— Він у відчаї. Жодної надії. І жодної віри.

Гребер подивився на жовте, мов пергамент, обличчя.

— А ти?

— Не знаю. Спершу треба дати лад ось цьому. — І він показав на дротяну шину.

У вікно повіяв теплий вітерець з луку.

— Чудово, еге ж? — мовив Фрезенбург. — Коли лежав сніг, ми думали, що в цій країні ніколи не буває літа. Аж воно раптом настало. Та ще й жарке.

— Так.

— Як там удома?

— Не знаю. У мене те й друге просто не вкладається в голову. Відпустка й оце. Раніше ще сяк-так. Тепер — ні. Надто різні світи. Я вже не знаю, де ж, зрештою, дійсність?

— А хто знає?

— Раніше я думав, що знаю. Там, удома, я ніби знайшов щось справжнє. А тепер не знаю. Все минуло надто швидко. І надто далеко це було від того, що діється тут. Там мені навіть здавалося, що я більше не буду вбивати.

— Це здавалося багатьом.

— Так. Тобі дуже боляче?

Фрезенбург похитав головою.

— У цьому свинюшнику знайшлося дещо таке, на що годі було й сподіватися: морфій. Мені зробили уколи, вони ще діють. Біль узагалі є, але немовби болить у когось іншого. Ще годину чи дві можу думати.

— Прийде санітарний поїзд?

— Тут є санітарна автомашинка. Вона доведе нас до сусідньої станції.

— Скоро вже нікого з наших тут не залишиться, — сказав Гребер. — Ось і ти від'їжджаєш.

— Можливо, мене ще раз так стулять до купи, що я вернусь.

Вони подивились один на одного. Обидва знали, що цього не станеться.

— Я сподіваюся, — мовив Фрезенбург. — Принаймні протягом цих двох годин, поки діє морфій. Інколи шмат життя може бути з біса коротким, правда ж? А потім починається інший, про який не маєш жодного уявлення. Це вже друга війна в моєму житті.

— А що ти робитимеш потім? Ти вже думав?

Фрезенбург мимоволі усміхнувся.

— Я ще певно не знаю, що зі мною зроблять інші. Буде видно. Я не вірив, що мені пощастить вибратися звідси. Думав, що гахне — і все. Тепер треба звикати до того, що мене гахнуло лише наполовину. Не знаю, чи це краще. Те здавалося простішим. Раз — і тебе вже не стосується все це свинство. Заплатив сповна, і годі. А тепер, виявляється, знов у цій мерзоті. Ми переконали себе в тому, що смерть усе спокутує і так далі. Це неправда. Я стомився, Ернсте. Хочу спробувати заснути, перш ніж відчую, що я каліка. На все добре.

Він простягнув Греберові руку.

— Тобі теж, Людвігу, — відповів Гребер.

— Звичайно. Тепер я пливу за течією. Примітивна жадоба до життя. Досі було не так. Але, мабуть, все теж було обманом. Невеличка надія все-таки жевріла. Та це не має значення. Ми вічно забуваємо, що самі собі можемо поставити крапку. Ми одержали це в подарунок разом з так званим розумом.

Гребер похитав головою.

Фрезенбург усміхнувся своєю напівусмішкою.

— Твоя правда, — сказав він. — Ми цього не зробимо. Краще постараємося, щоб усе це більше ніколи не повторилось.

Він ліг на подушку. Сили його, мабуть, геть вичерпались. Коли Гребер підійшов до дверей, Фрезенбург уже заплющив очі.

Гребер повертався у своє село. Бліда вечірня заграва ледве освітлювала небо. Дощ перестав. Грязюка просихала. На запущених полях буйно розрослися квіти і бур'яни. Фронт гуркотів. Кругом усе раптом стало зовсім чужим, усі зв'язки ніби обірвалися. Греберу було відоме це почуття: воно часто приходило до нього, коли він, прокинувшись серед ночі, не міг зрозуміти, де він. Ввижалося, ніби він випав із світу і сам ширяє десь у темряві. Це тривало недовго. Незабаром все ставало на свої місця. Але щоразу залишалося непевне, дивне почуття, що колись він не знайде дороги назад.

Гребер цього не боявся, тільки весь стискувався і наче перетворювався в крихітну дитину, яку покинули в безмежному степу, звідки знайти дорогу назад неможливо. Він засунув руки в кишені й озирнувся. Знайома картина: руїни, необроблені поля, російський захід сонця, а з другого боку — тьмяні спалахи фронту. Звичайний пейзаж, і від нього крижаний холод безнадії стискав серце.

Він намацав у кишені листи від Елізабет. В них жило тепло, ніжність і солодке хвилювання любові. Але це не було спокійне світло, що освітлює затишний дім; це були оманливі болотні вогники, і що далі він ішов за ними, то глибше засмоктувала його трясовина. Він хотів засвітити це світло, щоб віднайти шлях назад; але він засвітив його до того, як було збудовано дім. Він засвітив його серед руїн, і воно не прикрашало їх, робило ще сумнішими. Там, на батьківщині, він цього не розумів. Він пішов за вогником, ні про що не розпитуючи, і ладен був повірити, що досить лише одного — йти за ним. Але цього було мало.

Він відмовлявся від правди, доки міг. Не так просто було її збагнути; все, на що він хотів покластися, що мало його підтримувати і надихати, ще далі відкидало його назад. Та цього було мало. Воно лише хвилювало його серце, але не підтримувало. Маленьке особисте щастя тонуло в бездонній трясовині загального нещастя і відчаю.

Він дістав листи Елізабет і почав їх читати; червоне призахідне сонце освітлювало сторінки. Він знав їх напам'ять, але все-таки ще раз перечитував їх, і знову відчував себе ще самотнішим, ніж раніше. Одне було надто коротким, друге тривало надто довго. Це була відпустка, а життя солдата вимірюється не відпусткою, а часом на фронті.

Він знову заховав листи. Він поклав їх разом з листами батьків, які одержав у канцелярії. Який сенс копатися в цьому? Фрезенбург мав рацію: все треба робити крок за кроком. Не варто братися за розв'язування світових проблем, коли тобі загрожує небезпека. "Елізабет! — подумав він. — Але чому я думаю про неї, як про втрату? Адже ось її листи! Вона жива!"

Село було вже близько — похмуре, покинуте людьми. Всі ці села виглядали так, немовби їх уже ніхто не збирався відбудовувати. Березова алея вела до руїн білої хати. Там, мабуть, був сад, подекуди ще цвіли квіти, а біля запущеного ставка стояла статуя. Це був Пан, він грав на сопілці, але ніхто не з'являвся на його святковий обід. Лише кілька новобранців зривали зелені вишні.

XXVII

— Партизани!

Штайнбреннер обливав губи і подивився на росіян. Вони стояли посеред сільського майдану — два чоловіки і дві жінки. Одна з жінок була молода, кругловида і з широкими вилицями. Всіх чотирьох привели вранці.

— Вони не схожі на партизанів, — сказав Гребер.

— І все-таки це партизани. Чому ти вважаєш, що ні?

— Вони на партизанів не схожі. Це начебто прості селяни.

Штайнбреннер розсміявся.

— Якби судити тільки на вигляд, то злочинців узагалі не було б.

"Це правда, — подумав Гребер. — І ти сам — найкращий тому приклад". Він побачив Рае, що саме підійшов.

— Що з ними робити? — спитав ротний командир.

— Їх упіймали тут, — сказав фельдфебель. — Треба зачинити, доки надійде наказ.

— У нас і свого клопоту, бачить бог, повні руки. Чому б їх не відіслати в штаб полку?

Рае не сподівався на відповідь. Штаб полку тепер не мав певного місця. В кращому випадку звідти пришлють кого-небудь допитати росіян, а потім скажуть, що з ними робити.

— За селом є колишній поміщицький маєток, — доповів Штайнбреннер. — Там підвал з ґратами на вікнах і залізні двері з засувом.

Рае допитливо дивився на Штайнбреннера. Він знав, про що той думає. У нього росіяни, як завжди, зроблять спробу втекти, і він їх прикінчить. За селом це легко владнати. Рае озирнувся.

— Гребере, — звелів він. — Візьміть цих людей. Штайнбреннер покаже вам, де той підвал. Перевірте, чи він відповідає вимогам. Доповісте мені потім. І залиште там вартового. Візьміть людей зі свого відділення. Ви відповідаєте за полонених. Тільки ви, — додав він.

Один з полонених кульгав. У старої жінки на ногах понадувалися жили. Молода йшла босоніж. На околиці Штайнбреннер штовхнув молодшого партизана в спину.

— Гей, ти! Біжи!

Хлопець обернувся. Штайнбреннер засміявся і кивнув.

— Біжи! Біжи! Вперед! Ти вільний!

Старший щось сказав хлопцеві російською мовою. Той не побіг. Штайнбреннер ударив його чоботом у спину.

— Біжи ж, сволото!

— Облиш його, — сказав Гребер. — Ти чув, що наказав Рае?

— Ми можемо примусити їх бігти, — прошепотів Штайнбреннер. — Чоловіків, звичайно. Відпустимо на десять кроків, а потім постріляємо. Жінок зачинимо, молоду візьмемо собі на ніч.

— Облиш їх. І забирайся геть. Тут командую я.

Штайнбреннер розглядав литки молодиці. Вона була в короткій спідниці, і її ноги, дужі й засмаглі, було добре видно.

— Їх же все одно розстріляють, — заявив Штайнбреннер. — Або ми, або служба безпеки. А з молодого ще можна побавитись. Тобі легко говорити. Ти щойно повернувся з відпустки.

— Заткни пельку і думай про свою наречену! — гримнув Гребер. — Рае тобі наказав показати нам підвал, і все.

Вони йшли алеєю до білого будинку.

— Ось тут, — пояснив невдоволено Штайнбреннер і показав на невеличку кам'яну прибудову, що добре збереглася. У неї був надійний вигляд, двері мали металевий засув, що замикався на колодку.

Гребер оглянув прибудову. Очевидно, раніше тут був або хлів, або сарай. Підлога була зацементована. Полонені не могли вибратися звідси без інструментів, а їх уже обшукали і переконалися, що в них нічого немає.

Гребер відчинив двері і впустив полонених. Двоє новобранців, що прийшли з ним для охорони, стояли з гвинтівками напоготові. Полонені один за одним зайшли в сарай. Гребер замкнув двері й поторгав замок. Тримається.

— Наче мавпи у клітці! — зареготав Штайнбреннер. — Банани! Банани! Ви не хочете бананів, гей ви, мавпи!

Гребер звернувся до новобранців:

— Ви залишитесь охороняти їх. Відповідаєте за те, щоб нічого не сталося. Потім вас змінять. З вас хто-небудь розмовляє німецькою мовою? — спитав він у росіян.

Ніхто не відповів.

— Пізніше побачимо, може, вдасться дістати для вас соломи. Ходімо, — сказав Гребер Штайнбреннеру.

— Ти ще дістань їм пуховики.

— Ходімо! А ви тут пильнуйте!

Він доповів Рае і додав, що тюрма надійна.

— Підберіть кілька солдатів і візьміть на себе охорону, — сказав Рае. — Через кілька днів, коли стане трохи спокійніше, ми, гадаю, позбудемося цих людей.

— Слухаюсь!

— Двох вам вистачить?

— Так. Сарай надійний. Я міг би впоратися й сам, якби там ночував. Звідти ніхто не вийде.

— Гаразд, так і зробимо. Новобранці нам потрібні, щоб хоч трохи їх підучити. Останні повідомлення... — Раптом Рає замовк. Вигляд у нього був нікудишній. — Ви й самі знаєте, що діється. Ну, йдіть.

Гребер пішов за своїми речами. В його взводі майже всі люди були нові.

— Ти вже став тюремним наглядачем? — запитав Іммерман.

— Так. Там я хоч висплюсь. Це краще, ніж муштрувати молокососів.

— Там ти не дуже поспиш. Знаєш, що діється на фронті?

— Все летить шкереберть.

— Знову відступаємо з боєм. Росіяни прориваються скрізь. Уже цілу годину нас закидають панічними закликами. Великий наступ. А тут гола рівнина. Немає де й залягти. Цього разу відходити доведеться далеко.

— Ти гадаєш, ми закінчимо війну, коли дійдемо до кордонів Німеччини?

— А ти?

— Я так не думаю.

— Я теж ні. Хто в нас може закінчити війну? Генеральний штаб — ні в якому разі. Він не візьме на себе таку відповідальність. — Іммерман криво усміхнувся. — В минулу війну він зумів підсунути це рішення тимчасовому урядові, який перед тим нашвидкуруч сформував. Ті йолопи підставили свої голови під обух, підписали перемир'я, і через тиждень їх звинуватили у державній зраді. Тепер усе не так. Тотальний уряд — тотальна поразка. Другої партії, яка могла б вести переговори, немає.

— Крім комуністів, — гірко зауважив Гребер. — Краще я піду спати. Все, про що я все життя мріяв, це думати, що хочу, говорити, що хочу, і робити, що хочу. Але відтоді, як у нас з'явилися месії справа і зліва, це вважається більшим злочином, ніж убивство.

Гребер узяв свій ранець і пішов до польової кухні. Там він одержав порцію горохового супу, хліб і шматок ковбаси на вечерю. Тепер йому не треба буде вертатися в село ще раз.

Стояв тихий, гарний вечір. Новобранці роздобули соломи й пішли. Фронт гуркотів, але день, здавалося, минув спокійно. Перед сараєм колись простилався розкішний газон; тепер він був переораний і перекопаний снарядами, проте де-не-де зеленіла трава, а обабіч доріжки навіть цвіли якісь квіти.

В саду, за березовою алеєю, Гребер виявив невеличку напівзруйновану альтанку, звідки він міг стежити за сараєм. Він знайшов там навіть кілька книг у шкіряних оправах з потьмянілими золотими обрізами. Дощ і сніг їх попсували, вціліла тільки одна. Це була книга з романтичними гравюрами ідеальних ландшафтів. Підписи були французькою мовою. Гребер повільно гортав книгу. Поступово гравюри захопили його. Вони збудили в ньому якийсь болючий сум і безнадійну тугу, які не проходили навіть після того, як він закрив книгу. Він пішов березовою алеєю до ставка. Там, серед бруду

і водоростей, сидів і грав на сопілці Пан. Одного рогу в нього не було, але він усе-таки пережив революцію і війну. Як і книги, він належав до легендарних часів, часів перед першою світовою війною. Тих часів, коли Гребера ще й на світі не було. Він народився після першої світової, виріс у злиднях інфляції, серед неспокою повоєнних років і прозрів лише під час нової війни. Він обійшов ставок, потім поминув альтанку і, повернувшись до сарая, пильно оглянув металеві двері. Колись вони стояли в іншому місці, не тут; їх приладнали сюди пізніше. Можливо, людина, якій належав будинок і парк, колись сама чекала своєї смерті за цими дверима.

Стара жінка спала. Молода сиділа в кутку. Обидва чоловіки стояли і спостерігали, як заходить сонце. Вони глянули на Гребера. Молодиця дивилась просто перед себе. Старший росіянин стежив за Гребером. Гребер відвернувся і ліг на траву.

В небі пливли хмари. На березах щебетали пташки. Голубий метелик пурхав від однієї воронки до другої, з квітки на квітку. Потім прилетів ще один. Вони гралися і доганяли один одного. Гуркіт з боку фронту подужчав. Обидва метелики з'єдналися і в парі полетіли крізь гаряче, сонячне повітря. Гребер заснув.

Увечері новобранець приніс кілька порцій їжі для полонених. Це був розведений водою гороховий суп, що залишився від обіду. Новобранець зачекав, поки полонені поїли, і забрав миски. Греберові він приніс належні йому сигарети. Їх було більше, ніж раніше. Погана прикмета. Краща їжа і збільшення пайка сигарет віщували важкі дні.

— Сьогодні увечері нас муштруватимуть на дві години більше, — сказав новобранець. Він серйозно подивився на Гребера. — Бойове навчання, кидання гранат, багнетний бій.

— Командир роти знає, що робить. Він не стане мучити вас з доброго дива!

Новобранець кивнув. Він розглядав росіян, наче звірів у зоопарку.

— А це ж люди, — мовив Гребер.

— Так, росіяни.

— Добре, хай будуть росіяни. Візьми гвинтівку. Тримай її наготові. Нехай жінки по черзі вийдуть надвір.

Гребер звелів через ґрати:

— Всім у лівий куток. Стара хай вийде. Потім вийдуть інші.

Старий росіянин щось сказав своїм. Вони послухались. Новобранець тримав гвинтівку наготові. Стара підійшла. Гребер відчинив двері, випустив її і замкнув двері знову. Стара заплакала. Вона думала, що її розстріляють.

— Скажіть, що їй нічого не буде. Нехай справить нужду, — звернувся Гребер до старого росіянина.

Той переклав. Вона перестала плакати. Гребер з новобранцем завели її за ріг будинку, де вціліло дві стіни. Гребер почекав, доки вона вийшла звідти, і випустив молодицю. Та швидко, пружною ходою рушила вперед. З чоловіками було простіше. Він заводив їх за прибудову, не спускаючи з них очей. Молодий новобранець тримав гвинтівку наготові, випнувши спідню губу, — втілення старанності й пильності. Він відвів останнього полоненого і замкнув за ним двері.

— Ну й хвилювався ж я! — зізнався він.

— Та ну? — Гребер відставив свою гвинтівку вбік. — Тепер можеш іти.

Він почекав, поки новобранець пішов. Тоді дістав свої сигарети і дав старому по одній на кожного. Запалив сірника і простягнув крізь ґрати. Всі закурили. Сигарети жевріли в напівтемряві і освітлювали обличчя. Гребер дивився на молоду росіянку і раптом відчув невимовну тугу за Елізабет.

— Ви — добрий, — сказав старий, що спостерігав за поглядом Гребера, ламаною німецькою мовою і притиснув до ґрат обличчя. — Війну програно... для німців... Ви добра людина, — додав він тихо.

— Дурниці!

— Чому ні... нас випустити... і йти з нами?.. — Його зморшкувате обличчя на мить повернулося до молодої росіянки, потім назад. — Ходімо з нами... і Маруся... заховаємо... гарне місце... жити. Жити, — повторив він наполегливо.

Гребер похитав головою. "Це не вихід, — промайнуло в нього. — Ні, не вихід. Але де ж він?"

— Жити... не вмирати... лише полонений, — шепотів росіянин. — Ви теж — не вмирати, в нас добре... Ми не винні...

Це були прості слова. Гребер відвернувся. У м'яких сутінках вони звучали зовсім просто. "Мабуть, ці люди і справді не винуваті. У них не знайшли ніякої зброї, і вони зовсім не схожі на партизанів. В усякому разі, обоє старих. А що, коли я їх випущу? — подумав Гребер. — Цим я зроблю хоч що-небудь. Хоч що-небудь. Врятую кілька невинних людей. Але з ними я піти не можу. Туди — ні. Не можу йти до того, від чого хочу втекти". Він пішов між деревами і знову наткнувся на фонтан. На тлі неба берези тепер здавалися чорними. Гребер вернувся назад. Одна сигарета ще жевріла в глибині сараю. Обличчя старого біліло за ґратами.

— Жити... — сказав він. — У нас добре.

Гребер тицьнув у його широку долоню решту своїх сигарет. Потім дав йому трохи сірників.

— Беріть. Покурите вночі...

— Жити... Ви молодий... Війна для вас закінчиться... Ви добра людина... Ми не винні... Жити... Ви... Ми... Всі...

Голос у нього був глибокий, тихий. Він вимовляв слово "жити", як продавець на чорному ринку шепоче "масло", як повія шепоче "любов". Вкрадливо, настирливо, звабно й фальшиво. Наче життя можна купити. Гребер відчув, що цей голос терзає його.

— Замовкни! — гримнув він на старого. — Годі базікати, а то я негайно доповім. Тоді вам одразу кінець!

Він знову почав обхід. Фронт гримів усе сильніше. Засвітилися перші зорі. Він відчув себе раптом зовсім самотнім, йому захотілося знову лежати десь у бліндажі і слухати хропіння товаришів. Йому здавалося, що всі його покинули і він повинен сам щось вирішити.

Гребер ліг на соломі в альтанці і спробував заснути. "Можливо, їм пощастить утекти, — подумав він. — Так, щоб я не помітив". Ні, він знав, що це неможливо. Люди, які перебудовували сарай, потурбувалися про це.

Фронт гуркотів усе тривожніше. Серед ночі гули літаки. Стріляли кулемети. Потім долинули глухі вибухи бомб. Гребер прислухався. Гуркіт наростав. "Хоч би вони якось утекли", — подумав він знову. Потім устав і підійшов до сарая. Там панувала тиша. Полонені, здавалося, спали. Але потім він невиразно розгледів обличчя старого і вернувся до альтанки.

Після півночі Гребер зрозумів, що на передовій точиться жорстокий бій. Важка артилерія стріляла далеко за лінію фронту. Снаряди падали дедалі ближче до села. Гребер знав, як слабо укріплені їхні позиції. Він подумки уявив собі етапи бою. Незабаром підуть в атаку танки. Земля вже дрижала від ураганного вогню. Гуркіт котився від обрію до обрію. Гребер уже ніби відчував його в кістках і знав, що скоро він докотиться й до нього. І йому здавалося, що цей гуркіт, немов грозовий смерч, кружляє навколо нього і навколо невеличкої білої будівлі, в якій дрімає кілька росіян, так наче серед руйнування і смерті вони раптом стали осередком всього, що діється довкола, і все залежить від того, що станеться з ними.

Він ходив туди й сюди, підходив до сарая, вертався, намацував у кишені ключа, знов падав на солому і тільки перед ранком задрімав важким, неспокійним сном.

Коли Гребер прокинувся, ще тільки сіріло. На передовій творилося пекло. Снаряди вже вибухали над селом

і позад нього. Він кинув погляд на сарай. Грати були цілі. Росіяни ворушилися за ними. Потім він побачив Штайнбренера, який біг і кричав:

— Відступаємо! Росіяни прорвалися. Збір у селі. Швидше! Все летить шкереберть! Збирай свої речі.

Штайнбронер підбіг до нього.

— З цими ми швидко покінчимо.

Гребер відчув, як у нього закалатало серце.

— Де наказ? — запитав він.

— Наказ?! Чоловіче, якби ти побачив, що діється в селі, ти більше не вимагав би наказу. Хіба ти не чуєш, що вони наступають?

— Чую.

— Тобі нема про що розбалакувати. Швидше! Думаєш, ми потягнемо за собою оцю банду? Ми покінчимо з ними через грати!

Очі Штайнбренера спалахували синім вогнем, ніздрі роздувалися. Він нервово обмацував кобуру.

— За них відповідаю я, — відповів Гребер. — Якщо в тебе немає наказу; то забирайся геть.

Штайнбронер зареготав.

— Добре. Тоді поріши їх сам.

— Ні,— відказав Гребер.

— Комусь із нас доведеться ж це зробити. Ми не можемо тягнути їх за собою. Якщо в тебе слабкі нерви, йди геть звідси! Йди, я не забарюся.

— Ні,— повторив Гребер. — Ти їх не розстріляєш.

— Ні?! — Штайнбреннер звів на нього очі.— Ні?! — повторив він повільно. — Ти знаєш, що ти кажеш?

— Так. Я знаю.

— Ага, значить, знаєш? Тоді ти знаєш і те, що ти...

Обличчя Штайнбреннера стало невпізнаним. Він схопився за пістолет. Гребер підняв гвинтівку і вистрілив. Штайнбреннер похитнувся і впав. Він зітхнув, мов дитина. Пістолет випав з його руки. Гребер не відводив погляду від мертвого. "Це був самозахист", — промайнула думка. Над садом просвистів снаряд, Гребер отямився, підійшов до сарая, дістав з кишені ключа і відімкнув двері.

— Ідіть, — сказав він.

Росіяни мовчки дивилися на нього. Вони йому не вірили. Він відкинув гвинтівку вбік.

— Ідіть, ідіть! — повторив Гребер нетерпляче і показав, що в руках у нього нічого нема.

Молодий росіянин обережно ступив кілька кроків надвір. Гребер відвернувся. Він пішов туди, де лежав Штайнбреннер.

— Вбивця! — сказав він, не знаючи, кого має на увазі. Він довго дивився на Штайнбреннера. І нічого не відчував.

Потім думки раптом наринали на нього, випереджаючи одна одну. Так наче з гори зірвався камінь. Щось назавжди вирішилося в його житті. Він більше не відчував свого тіла. Він став ніби чимось нереальним. Він розумів, що повинен щось зробити, але zarazом відчував, що спершу треба за щось міцно вхопитись, щоб його не змело. Голова йшла обертом. Він обережно пішов по алеї. Щось надзвичайно важливе чекало на нього, але він ніяк не міг ухопитися за нього, поки що не міг. Воно було ще надто далеко, надто нове і водночас до болю зрозуміле.

Він побачив росіян. Вони бігли гуртом, попригинавшись, жінки попереду. Старий озирнувся й побачив його. В руках у старого була гвинтівка. Він підняв її і прицілився. "Отже, це все-таки партизани", — промайнуло в Гребера. Він бачив перед собою чорний отвір дула, що ставав усе більшим і більшим. Йому хотілося голосно крикнути, швидко і голосно багато чого сказати...

Він не почув пострілу. Тільки раптом побачив перед очима траву, якусь рослину, напіврозтоптану, з червонуватими квітами і ніжними листочками; вони все росли, збільшувались — так уже було одного разу, але він не пам'ятав коли. Рослина погойдувалась і стояла зовсім самотня на тлі горизонту, що раптом став, геть вузьким, — бо голова його впала в траву, — і тихо й природно ніс йому втіху, розраду і спокій; а рослина все росла, росла, аж поки заступила небо, і очі його заплющились.

2

Штукас — пікіруючий бомбардувальник.

3

СД — Есесівська служба безпеки.